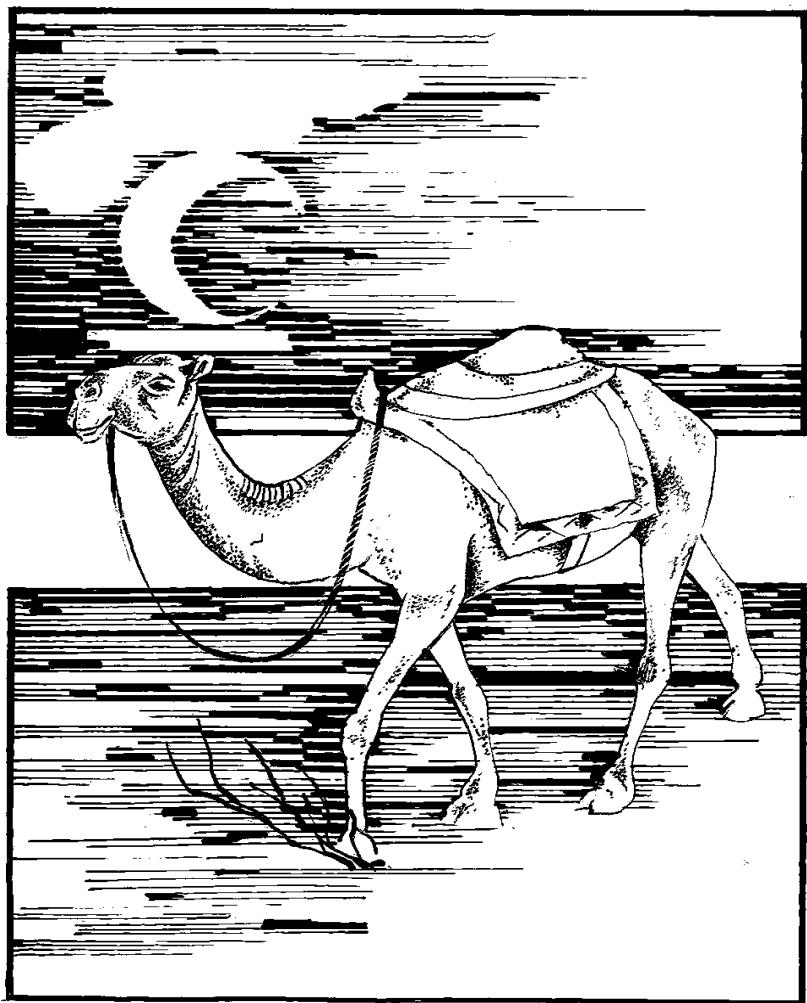

AĞ DƏVƏ

I

«Sən mənim həyatım idin.»

İki ildən artıq idi ki, mən qəbiristanlıqdan qayıdanda yalnız bu sözlər yazılmış adsız, şəkilsiz qəbir daşının yanından ötürdüm və hər dəfə də bu adi sözlər, bu adi cümlə məni həyəcanlandırırdı, ürəyimdə bir nigarançılıq və eyni zamanda da bir doğmalığ əmələ gətirirdi, tanımadığımı, bilmədiyim və illərin küləyinin, qarının, yağışının, istisinin altında qaralıb-bozarıb köhnəlmiş, çopur-çopur olmuş bu qəbir daşı hər dəfə dərin bir kədərdən xəbər verirdi, vəfasızlıqdan, gəldi-gedərlikdən deyirdi, nə vaxtsa kiminsə xoşbəxtliyindən və xoşbəxtliyin əbədi bir keçmişdə qalmağından, o keçmişin əlçatmazlığından, ünyetməzliyindən söyləyirdi.

Qəbir daşlarının üstündə heç vaxt mənasız söz olmur, ən adi bir söz, ən ibtidai bir fikir də qəbir daşlarının üstündə mənalanır, dünyanın ən təsirli sözü, fikri olur, yəqin ona görə ki, qəbiristanlığın özü dünyanın ən mənalı yeridir.

Qəbiristan kimliyindən, nəçiliyindən asılı olmayaraq, insanı filosof edir və sənin o anlardakı fikirlərin bir azdan, yəni qəbiristanlıqdan çıxandan sonra, adi, hətta bəsit görünür, amma həmin fikirlər qəbiristanlıqda elə bil ki, dünyanın ən müdrik fikirləridir.

Bir az aşağıda yenə də adsız, şəkilsiz köhnə bir qəbir daşı və üstündə daşyonanın əyri-üyrü xəttiylə belə bir yazı: «Şairlər oldu ki, bir misra da yazmadı».

Sonra başqa bir qəbir daşı: «Əlvida».

Sonra: «Hələ sağam, ağlaram, ölləm, torpağım ağlar».

Sonra: «Oğlu ölən analar, vay!».

İki ildən artıqdır ki, mən qəbiristanlıqdan evə qayıdanda bu yazıları oxuyuram və bütün günü, bütün gecəni o yazıların əhvalı mənimlə birgə olur, sonra səhər açılır və hər şey yaddan çıxır, o yazılar da unudulur...

Qəbiristanlığın güclə sezilən xüsusi bir qoxusu olur, bəlkə də bu, bir-birinə qarışmış təzə və köhnə gül, çürümüş yarpaq, yenicə qazılmış torpaq iyidir? Bilmirəm, amma mənə elə gəlir ki, o qəbiristanlıq qoxusu adamın paltarına hopur, bir müddət çəkilib get-

mir; hər halda mən son iki ildə həmişə qəbiristanlıqdan qayıdanda Əsmər – mənim arvadım – mənəli-mənəli üzümə baxır, bir söz demir, amma mən başa düşürəm ki, Əsmər mənim haradan gəldiyimi bilir.

Boz və çiskinli bir sentyabr günü idi, yağış qəbir daşlarını islatmışdı və bütün qəbiristanlıqda sonu görünməyən bir təmizlik, sonu görünməyən bir qüسسə və bir əbədilik var idi.

Mən həmin boz və çiskinli sentyabr günü onları görəndə kimi tanıdım.

Daha doğrusu, mən əvvəlcə onları gördüm, ürəyim birdən döyünməyə başladı və yalnız bundan sonra mən onları tanıdım və bütün bu müddət cəmi bircə an çəkdi.

Qırx ildən sonra mən birinci dəfə idi ki, onları gördüm, amma altısını da bir-bir tanıdım; saçları ağarmış və tökülmüş, üzlərinə qırış düşmüş bu yaşlı adamlar ONLAR idi: Cəfər idi, Adil idi, Əbdüləli idi, Qoca idi, Cəbrayıl idi, Ağarəhim idi.

Altısı da o qara mərmər daşlı qəbirin dövrəsində dayanmışdı, heç biri heç nə demirdi, altısı da gözünü o qara mərmər qəbir daşına dikmişdi, altısı da şux dayanmışdı və Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz beləcə dik dayanması, altısının da şux qaməti, altısının da tamam lal bir sükut içində o qara mərmər daşa baxması həmin boz və çiskinli sentyabr günündə o qəbiristan həzinliyinə elə bil ki, birdən-birə bir gümrəhlik, bir inam gətirdi və o anlarda mənə elə gəldi ki, bu altı kişinin tamam lal sükut içində beləcə şux duruşu, o qara mərmər başdaşına beləcə sədaqəti və ehtiramı o deməyə qışın qəbiristanlıqda islatdığı bütün qəbir daşlarında – təzəsinde də, köhnəsində də, zənginində də, kasıbında da dəli bir ümid yaratdı.

Mən iki ildən artıq bir müddət idi ki, həftədə, iki həftədə bir dəfə qəbiristanlığın bu cığırları ilə öz qəbrimə gedirdim (Belə demək olarmı? Nə üçün olmur? Əgər biz «mənim oğlum», «mənim anam» deyiriksə, nə üçün «mənim qəbrim» deyə bilmərik? Bu o demək deyil ki, mütləq sən özün o qəbrin içində olmalısan...) və bu cığırla da geri qayırdım və indi, yalnız indi, öz cığırımın ayaq saxlayıb o altı nəfər şux dayanmış yaşlı kişilərə baxdığım anda mənə elə gəldi ki, əslində mən həmişə bu yerdən ötəndə o qara mərmər qəbir daşının nəzərlərini öz üzərimdə hiss etmişəm...

...Balakərim qoşa tut ağacının altında oturub Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin baxışından, Ağ Dəvənin nəzərlərindən danışardı...

...Mən öz cığırında dayanıb Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə baxırdım.

Qocalmış Cəfər, qocalmış Adil, qocalmış Əbdüləli, qocalmış Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim tamam lal bir sükut içində o qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz dayanmışdı.

Birdən-birə Balakərimin sarı pencəyinin rəngi mənim gözlərimin qabağına yayıldı, birdən-birə Balakərimin tütəyinin səsini eşitdim və qəbiristanlığın bu yerini tanıdım, daha doğrusu, qəbiristanlığın bu yerinin indisi elə bil mənim gözlərimdə əridi, itdi, o sarı rəng də birdən-birə gəldiyi kimi, birdən-birə də yox oldu və mənim gözlərimin qarşısındakı həmin rəngsizlik içində, bulaşığı bir bozluq içində bu yerin keçmiş canlandı, mən indi qara mərmər başdaşı olan o qəbirin yanında yenə də qırx il bundan əvvəl Balakərimlə üzbəüz oturdum. Balakərim sarı pencəyinin cibindən tütəyi çıxartdı və yay kimi isti o payız günü qəbiristanlıqda dünyanın ən qəmli havası çalındı...

Onda o qara mərmər qəbir daşı yox idi...

Mən qocalmış Cəfərə, qocalmış Adilə, qocalmış Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə baxa-baxa mənim üçün səslənən o tütək səsinə qulaq asırdım və bu dəm mən, elə bil, özüm özümə də uzaqdan baxdım, qəbirlərin arasından keçən cığırda dayanmış və yaşı əllini keçmiş, gicgahının tükləri ağarmış, saçı ortadan seyrəlmiş, kökəlməyə başlamış, gözləri eynəkli o kişini kənardan gördüm və o dəm mən heç cür ağılıma sığışdıra bilmirdim ki, həmin kişi mənəm; sonra mən Balakərimin tütəyinə qulaq asa-asa yeddi-səkkiz yaşlı Ələkbəri gördüm və həmin balaca Ələkbər kimi Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin üstünə qaçmaq istədim: – «Mən sizi tanıdım!.. – demək istədim. – Mən də Ələkbərəm! – qışqırmaq istədim. – Tanıyırsınızımı, yadınıza düşdümü, o balaca Ələkbəri deyirəm, bax, həmin Ələkbər də mənəm!..» demək istədim, amma yerimdən tərpənmədim, qəbirlərin arası ilə gedən cığırda (mənim cığırında!) elə-beləcə dayanıb bir-bir onlara baxdım: Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə.

Onların duruşunda, onların qara mərmər qəbir daşına baxan gözlərindəki ciddilikdə və ehtiramda bu qəbiristanlıq qüssəsini dağıdan, bu ümitsiz qəbiristanlıq sükutunu pozan, həmin çiskinli

sentyabr günü yağışın altında islanmış qəbirlərə bir istilik, bir hərarət gətirən nə isə var idi və o «nə isə» bir yumruq qəhər kimi mənim boğazıma pərçim oldu, amma o qəhərdə qəbiristan məyusluğu ilə, kədəri ilə heç cürə uyuşmayan, şadlanmağa, sevinməyə bənzər bir şey var idi.

Sonra mənə elə gəldi ki, təmiz bir meh əsdi və mən uzun müddət idi ki, belə bir təmiz mehin həsrətində idim; qəbiristanlıqdakı tək-tük söyüd ağacının, meynələrin saralıb-solmağa başlamış yarpaqları tərənəmirdi, bir durğunluq içində qalmışdı, amma o təmiz meh mənim içimdən əsib keçdi...

Sonra mən o altı nəfərin dayandığı tərəfdə, o qara mərmər qəbir daşının yanında indiyədək fikir vermədiyim, daha doğrusu, görmədiyim bir nar ağacı gördüm və o nar ağacının üstündə üç-dörd dənə qıpqırmızı nar var idi və mənə elə gəldi ki, elə bil, o narların həmin qırmızısı söyüdlərin, meynələrin saralıb-solmağa başlamış yarpaqlarına da bir işıq verdi...

Mən yenə də qışqırmaq istədim, mən bu sözün gurultusundan, tənənəsindən qorxmayıb qışqırmaq istədim ki, sizi sevirəm, eşidirsinizmi, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim, mən sizi çox istəyirəm, eşidirsinizmi!..

Mən Xanım xalanı da sevirdim...

Bax, Xanım xala, səndən bir az yuxarıda, bu cığırın lap yuxarı başındakı o ağ qəbir daşını görürsənmi, o da Sonanın qəbridir, sənin həyət qonşun Sonanın, «pravadnik» Ağakərimin arvadı, mənim anam Sonanın...

II

Bir dəfə atam həyətdəki talvarın altında oturub çay içə-içə yenə də uzaqlara baxdı, bir müddət danışmadı, sonra mənə dedi:

– Bir vaxt gələcək, görəcəksən ki, qocalmışan... Heç bilməyəcəksən ki, illər necə keçdi...

O vaxt atamın dediyi bu sözlər mənə çox uzaq və dumanlı bir gələcəkdən xəbər verirdi və mənə elə gəlirdi ki, heç vaxt gedib o uzaq gələcəyə çatmayacağam...

III

Gecənin səssizliyi içində yazı mizimin üstündəki əlyazmalarına, yazıları yarımçıq qalmış vərəqlərə baxdım və yuxusuz gecə-

ləri səhərə kimi oturub yazdığım o əlyazmalar, o vərəqlər mənə tamam mənasız və lazımsız göründü... Elə bil, kimsə mənim əlimdən tutacaqdı, elə bil, kimsə məni qoymayacaqdı, tələsik həmin əlyazmaları, yazısı yarımçıq qalmış həmin vərəqləri oxumadan, ayırd eləmədən bir-birinin üstünə yığdım və yazı mizimin üstündən götürdüm.

Yazı mizimin üstü bomboş idi.

Mən keçib yazı mizimin arxasında oturdum, mizin üstündəki bu boşluğa baxdım və dəhşət məni basdı, çünki indiyəcən yazdığım, çap elətdirdiyim nə vardısı, hamısı bayaqkı o əlyazmaları, yazısı yarımçıq qalmış o vərəqlər kimi, birdən-birə mənə tamam mənasız və lazımsız göründü...

Mən nəsə başqa bir şey yazmalıydım.

İndiyəcən yazmadığım nəyi isə yazmalıydım və mən hiss edirdim ki, bu – nə idi, nə yazacaqdım (hər halda, yazmağa çalışacaqdım...).

O altı nəfəri həmin qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz gördüyüm o gündən bəri mənim bütün ürəyim, bütün zehnim dolmuşdu və mən bilirdim ki, bütün bunlar ağ vərəqlərə boşalmalı idi.

Mənim qarşımdakı bu ağ vərəqlərə...

IV

İlk yadıma gələn bir bazar günüdür və o uzaq bazar günü indi mənim üzümə gülür...

Hər dəfə atamın səfərdən qayıtmağı ərəfəsində anamın onu qarşılamaq üçün hazırlıq görməsi, ona evimizin həyət qapısı ağzında: – «Xoş gəlmisən, ay Ağakərim!..» – deməsi, sonra birlikdə otağa girmələri və atamla anamın məndən gizlətməyə çalışdıqları baxışlarla bir-birlərinə baxmağı mənim bütün həyatımda gördüyüm, oxuduğum, eşitdiyim görüşlərin ən gözəli idi.

Həmin bazar günü də anam səhər tezdən durub noxud islatdı, soğan təmizlədi, axşam qəssab Dadaşbaladan aldığı bir parça ətə doğradı və bizim kiçik mətbəximizdəki nöyüt piletəsinin – «kerosinka»nın üstündə atamın çox xoşladığı və hər dəfə suyuna çörək doğrayıb iştahla yediyi bozbaş asdı, sonra onsuz da təmiz olan otağımızı, kiçik arakəsməni, mətbəxi süpürüb bir də təmizlədi, əsgə ilə mətbəximizin həyət pəncərəsinin (evimizin yeganə pəncərəsi-

nin), paltar dolabının, sandığın, aşağısına yorğan-döşək, yuxarısına kasa, stəkan-nəlbəki, qəndqabı yığılmış rəflərin, beş dənə üstü döşəkçəli taxta kətilin tozunu aldı və hər tərəf tərtemiz olandan sonra, nöyüt pilətəsinin üstündə yavaş-yavaş qaynara düşmüş bozbaşın kəfini yığandan və pilətənin odunu bir az azaldandan sonra sandığı açdı, tərtemiz yuyub ütülədiyi ağappaq alt paltarlarını çıxarıb boğçaya yığdı, sabunu, kisəni, darağı, məhrəbanı boğçaya qoydu və – «Ələkbər, bozbaşda gözün olsun», – deyib hamama getdi.

Məhəllədə mənim atama «pravadnik» Ağakərim deyirdilər və mən gözümlü açandan atam həmişə səfərlərdə olurdu. –«Bu səfərlər olmasa, vallah, mənim ürəyim partdayar, baba!» – deyirdi, çünki atam bizim məhəllədə qərib idi və ümumiyyətlə, hərdən mənə elə gəlirdi ki, atam tək-cə bizim məhəllədə yox, bütün dünyada qərib idi, hətta bir şeyə sevinəndə və sevincə adama baxanda belə, gözlərinin dərinliyində həmişə bir qüssə olurdu. Bilmirəm, bəlkə də mən atamın qəribliyini sonralar – atam müharibədə həlak olandan sonra başa düşmüşəm, onun gözlərindəki o daimi qüssəni də sonralar öz təsəvvürümdə dərk etmişəm, amma hər halda mənim o ilk uşaqlıq xatirələrimdə atam heç vaxt tamam qayğısız gülmür, tamam qayğısız sevinmir, atamın gülüşündə də, sevincində də həmişə bir qaranlıq, daha doğrusu, gizli bir sıxıntı olur. Məsələ burasında idi ki, atam hələ uşaq vaxtı öz atası ilə, yəni mənim babamla birlikdə Arazın o tayından – Təbriz tərəflərdən gəlib Bakının neft mədənlərində işləməyə başlamışdı, sonra babam neft quyusunda boğulub ölmüşdü və atam yetimliklə özü özünü böyütmüşdü, böyüyüb Bakıda qalmışdı və ömürlük qərib olmuşdu. Atam anamla evlənəndən sonra, anamgilin ata-baba yurdu olan evimizə gəlmişdi, bizim məhəllənin sakini olmuşdu; hərdən atam fikrə gedəndə anam özünü saxlaya bilmirdi, əslində, atamın əvəzinə atamdan da çox dərd çəkə-çəkə deyirdi:

– Ay Ağakərim, ay qurban olum sənə, ay başıva dönüm, dünyadı də... Sənnən çox gəzən yoxdu ki, dünyada, özün bilirsən bunu də, niyə üzürsən özünü, nöş xiffət yeyir səni, bizi də bədbəxt eləyirsən, ay başıva dönüm sənin? Ode, hara baxırsan Fətulla Hatəmin şəkilləridir, o nöşün bəs ürəyini üzür, özü də kitab yazandı, hansı şəklinə baxırsan, elə adamın üzünə hırıldayır...

Fətulla Hatəm də uşaq vaxtı atam kimi tək qalmışdı, özü özünü böyütmüşdü və ən məşhur adamlardan biri olmuşdu, üç gün-

dən-bir, beş gündən-bir, qəzetlərdə şəkili çap olunurdu və günlərin bir günündə atam hansı xahişdən ötrüsə neçə vaxtdan bəri görmədiyi uşaqlıq dostu Fətulla Hatəmin yanına gedir, Fətulla Hatəm isə bütün uşaqlıqlarını bir yerdə keçirdikləri, bir parça çörəyi iki yerə böldükləri atamı qəbul eləmir, vaxtı olmur və bundan sonra anamın bütün dünyada ən birinci düşməni ömründə üzünü görmədiyi, ancaq şəkillərdən tanıdığı Fətulla Hatəm olur.

Atam daha heç vaxt Fətulla Hatəmin yanına getmədi və Fətulla Hatəm də heç vaxt atamı itirib-axtarmadı. Bilmirəm, bəlkə də onlar əslində yaxın dost deyilmişlər, bəlkə də Fətulla Hatəmin atamdan xoşu gəlmirmiş, ola bilər, amma mən həmişə hiss edirdim ki, atam bunu dilinə gətirməsə də, Fətulla Hatəmdən nəşə umur, yəni bu mənada ki, – buna tamam əmin idim, – birdən bizim həyət qapımız açılsaydı və bütün aləmdə məşhur adam olan Fətulla Hatəm birdən-birə bizim evimizə girsəydi, atam buna şad olardı, sevinərdi, evimizin belə bir qonağıyla fəxr edərdi; amma bir dəfə atam səfərdən fikirli qayıtdı, sonra məlum oldu ki, atamın işlədiyi vaqonda başqa hörmətli sərnəşinlərlə bərabər, Fətulla Hatəm də gətirmiş və həmin birgə səfər zamanı nə olmuşdusa, mən hiss etdim ki, atam daha Fətulla Hatəmdən heç nə ummur.

Bəzən atamın fikirli vaxtlarında anam deyirdi:

– Sən özünü üzürsən, Ağakərim, ancaq ode, Fətulla Hatəm şairləri bir-bir sətir, özünə ad qazanır!..

Atam tələsik anamın sözünü kəsirdi, evimizin çöl qapısına tərəf baxa-baxa:

– Kiri, ay qız, – deyirdi. – Bu nə sözlərdi danışırısan? Bizi xataya salmaq istəyirsən?

Anam:

– Xataya nöş salıram, Ağakərim, başıva dönüm,– deyirdi. – Bunu bütün mələ danışır də, Fətulla Hatəm nə qədər yaxşı şairlər var, nə qədər alim adamlar var, hamısını bir-bir güdaza verir, buna görə də hörmət qazanır!.. Bəyəm bizim yazıq Səttar Məsumu o güdaza verməyib? Day bunu dünyada bilməyən adam yoxdu ki, Ağakərim...

Səttar Məsum bizim məhəllənin lap yuxarı başında olmuş, mən onu yadıma gətirə bilmirdim, çünki o tutulub gedəndə üç-dörd yaşım var idi; müəllim imiş, ara-sıra qəzəllər, qoşmalar yazmış, özü də Əliabbas kişi ilə, bir də ki, Xanım xalanın atası ilə dost imiş. Səttar Məsum tutulanda Əliabbas kişi onunçun çox ça-

lışıb, heç nədən qorxmayıb, ora-bura çox gedib, amma bir şey çıxmayıb; Əliabbas kişi o vaxt deyib: «–Bədbəxt Mirzə Səttarın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökumətimizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi, Mirzənin qəzəllərinin misra-misra altından qırmızı xətt çəkib, minbir mənə verib o misralara, zalım oğlu!.. Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbülə, Fətulla Hatəm deyib ki, bu, bizim zəmanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zaval yoxdu. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...»

Atam deyirdi:

– İndi mən də gedim başlayım adam satmağa?

Bu dəfə anam qorxurdu:

– A-a-a... Əstəğfürullah de, Ağakərim!.. Allah eləməsin!..

Atam yenə də həmişəki mülayimliyi ilə:

– Sənin böyüklərlə nə işin var, bacı (atam hərdən anama «bacı» deyirdi və atamın anama «bacı» deməsi mənə çox xoşuma gəlirdi). Böyüklərin işinə qarışma... – deyirdi. – Bizim nəyimizə gərəkdi?..

Mən əvvəlcə belə söhbətlərə qulaq asanda elə bilirdim ki, Fətulla Hatəm şairləri həqiqi mənada, yəni bazarda bir kilo əncir kimi, yaxud dükanda pencək kimi, ayaqqabı kimi satır və ona görə də Fətulla Hatəm mənə təsəvvürümdə dünyanın ən qorxunc adamı idi, mən ondan qorxurdum və mən də atam kimi istəməirdim ki, bizim evdə onun söhbəti getsin. Fətulla Hatəm yeganə adam və ümumiyyətlə, dünyada yeganə bir səbəb idi ki, onun barəsində anam atamla acıqlı danışdı, daha doğrusu, acıqlı yox, yanayana danışdı, amma bu söhbət təsadüfdən-təsadüfə düşərdi, atam xəyala dalanda, xiffət çəkəndə anam, əslində, ona ürək-dirək vermək üçün bu söhbəti salırdı (bir də ona görə ki, – bundan yəqin anamın özünün də xəbəri yox idi – anam atamla bir yerdə əzab-əziyyətlə böyümüş Fətulla Hatəmin məşhurluğunu, «böyük adam» olmağını hardasa bir balaca qısqanırdı), başqa vaxtlar isə anam mənə necə danışdırsa, atamla da elə danışdı və hərdən mənə elə gəlirdi ki, atam da yekə kişi olmağına baxmayaraq, elə mənə kimi, anamın bir uşağıdır. Düzdür, bəzən atam evdə olmayanda da mən anamın Fətulla Hatəmə necə nifrət elədiyini duyurdum, çünki bir də görürdün ki, anam Fətulla Hatəmin şəkli çıxmış qəzetin elə həmin şəkil hissəsi ilə mətbəxdə nöyüt piletəsini təmizləyir və Fətulla Hatəmin gülə-gülə çəkilmiş şəkili nöyüt pılə-

tisinin dəmirinə sürtülə-sürtülə, nöyütdən nəm çəkə-çəkə ovulub qırıq-qırıq yerə tökülürdü.

Atamda elə xasiyyətlər var idi ki, onun yerinə başqa birisi olsaydı, məhəlləmizin adamları onu kişi hesab eləməzdi; misal üçün, atam toyuq kəsə bilmirdi, hərdən stansiyalarda ucuz qiymətə alıb gətirdiyi toyuqları mən həyətimizə çıxarıb Xanım xalanın oğlanlarına – Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüləliyə, ya Cəbrayıla, ya da Ağarəhimə kəsdirirdim (Qoca həmişə kitab-dəftərlə məşğul olduğu üçün ona müraciət etmirdim, nədənsə, mənim aləmində qoltuğunda kitab-dəftər gəzdirməklə həyətdə toyuq başı kəsmək bir-birinə uyuşmurdu.), amma atamın bu cür cəhətləri, qərribə idi, onu məhəlləmizdə hörmətdən salmırdı, hətta, atamın bizim məhəllənin adamları kimi yox, başqa ləhcə ilə danışmağına, hərdən fars sözləri işlətməyinə də heç kim gülmürdü, lağ eləməirdi.

Qatar atamı Rusiyanın uzaq şəhərlərinə aparırdı və o uzaq səfərlərdən qayıdandan sonra, atam birinci növbədə Sarı hamama gedirdi və bir gün səhərdən axşama kimi evdə istirahət edirdi, ikinci gün anamın ütüləyib hazırladığı tünd göy «şivyot» kostyumunu geyirdi, qara ayaqqabılarını krem ilə silib tərtəmiz parıldaırdı və küçəyə çıxırdı, məhəllənin kişiləri ilə hal-əhval tuturdu, səfərdə olduğu müddətdə məhəllədə yası olan vardısa, ora gedirdi, başsağlığı verirdi, toyu olan vardısa, gedib təbrik eləyirdi, uşağı olan vardısa, gözcaydınlığı verirdi, sonra da bizim dalanımızdan bir az aşağıda, səkidə qoyulmuş üstüdəşəkcəli taxta kətillərdə oturub (o taxta kətilləri biz uşaqlar evlərimizdən gətirirdik, atalarımız söhbətlərini eləyib qurtarıb, ayağa qalxandan sonra da aparırdı) çay içə-içə (çayı da evdə analarımız dəmləyirdi, biz də küçəyə daşıyırdıq, çaydanı, nəlbəki-stəkanı, qənddanı üstünə kiçik ağ süfrə salınmış və ortaya qoyulmuş kətillə düzürdük) Ağahüseyn əmi ilə, Əzizağa əmi ilə, Həsənağa əmi ilə, Əliabbas kişi ilə söhbət edirdi. Əliabbas kişi soruşurdu:

– Ağakərim, Rusətdə nə var, nə yox?

Atam deyirdi:

– Nə olacaq, dadaş? İnsan elə hər yerdə insandı də...

Həmin bazar günü anam hamamdan qayıtdı və yenə də həmişə hamamdan sonra olduğu kimi, yanaqları qıpqırmızı idi, alışıb-yanırdı, tərtəmiz alnında narın tər damcıları yığılmışdı.

– Noldu, Ələkbər, bozbaş bişdi?..

Anam tələsik qazanın qapağını qaldırıb bozbaşə baxdı:

– Gəl, gəl sən otur, Ələkbər, sənin payını çəkim, ye, bişib day... – dedi, mənim payımı çəkib qabağıma qoydu, sonra başına sarıdığı qırmızı çit yaylığı açdı və uzun xurmayı saçlarını iridişli daraqla daraya-daraya qurulamağa başladı və mən hiss edirdim ki, anam ürəyi döyünə-döyünə atamın yolunu gözləyir, burasını da hiss edirdim ki, Şövkət mənə söz atanda mənim ürəyim necə döyünürdüsə, anamın da ürəyi bax, eləcə döyünür.

Atam gələndə anam həmişəki həyəcanla onu qapının ağzında qarşıladı:

– Xoş gəldin!.. – dedi və həmişəki kimi də əlavə elədi: – Nə uzun çəkdi bu səfərin? Əldən salmadı səni?

Atam evə gəlməyinə, anamı görməyinə, mənə görməyinə sevinə-sevinə (və gözlərinin dərinliyindəki o qüssə ilə...):

– Xoş gününüz olsun!.. – dedi. – Bilmirsən, bacı, səfərdə mən dəryada balıq kimiyəm... – Sonra mənə öpdü, ayaqqabılarını çıxarıb otağa keçdi.

Ömründə heç vaxt mənim yanımda ya atam anamı, yaxud da anam atamı öpməmişdi, amma mən bunu görməsəm də bilirdim ki, mən olmayanda onlar bir-birini öpürlər və onların bu gizli sirlərində bir bayram əhvalı var idi; anamın atamın gəlişi ərəfəsində hamama getməsində də o, ağappaq alt paltarlarında da, onsuz da həmişə tərtəmiz olan evimizi təzədən silib-süpürüb təmizləməsində də o bayram əhvalının güclə sezilən bir işığı, ziyası var idi.

Atamın bizim o balaca arakəsməyə qoyduğu dolu həsir zənbili həmişəki kimi, mən boşaltmağa başladım və o həsir zənbilin bərəkətli vaqon qoxusu indiyə kimi mənə burnumdan getməyib (mən bəzən qızıma baxıram və fikirləşirəm ki, hayıf ki, mənə qızım o həsir zənbilin həmin bərəkətli vaqon qoxusunu heç zaman duymayıb, çünki mən dünyanın heç bir böyük restoranında, bolluqla nəfəs alan heç bir evdə, ağzınacan dolu heç bir zənbildə o qoxunu hiss etməmişəm...).

Məlum oldu ki, atamın növbəsini dəyişiblər, elə həmin bazar gününün axşamı təzədən birhəftəlik səfərə çıxacaq; atam hamama getdi, amma ləngimədi, tez qayıtdı, anam:

– Həmişə təmizlikdə... – dedi.

Atam:

– Çox sağ ol, – dedi. – O gün olsun Ələkbərin toy hamamına gedək!..

Anam:

– İllahamin! – dedi və yalnız xüsusi vaxtlarda, yəni bayram günlərində, yaxud dayım bizə gələndə süfrəyə qoyduğu kasalardan birini rəfdən götürdü, bozbaşı çəkib mizin arxasında oturmuş atamın qabağına qoydu, sirkə-badımcan gətirdi, duz, istiot gətirdi, göy-göyerti gətirdi və özü də atamla üz-bəüz oturub atamın yeməyinə tamaşa eləməyə başladı.

Atam:

– Bismillah! – deyib çörək götürdü, iri tikələrlə kasaya doğradı və anamın ata-babasından qalmış gümüş qaşığı əlinə alıb buğulanan bozbaşı iştahayla yeməyə başladı.

Anam heç vaxt atamın yanında çörək yəməzdi, amma atam oturub çörək yeyəndə anam da mizin arxasında otururdu, atamın ləzzətlə xörək yeməyinə tamaşa edirdi və indi də atamın yeməyinə tamaşa eləyə-eləyə həmişəki kimi gülümsədi:

– Vallah, sən elə yaxçı yeyirsən ki, ay Ağakərim, – dedi, – adam elə səhərdən axşamacan sənin yanında oturub tamaşova baxmaq istəyir...

Atam da həmişəki sözlərini təkrar elədi:

– Pis günümüz belə olsun!..

Anam yenə də:

– İllahamin! – dedi. – Allah səni bizə çox görməsin, Ağakərim!.. Allah həmişə sənin canıvı sağ eləsin! Sən ki, gecə-gündüz işləyib bu evi belənçinə dolandırırısan, Allah sənin başından bir tük əskik eləməsin, həmişə üzün gülsün, könlün şad olsun!.. Sonra anam: – Ələkbər, çayniyi doldur, – dedi və mən tez mətbəxə qaçıb çayniyi götürdüm və həyəətə çıxdım; atamın səfərdən qayıtdığı bu gözəl vaxtlarda mən də sevinirdim ki, nə isə eləyirəm, evimizdəki bu kiçik bayramda mənim də nə isə bir payım var və anam da bunu hiss edirdi, imkan düşəndə mənə bir iş buyururdu.

Həyətimizin ortasında krant var idi, krantın altında balaca çarhovuzu da Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, Ağarəhim (təkcə Qoca həmişə dərs oxuyurdu və belə işlərlə məşğul olmurdu) bir-birlərinə kömək eləyə-eləyə düzəltmişdilər, ümumiyyətlə, bu su kəmərinə də onlar həyətimizə çəkib gətirmişdi və biz daha sudan ötrü Sarı hamamın həyətinə getmirdik, yayın cırhacı vaxtlarında da həyətimiz buz kimi Şollar suyunun sərinliyi içində gülürdü. Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağarəhim də, bəzən, hətta Qocanın özü də mənim anam evdə olmayanda, yəni anam bazara gedəndə, yaxud məhəllə arvadlarından birinin evində oturub söh-

bət eləyəndə həyəət düşürdülər, qurşaqdan yuxarı soyunub əlləri ilə sinələrini, boyunlarını, qollarını şappıldada-şappıldada əyilib həyətimizdəki krantın altında yuyunurdular və bir kənarda dayanıb onların beləcə əl-qollarını şappıldada-şappıldada yuyunmağına tamaşa etmək mənim həmin yay-yaz, hətta payız günlərində (bəzən isə lap qış günündə!) ən çox sevdiyim və sevindiyim bir iş idi; bəzən suyu qəflətən mənim üstümə çiləyirdilər və o zaman üz-gözümə düşən o su çiskini, o sərin su çiskini, qərribə idi, mənim bütün bədənimə soyuq yox, bir hərərət gətirirdi. Elə ki, anam qayıdıb gəlirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağakərim də, Qoca da tələsik köynəklərini geyib, öz şüşəbəndlərinə qalxırdılar, çünki anam cavan gəlin idi və anamın qabağında onların beləcə yuyunmağı düz olmazdı və ümumiyyətlə, o məhəllədə yaşadığımız bütün müddət ərzində mən bir dəfə də görmədim ki, ya Cəfər, ya Adil, ya Əbdüləli, ya Qoca, ya Cəbrayıl, ya Ağarəhim həyəət girəndə-çıxanda gözlərini qaldırıb bizim həyəət pəncərəmizə, həyəət qapımıza tərəf baxsın, yaxud anam həyətdə qab-qacaq yuyanda, paltar sərəndə şüşəbənddən baxsın; anama «Sona bacı» deyirdilər və atamdan başqa heç kim anama beləcə mehriban, beləcə məhrəm müraciət eləmirdi.

Bizim asfalt döşənmiş o kiçik, o təmiz həyətimizin qapısı dalana açılırdı və mən gözümü açandan o həyətdə iki ailə yaşayırdı; sağ tərəfdə bizim birmərtəbəli, damına qır basılmış, birotaqlı, mətbəxli və balaca arakəsməli evimiz, bir də ki, Xanım xalagilin bizimlə üzbəüz ikimərtəbəli, yuxarıda ikiotaqlı və şüşəbəndli evləri. Xanım xalagilin binasının birinci mərtəbəsi zirzəmi idi və Xanım xalanın sürücü oğlanları Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, sürücülük kurslarında oxumağa hazırlaşan Ağarəhim həmin zirzəmiyə cürbəcür maşın hissələri, şinlər, çürbəcür alətlər yığırdı. O zirzəmi mənim çox sevdiyim bir yer idi və istədiyim vaxt ora girib-çıxırdım, istədiyim aləti götürüb oynayırdım (əlbəttə, buna görə də məhəlləmizin bütün uşaqları mənə həsəd aparırdılar), çünki mən də sürücü olmaq istəyirdim, amma Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağarəhim də həmişə gülə-gülə mənə deyirdilər ki, Ələkbər, sən bizə çəkməmişən, sən Qocaya çəkmişən, sən şofer olmayacaqsan, oxumuş adam olacaqsan. Qoca, Xanım xalanın Əbdüləlidən sonrakı oğlu idi və bizim məhəllədə yeganə adam idi ki, institutda oxuyurdu: mənə isə ona görə belə deyirdilər ki, kitaba, dəftərə çox həvəsim var idi, əlifbanı öz-özümə

öyrənmişdim, əlimə keçən kitabı hələ məktəbə getməzdən qabaq, əvvəlcə höccələyə-höccələyə, sonra isə elə birnəfəsə oxuyurdum, oturub nəfəsimi dərmədən böyüklərin mənim üçün həmişə maraqlı olan söhbətlərinə qulaq asırdım, həmişə də özümdən kiçiklərlə yox, özümdən böyüklərlə oturub-dururdum, bəzən də elə hadisələr uydurub danışırıdım ki, böyüklər mat qalırdı.

Həyətimizin asfaltını da Xanım xalanın oğlanları salmışdı, bizim evin damına da qırı onlar basmışdı, həyətimizin ortasındakı o krantın yanında isə bir söyüd çubuğu əkmışdilər və Qoca mənə deyirdi ki, Ələkbər, bir sən günlə, yox, saatla böyürsən, bir də bu söyüd. Qocanın bu sözü mənim yadımda qalmışdı və mən həmişə diqqətlə o körpə söyüdə baxırdım ki, nə qədər böyüyüb, necə böyüyüb. Dalana açılan həyət qapımızın ağzında isə meynə əkmışdilər, talvar düzəltmişdilər, həmin meynələr böyüyüb talvarı tamam tutmuşdu və yayda o talvardan salxım-salxım üzümlər sallanırdı; bəzən anam həyəti sulayırdı, atam da səfərlərdən qayıdandan sonra o talvarın kölgəsində oturub çay içirdi, Cəfərlə, Adillə, Əbdüləli ilə, Qocayla, Cəbrayilla, Ağarəhimlə, hərdən də Xanım xalanın özüylə söhbət edirdi, Təbrizin bağ-bağatından danışırı, xiyabanlarından danışırı, Təbriz evlərindən, Təbriz həyətlərinin gözəlliyindən söz açırdı və mən ömrümdə Təbrizdə olmasam da, elə bilirdim ki, Təbrizi görmüşəm, gecələr yuxuya getməzdən əvvəl Təbrizin o gözəl xiyabanlarında gəzirdim.

Bir də ki, bizim həyətin lap aşağı başında Cəbrayılın quşxanası idi, bütün məhəlləmizdə, hətta bizim məhəllədən yuxarıdakı məhəllələrdə də məşhur olan bu quşxananı Cəbrayıl düzəltmişdi və orada səhər-axşam təmiz lələkləri par-par parıldayan o ağappaq göyərçinlər bütün dünyanın sahibi kimi quruldayırdı; elə ki, göyün üzü də tərtəmiz olurdu, elə ki, o ağappaq sağlam göyərçinlərin qurultusu artırdı, göyün yeddinci qatına qalxmaq həvəsindən, şövqündən xəbər verirdi, onda Cəbrayıl göyərçinləri bizim damımıza qaldırırdı, sonra bizim damımızdan öz damlarına qaldırırdı və o gözəl göyərçinləri uçururdu; mənim o əziz, o istəkli göyərçinlərim gömgöy göyün üzündə güclə sezilənəcən, ağappaq nöqtə olanacan uçub gedirdilər və o zaman məhəlləmizin bütün uşaqları, cavanları, hətta bəzən məhəlləmizin kişiləri də başlarını qaldırıb o tərtəmiz göy üzündəki ağappaq göyərçinlərə baxırdı (məhəllənin qızları isə pəncərə arxasında gizlənib göydə uçan o göyərçinlərə xəlvəti baxırdılar, elə bil ki, açıq-aşkar o göyərçin-

lərə baxmaq, açıq-aşkar Cəbrayılın özünə baxmaq kimi bir şey idi) və o zaman mənəm sinəm elə bil ki, gözgörəsi qabarırdı, böyüyürdü, mən həyətimizə, dalanımıza, küçəmizə sığışmırdım, çünki o göyərçinlər bizim həyətimizin göyərçinləri idi, çünki mən o göyərçinlərə məhrəm adam idim, o göyərçinləri yedirirdim, istədiyim vaxt tumarlayırdım, çünki o göyərçinlərin hamısı məni tanıyırdı.

Həmin bazar günü o kiçik, o təmiz, o talvarlı həyətimizdə heç kim yox idi və yalnız bizim həyətimizə məxsus olan o sakitlik içində (həmin sakitliyi göyərçinlərin qurultusu müşayiət edirdi) cidd-cəhdlə çayniyi yaxaladım, sonra ağzınacan doldurub evə apardım, mətbəxdə nöyüt piletəsinin üstünə qoydum, otağa keçdim və anamın yanında oturub mən də atamın iştahayla, ləzzətlə bozbaş yeməyinə tamaşa eləməyə başladım. Anam da, dayım da, hamı deyirdi ki, mən anama oxşayıram, amma tamaşa elədiyim o anlarda ən çox istəyirdim ki, atama oxşayım, çünki mən istəyirdim ki, atam qərrib olsun və mənə elə gəlirdi ki, anamdan çox atama oxşasam hərdən atama ah çəkdirən o qərribçiliyi bir az azaltmış olaram.

Anam yenə də yalnız xüsusi vaxtlarda işlətdiyi armudu stəkan-nəlbəkilərdən birini rəfdən götürdü və xoruzpipiyi bir çay süzdü, səliqə ilə xırda-xırda doğranmış kəlləqənd dolu qənddanla bir yerdə gətirib atamın qabağına qoydu və atam minnətdarlıq dolu gözlərlə anama baxdı; atamın baxışlarında yenə də o bayram əhvalından gələn bir işıq var idi və anam atamın o bayram işığı ilə işıldayan baxışları altında gözlərini yerə dikdi.

Atam dedi:

– Ələkbər, belə gözəl havada nə əcəb çöldə-bayırda oynamırsan?

Anamın hamamdan sonra qızarmış yanaqları atamın bu sözlərindən sonra bir az da qızardı və belə vaxtlarda həmişə çox istədiyim bayram yumurtalarının qırmızısı mənəm yadıma düşürdü, elə bil ki, mən də özümü Novruz içində görürdüm.

Mən:

– Gedirəm oynamağa, – dedim. – Amma məni görməmiş getmə.

Atam:

– Səni görməmiş hara gedirəm? – dedi. – Getməyimə hələ dörd saat qalıb.

Mən dalana çıxdım.

Bizim dalanımız yazda da, yayda da həmişə kölgəlik olurdu, çünki günün birinci yarısı bir tərəfin divarı, günün ikinci yarısı isə o biri tərəfin divarı kölgə salırdı və mən həmin bazar günü bizim o kölgəli, sərin dalanımızdan keçib küçəyə çıxdım.

Günorta olduğu üçün küçədə heç kim yox idi, tək-cə dalanımızdan aşağıdakı qoşa tut ağacının kölgəliyində Şövkət oturub sübh tezdən Ziba xaladan aldığı tumu çırtlaya-çırtlaya tinin ucundakı mağazaya, nöyüt dükanına girib-çıxan adamlara baxırdı. Balakərim də yox idi, uşaqlar da yəqin indi Sarı hamamın həyətinə oynayırdılar, amma mən gedib onlara qoşulmaq istəmirdim, nə-dənsə tək qalmaq istəyirdim, küçəmizin bu sakitliyinə qulaq asmaq istəyirdim, kimsəsizliyinə baxmaq istəyirdim, çünki hərdən bizim məhəlləmizin beləcə sakitliyi, kimsəsizliyi, əslində, adamlarla nəfəs alırdı, indi evlərinə çəkilməmiş o adamların hissləri, həyəcanları ilə yaşayırdı...

...Bütün bunları kim xatırlayır? Hələ yeddi yaşı tamam olmuş o gülməli, o balaca, amma çoxbilmiş Ələkbər, yoxsa mən? Mən bütün bunları yazacağammı, yaza biləcəyəmmi? Bəlkə bir də heç vaxt qayıtmayacaq o hisslər, get-gedə artan, amma eyni zamanda get-gedə də əzizləşən, doğmalaşan o uzaqlıqda qalmış – elə bir uzaqlıq ki, ora nə əl çatırdı, nə də ün yetirdi – o duyğular mənim romanımla, ya povestimlə, pyesimlə yenidən qayıtmaq istəyir və günlərin bir günü mənə məlum olacaq ki, ona görə əzab çəkirdim, ona görə indiyəcən yazdıqlarım mənə eləcə mənasız görünürdü ki, bax, o hisslər, o duyğular beləcə qayıdıb gələcək? Bilmirəm...

...Həmin bazar günü mən dalanımızın qabağında dayanıb o kimsəsiz küçəyə baxırdım, o sakitliyə qulaq asırdım, amma həmin kimsəsizlikdə və sakitlikdə heç bir soyuq yox idi, ona görə yox idi ki, yay idi, isti idi, ona görə ki, o sakitliyin, o kimsəsizliyin özündə, təbiətində isti bir nəfəs var idi, yay günortasının ölgünlüyü yox, qaynayan hər həyatın dincəlməsi, rahatlanması var idi.

Bu vaxt həmin gözəl sakitlik içində birdən-birə Əminə xalanın çıxırtısı qopdu və mən başa düşdüm ki, İbadulla yenə gəlib düşüb anasının üstünə, Əminə xala da yenə çıxır-bağır qoparıb oğlunu qovur; Əminə xalanın o nazik, cır səsi bir əks-səda kimi dalğa-dalğa bizim dalanımıza yayıldı, həmin səssizliyi pozdu, həmin isti nəfəsi dağıtdı, o dincliyi və rahatlığı diksindirib ayıltı.

Əminə xalanın həmişəki kimi, təkcə səsi gəlirdi, nə dediyi eşidilmirdi, amma mən onsuz da məhəlləmizin bütün uşaqları və ümumiyyətlə, məhəlləmizdə yaşayan hamı kimi Əminə xalanın nə dediyini bilirdim: – «Ədə, gəldin yenə, ay nadürüst oğlu, nadürüst? Ay naxələf, yenə gəldin mənim canımçün?.. Ədə, öldürmək istəyirsən məni?.. Allah tez eləsin, tez məni aparsın ki, sənin üzündən qurtarsın canım!.. Tez aparsın Allah məni!.. Ədə, nə istəyirsən məndən?.. Yoxumdu, heç nə yoxumdu!..» Əminə xala bütün bu sözləri çığıra-çığıra İbadullaya deyirdi və o bazar günü olduğu kimi, hərdən Əminə xalanın beləcə çığırtısı eşidiləndə mənə elə gəlirdi ki, bizim dalanımız, bizim küçəmiz, bütün məhəlləmiz xəcələt çəkir, utanır, pərt olur və mən özüm də pərt olur-dum, mənim də qanım qaralırdı, çünki mən özüm də o küçənin, o dalanın kiçik bir hissəsi, kiçik bir parçası idim.

İbadulla Əminə xalanın yeganə oğlu idi (necə ki, mən atamla anamın yeganə oğlu idim və atamla anamın məndən başqa daha uşaqları olmayacaqdı), bir erməni arvadı alıb bizim məhəllədən köçüb getmişdi, Bakının harasında arvadının evində yaşayırdı, həmişə kefli olurdu və lap bərk kefli olanda da anasının yanına gəlirdi, gözləri demək olar ki, tamam tutulmuş Əminə xalayla dava salırdı, qızıl istəyirdi.

Atam səfərdən qayıdıandan sonra həyətimizdəki talvarda oturub çay içə-içə hərdən soruşurdu:

– İbadulla yenə gəlib o yazıq arvadı incidirdi?

Anam:

– Həri, – deyirdi. – Nankor övladdı də, Allah heç kimə qismət eləməsin.

– Yenə qızıl istəyirdi?

– Həri.

Atam başını bulayırdı:

– O yazıq Əminə arvadda qızıl nə gəzir, baba? Keçəl dərman bilsə elə öz başına çəkər də...

Amma İbadulla həmin kefli vaxtlarında Əminə xalayla dava eləyib evdən həmişəki kimi əliboş çıxandan sonra, bəzən dalanımızın qabağında, səkinin üstündə oturub kürəyini yoğun elektrik şalbanına dirəyirdi və biz uşaqlara deyirdi:

– Gizlədib, gizlədib məndən... Atam bir ətəy qızıl qoyub gə-dib mənimçün... Gizlədib qızılları... Vermir... Tapa da bilmirəm,

hər yeri axtarıram, tapa bilmirəm... Yoxsa ki, o, qaldığım xarabada mənim nə itim azıb?.. Çıxıb gedərdim özümçün Voronejə!..

Biz heç cür başa düşə bilmirdik ki, və ümumiyyətlə, bu, məhəllədə də bir sirri-xuda idi ki, İbadulla nə üçün məhz o uzaq və tanınmaz şəhərin adını çəkir və nə üçün məhz ora getmək istəyir?

İbadulla bütün bu sözləri ona görə bizə deyirdi ki, böyüklərin ondan zəhləsi gedirdi və məhəllənin heç bir cavanı, yaşlısı İbadullanın yanında dayanıb çərənlədiyi sözlərə qulaq asmırdı və ümumiyyətlə, İbadullanı adam hesab etmirdi. Balakərim hərdən nə tütək çalırdı, nə də Ağ Dəvədən, keçmişin sirli əhvalatlarından danışdı, Sarı hamamın qabağında səkidə oturub susurdu, bir-bir məhəllənin evlərinə baxırdı və birdən bizim məhəllə ilə bağlı ciddi bir söz deyirdi; bir dəfə də dedi:

– Bir də görürsən əntiqə bir çəkmədi, əntiqə də dəridən tikiblər. Ancaq bir dənə yeri partlayır, ora yamaq tikirlər. Çəkmə işdiyir, işdiyir, ancaq yenə də o partlayan yerin yamağı partdayır... Bax, bizim mələ o cür bir ayaqqabıdı, elə işdiyir, işdiyir, işdiyir... İbadulla da o ayaqqabının həməni o yamaq yeridi...

Əliabbas kişi isə deyirdi:

– Allah Həmdullaya rəhmət eləsin!.. Yaxçı ki, vaxtında getdi bu dünyadan, bu zayı belənçinə görmədi!..

Yenə Əminə xalanın çıxırtısı eşidildi və o bazar günü İbadulla deyəsən lap çox içmişdi, çünki Əminə xala həmişəkindən bərk qışqırırdı. Əminə xala bizim dalanın dibində, axırncı həyətdə olurdu, üç otağı var idi, amma tək yaşayırdı və buna görə də otaqların ikisini rayonlardan Bakıya gəlib texnikumda oxuyan tələbələrə kirayəyə verirdi, tələbələr isə İbadulladan yaman qorxurdu, İbadulla gələn kimi evdən çıxıb, qaçıb gedirdilər, bir də gecənin yarısı qayıdırdılar, indi də o rayonlu tələbələr həyəcanla bir-biri ilə danışa-danışa tələsik addımlarla mənim yanımdan ötüb getdilər və mənə elə gəldi ki, tələbələrin o tələsik addım səsləri də həmin bazar günü bizim küçəmizin ürəyindən olmadı, o tələsik addımlar bizim küçəmizi təpiklədi, döydü.

Qonşular yavaş-yavaş qapılardan, pəncərələrdən başını çıxarıb Əminə xalagilə tərəf boylandı, bəzisi çıxıb həyətlərinin dalan qapısı ağzında dayandı və Əminə xalanın dalan qapısına tərəf baxdı. İbadulla söyüşcül adam idi, ağzının sözünü bilmirdi və buna görə də heç kim İbadullaya qoşulmaq istəmirdi, hərə öz hörmətini gözləyirdi.

Əminə xala bu dəfə lap bərkdən qışqırdı, sonra da İbadullanın səsi gəldi və mən dalan boyu gedib Əminə xalanın qapısı ilə üz-büz dayandım və əlbəttə, indi anam da həyət qapımızdan boylanıb baxsaydı, tələsik məni geri səs-ləyərdi, Əminə xalanın qapısının yanında dayanmağa qoymazdı; amma anam indi evdə idi, atam uzaq səfərdən qayıdıb gəlmişdi, axşam yenə çıxıb gedəcəkdə, bizim evimizdə kiçik bir bayram var idi və mən istəmirdim ki, belə bir bayram içində anamla atam Əminə xalanın qışqırtısını eşitsin, mən istəyirdim ki, yenə də o bayaqkı səssizlik olsun, məhəlləmiz yenə də o bayaqkı kimsəsizlik içində rahat-rahət nəfəs alsın, din-cəlsin.

Uşaqlar da Sarı hamamın həyətindən qaçıb gəlmişdi və İbadulladan ehtiyat eləsələr də, məni Əminə xalanın qapısı ilə üz-büz görüb ürəklənmişdilər, qaça-qaça gəlib tövşüyə-tövşüyə yanımda dayanmışdılar. Əlbəttə, Əminə xalanın səsi gedib Sarı hamamın həyətinə çatmazdı, amma qərribə idi, məhəllənin hansı başında nə hadisə olsaydı, biz o saat xəbər tuturduq və indinin özündə də mən bu işə məəttələm – biz nədən bilirdik? Necə xəbər tuturduq? – Allah bilir...

Əminə xala ilə İbadullanın o isti bazar günündəki dava-dalaşı doğrudan da həmişəkindən daha yaman idi və mən Əminə xalanın dediyi sözləri aydın eşidirdim, elə həmin sözlər idi: « – Bir qara daş düşəydi sənin başuva oğul olan yerdə!.. Nə istəyirsən məndən? Mən acından günorta dururam, qızıl var məndə, ay naxələf oğlu, naxələf?! Əlivi nöş hər yerə vurursan, ay natəmiz, mən namaz qılmıram bəyəm, müsəlman döyüləm bəyəm ki, arağı içib, xarabonda donuz ətini yeyib gəlib murdarlayırsan buraları?! Ay naxələf?! Çıx get burdan də!...» İbadulla qışqıra-qışqıra: « – Ver mənim qızillarımlı! – deyirdi. – Mənimdi o qızillar! Atam mənimçün qoyub gedib o qızilları!.. Ver çıxım gedim. Voronejə gedəcəyəm, day bir də kölgəmi görməzsiz mənim, ver gedim!..» Əminə xala çığırırdı! – «Ədə, ay haramzadə nadürüst, atovun ki bu qədər qızılı var idi, onda nöş düşüb şəhərin küçələrində fayton sürürdü?..»

Dalanımızın həyət qapılarının ağzı adamlarla dolmuşdu, daha doğrusu, qapı ağzına yığışib Əminə xalagilə tərəf baxan arvadlarla, qızlarla, uşaqlarla dolmuşdu, kişilər isə, əlbəttə, çölə çıxmamışdı, çünki İbadulla kimi axmağın birinin qaldırdığı səs-küyə qulaq asmaq kişilərə yaraşmazdı.

Əminə xala hər dəfə bərkdən çıxırdıqca, mənəm ürəyim az qalırdı yerindən qopub düşsün, çünki mən istəməirdim ki, bu qışqır-bağırımız bizim evdə eşitsinlər, mən istəyirdim ki, atamla anam bayram işığı ilə dolu o baxışlarla bir-birlərinə çox baxsınlar və elə bu vaxt Əminə xalagilin qapısına tərəf baxan adamların hamısının başı geri döndü, hamı bizim həyət qapımıza tərəf baxdı, çünki bizim həyət qapımız açıldı və Xanım xala dalana çıxdı. Xanım xalanın ardınca Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim dalana çıxdı və Xanım xala iti addımlarla Əminə xalagilə tərəf gəldi, oğlanları da Xanım xalanın ardınca gəldi. Dalanımızın bütün qapıları boyu yığışmış arvadların, qızların üstünə elə bil ki, bərdən-birə soyuq su səpdin, səslərini kəsdilər və sükut içində dayanıb gözlərini Xanım xalaya, Xanım xalanın ardınca düzülüb gələn oğlanlarına zillədilər. Mən Xanım xalanın qalın çatma qaşlarının altından baxan zəhmli qara gözlərinə, kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qırış düşmüş nazik dərilə ağ və sərt sifətinə baxa-baxa başa düşdüm ki, İbadulla daha Əminə xalanı qışqırtmayacaq və beş dəqiqədən sonra o gözəl sakitlik yenə də bizim dalanımıza, bizim küçəmizə çökəcək. Xanım xala iti addımlarla mənəm qabağımdan ötdü və dik qabağa baxan o zəhmli qara gözləri ilə, elə bil ki, heç mənə də görmədi, iri əli ilə Əminə xalagilin həyət qapısını itələyib açdı və içəri girdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də Xanım xalanın ardınca Əminə xalanın həyətinə girdi, qapı açıq qaldı. Əminə xalanın yaşadığı bina iki-mərtəbəli idi, birinci mərtəbədə tələbələr qalırdı, ikincidə özü yaşayırdı və Xanım xala başını qaldıraraq zəndlə ikinci mərtəbəyə baxdı, sonra cod səsi ilə çıxırdı:

– İbadulla!

Əminə xalagilin evindən daha səs gəlmirdi, elə bil evdə heç kim yox idi və Xanım xala bir də çıxırdı:

– Alə İbadulla!

Bu dəfə ikinci mərtəbədə İbadullanın hövsələsiz səsi gəldi:

– Nə var, ağəz, nə İbadulla, İbadulla salmışan orda?! Nə var?.. – Və İbadulla hirsilə içəridən çıxıb taxta pilləkənin ikinci mərtəbədəki ikinəfərlik balaca meydançasında dayandı, pərtə, alə gözlərini bərəldib Xanım xalaya, sonra da bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə baxdı, ağzını açıb nəşə demək istədi, amma heç nə demədi və ağzını yumdu.

Xanım xala dedi:

– Düş aşağı!

İbadulla ancaq Xanım xalaya baxırdı və eləcə baxa-baxa da bir-iki saniyə həmin taxta meydançada dayandı, sonra taxta pilləkənləri enib həyəətə düşdü, daha doğrusu, elə bil ki, Xanım xala qalın çatma qaşlarının altından baxan o zəhmli gözləri ilə İbadullanı çəkib pilləkənlərlə aşağı saldı və mənə elə gəldi ki, bu saat Xanım xala iri sümüklü ağır əli ilə İbadullanın qulağının dibinə bir dənə yağlı sillə çəkəcək və yəqin ki, gözgörəsi bürüşüb balacalaşmış İbadulla özü də belə fikirləşdi, açıq çiyinlərini qaldırıb nazik və günün altında yanıb qartmış boynunu qısdı, amma Xanım xala əl qaldırmadı, bir an İbadullanın pərtə, ala gözlərinin içinə baxdı, sonra dedi:

– Rədd ol, buradan!

İbadulla boynunu düzəltdi, yenə də ağzını açıb nəsə demək istədi, amma gözlərini güclə Xanım xalanın gözlərindən qoparıb, bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə baxdı, heç nə demədi, ağzını yumdu və həyətdən çıxıb mənəim yanımdan ötdü, qapıların qabağında dayanmış adamların baxışları altında dalandan keçib küçəyə tərəf getdi. İbadulla yanımdan ötəndə mənəi araşq iyi vurdu və atamla anam hərdən evdə oturub söhbət eləyəndə arağı o qədər pisləmişdilər ki, mən araşq görəndə, iyini hiss eləyəndə az qala fiziki bir ağrı duyurdum, amma bu dəfə İbadulladan gələn o pis araşq iyinə fikir vermədim, çünki mən həmin dəm Əminə xalagilin həyətdən çıxan Xanım xalaya, Xanım xalanın ardınca gələn Cəfərlə, Adillə, Qocayla, Əbdüləliylə, Cəbrayilla, Ağarəhimlə fəxr edirdim, mənəim bütün ürəyim bir qürur hissi ilə dolmuşdu.

İbadulla dalanın axırına çatıb küçəyə burulmazdan əvvəl ayaq saxladı, dönüb dalanın adamlarına, Xanım xalagilə baxdı və boğuş səslə qışqırdı:

– Mənəi adamsız görmüsüz?! Qaz kimi bir-birivizin dalına düzülüb üstümə gəlırsüz?! Eybi yox, baxarsuz!.. Tökərəm üstüvüzə keruxalarımı, onda bilərsüz!..

Cəfər İbadullaya tərəf qaçmaq istədi, amma Xanım xala Cəfərə baxdı və Cəfər ayaq saxladı, İbadulla isə elə bildi ki, Cəfər gəlir, başından uçmasın deyə əli ilə ortası düyməli altıkünc kepkasını tutub yerindən götürüldü, küçəyə burulub gözdən itdi və Xanım xala eləcə dik-dik qabağına baxa-baxa, oğlanları da ardınca addımlaya-addımlaya həyətimizə girdi, dalana çıxmış arvadlar,

qızlar da dağılışıb həyətlərə girdi, həyətlərin qapıları bağlandı, dalana açılan bəzi pəncərələrin arxasında dayanmış kişilərin kölgələri də çəkilib getdi, Əminə xalanın qapısı ağızında dayanmış biz uşaqlardan və bir də ki, Balakərimdən başqa dalanda yenə də heç kim yox idi, bizim həmişə kölgəli olan sərin dalanımıza yenə də sakitlik çökdü.

Əminə xalanın həyət qapısı açıq idi və mən bayaqdan bəri ikinci mərtəbənin pəncərəsi qabağında dayanıb baxan Əminə xalanı görürdüm: düzdü, Əminə xalanın gözləri, demək olar ki, görmürdü, amma Xanım xala İbadullanı çağırdığı vaxtdan Əminə xala gəlib dayanmışdı pəncərənin qabağında, boylana-boylana gah həyətə, gah da dalan tərəfə baxırdı və yenidən dalanımıza çökmüş o sakitlik içində mən Əminə xalanın deyilməyini aydınca eşitdim « – Oğlumdu, özüməm, özümüz bilərik, nəyivizə qalib, sizə nə dəxli var, nəş qarışsınız xalqın işinə?...».

Sonra Əminə xala da pəncərənin qabağından çəkildi, biz də küçəyə tərəf getmək istədik, Sarı hamamın həyətidə oynayaq, amma Balakərim bizə baxmadan dalanımızın lap dibindəki xartut ağacına tərəf getdi, ağacın altında oturub yay-qış həmişə əynində olan sarı pəncəyinin döş cibindən tütəyini çıxartdı, kürəyini xartutun yoğun gövdəsinə söykəyib arıq ovurdlarını doldurdu və tütəyi çalmağa başladı; biz də həmişəki kimi Balakərimin başına yığışdıq. Balakərim tütəyi çaldıqca mənə elə gəlirdi ki, bu tütək səsi də bizim dalanımıza, küçəmizə çökmüş o sakitliyin davamıdı və Balakərimin kürəyini söykədiyi o qollu-budaqlı xartut ağacı da həmin tütəyin səsi altında dünyanın işlərini fikirləşir.

Dalanımızın lap dibindəki o xartuta əvvəllər «İbadullanın ağacı» deyirdilər, çünki faytonçu Həmidulla ilə Əminə xalanın uşaqları olmurmuş və faytonçu Həmidulla nəzir deyir, İbadulla anadan olanda o xartutu nəzir kimi dalanımızda əkir. Faytonçu Həmidulla öldü, İbadulla böyüyüb fərsiz çıxdı, Əminə xala qocaldı, gözləri, demək olar ki, görmədi və Əminə xalanı bizim dalanımızın arvadları dolandırmağa başladı (o kirayənişin tələbələrin verdikləri pul necə olurdu? Heç kim bilmirdi və əslində heç kim bununla maraqlanmırdı da); anam, xüsusən də tez-tez Xanım xala bişirdikləri xörəkdən bir boşqab çəkib mənə verirdilər, aparırdım Əminə xalaya, Əminə xala da yerdən salınmış yaşıl məxmər döşəkcənin üstündə oturub sağ əlinin baş barmağı ilə əlindəki təsbehin qara narın daşlarını oynada-oynada: «– Allah qəbul eləsin!» –

deyirdi, guya ki, ona göndərilən həmin pay da nəzir kimi bir şeydi.

Hərdən Xanım xala məni çağırıb Əminə xalaya pay göndərmək istəyəndə, əlindəki boşqaba xörək çəkə-çəkə başını bulayırdı, deyirdi:

– O İbadulla bədbəxt oğlu, uşaq vaxtı elə yaxçı oğlan idi ki...

Xanım xala bu sözləri qalın qaşlarının altından baxan qara və zəhmli gözlərinə, adətən kip örtülü olan nazik dodaqlarına, enli çənəsinə uyuşmayan bir mülayimliklə deyirdi, amma o mülayim sözlər məni qorxudurdu, çünki mən əlimdə tutduğum isti boşqabı Əminə xalaya apara-apara fikirləşirdim ki, birdən mən də böyüyəndə İbadulla kimi olaram...

İbadulla fərsiz çıxdığı üçün o xartutu daha İbadullanın adı ilə çağırırdılar və o xartutun altı oturub tütək çalmaqdan ötrü, Ağ Dəvə barədə cürbəcür əhvalatlar danışmaqdan, fikrə getməkdən ötrü Balakərimin ən çox xoşladığı ikinci yer idi (birinci yer isə küçəmizin səkisində, Şövkətin evinin yanındakı qoşa tut ağacının altı idi).

Balakərim gecələr Sarı hamamın həyətində, quşxana kimi balaca bir yerdə yatırdı, gündüzlər isə həmişə çöldə-bayırda olurdu, qışda məhəllənin camaatına odun yarmaqda kömək edirdi, yayda qır daşayıb damların daman yerlərini yamamağa kömək edirdi (və həmin evlərdə bişən xörəklərdən yeyirdi), çox zaman da Balakərimin çəkdiyi zəhmət havayı olurdu, misal üçün, haradansa əzab-əziyyətlə daşayıb gətirdiyi daşlar, məlum olurdu ki, heç nəyə yaramır və heç kimə lazım deyil – Balakərim həmin daşları təzədən əzab-əziyyətlə geri qaytarırdı; axşamlar isə məhəllənin bütün uşaqları yığılırdı Balakərimin başına və Balakərim Ağ Dəvədən danışdı, peyğəmbərlərdən, imamlardan danışdı, padşahlardan, vəzirlərdən, səyyahlardan danışdı, çox fikirli olanda, ürəyi lap dolu olanda sarı pencəyinin cibindən tütəyini çıxarıb çalmağa başlayırdı, birdən-birə çalmağa başladığı kimi, birdən-birə də çalmağını kəsirdi, deyirdi:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklilik edər
Köhnə hamam içində.

Sonra o sirli əhvalatlardan danışmağa başlayırdı. Balakərim bu sözləri elə ahənglə, elə eyhamlarla, elə mənalı-mənalı deyirdi ki, həmin sözlərdən sonra məhəlləmizdəki Sarı hamam da mənə sirli bir aləm kimi görünürdü.

Bəzən Balakərim fikirli olanda tamam susurdu və biz bilirdik ki, belə vaxtlarda Balakərimdən heç nə xahiş eləmək lazım deyil, çünki Balakərim, ümumiyyətlə, xahişlə, sifarişlə nə tütək çalırdı, nə də bir əhvalat danışırdı; susurdu, birdən öz-özünə – «Allah sənə rəhmət eləsin, Mirzə Səttar.. – deyirdi. – Allah sənə rəhmət eləsin!..» və biz başa düşürdük ki, söhbət vaxtilə bizim məhəllədə yaşamış şair Səttar Məsumdan gedir, amma Balakərimin nə üçün məhz Səttar Məsumu yadına salmağının səbəbini bilmirdik. Bəzən də, xüsusən, aylı-ulduzlu gecələrdə Balakərim o qoşa tut ağacının altında, yaxud Sarı hamamın həyətinə, yaxud da burada, bu xartutun altında oturub başını göyə qaldırırdı, gözlərini aya, ulduzlara dikirdi, bir müddət beləcə susurdu və mən açıq-aşkar hiss edirdim ki, bizim yanımızda oturmağına baxmayaraq, həmin anlarda Balakərim bizdən çox-çox uzaqlardadır: sonra yenə bizim yanımıza qayıdırdı və qəribə sözlər deyirdi: «– Hər bir adam gərək hərdənbir göylə təkbətək dayansın, göyə baxsın gərək... Bax, o ulduzlara baxsın, o aya baxsın. Onda bilər ki, özü nə qədər balacadır. Onda bilər ki, başqaları da nə qədər balacadır...». Əlbəttə, mən Balakərimin bu sözlərindən bir şey başa düşməmişdim, amma o sözlər mənim yadımda qalırdı və eyni zamanda, elə bil, o sözlər o uzaq ulduzların özündən də, o ayın özündən də nəsə deyirdi və «nəsə» sirr ilə dolu idi...

Balakərimin neçə yaşы var idi? Bəlkə qırx idi? Bəlkə əlli idi? – Bilmirəm, Balakərimin atası, anası kim idi – heç nə bilmirəm, çünki o zamanlar mənə elə gəlirdi ki, Balakərim elə həmişə bu cür olub, Balakərimin heç vaxt atası, anası olmayıb, Balakərim heç vaxt uşaq olmayıb, həmişə beləcə tək olub, beləcə Balakərim olub, həmişə beləcə Ağ Dəvədən danışib, beləcə tütək çalıb. Balakərimin çaldığı havaları, ancaq özü bilirdi, çünki əslində belə havalar heç yerli-dibli yox idi, bu havaları, ancaq Balakərim çalırdı və bizdən başqa dünyada heç kim o havalara qulaq asmayacaqdı...

Məhəllədə mənim ən yaxın dostum Cəfərqulu idi və düzdü, Cəfərqulu deyirdi ki, guya qabaqlar Balakərimin atası milyonçu olub, guya Ramanada fontan vuran neft quyuları var imiş, guya in-

di ikinci mərtəbəsində Muxtargil yaşayan, üçüncü mərtəbəsində papaqçı Əbülfətgil yaşayan və bizim məhəllənin ən hündür və ən yaraşlıq binası olan o üçmərtəbə də vaxtilə Balakərimgilin imiş, guya Balakərim uşaq vaxtı böyük-böyük alim müəllimlərdən dərs almışdı, amma mən bütün bunlar barədə fikirləşmədim (və ümumiyyətlə, mənə elə gəlirdi ki, bütün bunlar boş söhbətlərdir), çünki Balakərim mənim üçün elə-beləcə Balakərim idi və bu gün də elə-eləcə Balakərim kimi də qalıb.

Məhəllənin kişiləri yaşamaq üçün həyətlərində Balakərimə yer verirdilər, hətta bir dəfə Əzizağa əminin oğlu Musa ağır xəstələnəndə Əzizağa əmi nəzir eləmişdi ki, Musa sağalsa, öz həyətlərində Balakərim üçün ayrıca birotalı, mətbəxli, arakəsməli bir bina tikdirəcək (bizim evimiz kimi), amma Balakərim Sarı hamamın həyətidəki o quşxana kimi yataq yerini heç nəyə dəyişmədi, bütün təkliflərdən imtina edirdi (Əzizağa əmi də nəzirini məcbur oldu dəyişdi, iki dənə yekə qoç alıb qəssab Dadaşbalaya kəsirdi və o iki qoçun ətini məhəllənin camaatına payladı), çünki Balakərim də dəstə-dəstə uçub gəlib o qoşa tut ağacına qonan sərçələr kimi bir şey idi, elə bil ki, küçəmizdəki o üçmərtəbəli binanın damında dayanıb aşağıda qalmış dünyaya baxırdı, amma axşamlar bizə həmin dünyanın ən gözəl və ən sirli əhvalatlarını danışdı; bəzən mənə elə gəlirdi ki, Balakərim o əhvalatları bizə yox, öz-özünə danışdı, ya da ki, xüsusən gecələr, küçəmizdən, dalanımızdan əl-ayaq çəkilən vaxtlar, küçəmiz, dalanımız bir müddət dincəlib, sonra təzədən addım həsrəti çəkməyə başladığı vaxtlar Balakərim o əhvalatları qəmbər döşənmiş küçəmizə, kənarları birqat daşla hörülmüş asfalt səkilərə, məhəlləmizin evlərinin divarlarına, bağlı qapı-pəncərələrinə, o qoşa tut ağacına, dalanımızın dibindəki o xartuta danışır.

Hərdən bizim evdə Balakərimdən söz düşəndə anam gülüm-səyib deyirdi: «– Yazıq Balakərim şeytan fəhləsidi də...» və mən bütün içim anamın dediyi bu sözlərə etiraz edirdi, çünki mən əvvəllər anamın bu sözlərini olduğu kimi başa düşürdüm, yəni mənə elə gəlirdi ki, anam Balakərimi, həqiqətən, şeytanın adamı hesab edir, amma sonralar mən başa düşdüm ki, anamın bu sözlərində əslində bir məhəbbət var, anamın Balakərimin çox vaxt hədəz yük daşımağına, hədəz zəhmətinə hayıfı gəlirdi.

Həmin isti bazar günü Balakərim kürəyini xartutun gövdəsinə söykəyib bir xeyli tütək çaldı və xartut da bizimlə birlikdə diq-

qətlə Balakərimin tütəyinə qulaq asdı; o tütəyin səsi İbadullanın dava-dalaşından sonra bizim dalanın, küçənin sakitliyinə bir təmizlik, pəklilik gətirirdi; eyni zamanda o tütək səsi bizim evimizdəki o kiçik bayrama lap zərif, şəffaf bir ipək kimi hiss etdiyim qüssə, qəmginlik gətirirdi və axşam düşəndən sonra, mənim atam o vaqon qoxulu həsir zənbilini əlinə alıb yenə də səfərə gedəndən sonra, Balakərim qədimlərdə baş vermiş əhvalatlardan danışmağa başladı...

...Bəzən, xüsusən, axır vaxtlar mənə elə gəlir ki, o əhvalatları Balakərim daşışmayıb, onları mən özüm öz gözlərimlə görmüşəm.

Bəzən mənə elə gəlir ki, o əhvalatları haçansa mən özüm yazmışam.

Bəzən mənə elə gəlir ki, o əhvalatlar haçansa gələcəkdə baş verəcək və mən yuxulu vaxtlarımda təəccüb edirəm ki, gələcəkdə baş verəcək əhvalatları əvvəlcədən haradan bilirəm, necə görürəm?..

V

Balakərim ən çox Ağ Dəvədən danışdı və biz Balakərimin başına yığışib danışdıqlarına qulaq asa-asa bəzən heç nə başa düşmürdük, amma o Ağ Dəvə gözlərimizin qabağına gəlirdi və biz bilirdik ki, Balakərimin söylədiyi o əhvalatları bəzən yaxşı başa düşməsək də, dünyada ağappaq bir Ağ Dəvə var.

Biz heç vaxt Balakərimə suallar verib danışdığı əhvalatları özümüzçün aydınlaşdırmırdıq, çünki Balakərim tamam əmin idi ki, danışdıqlarının hamısını başa düşürük və biz özümüz də buna inanırdıq ki, eşitdiyimiz o qərribə əhvalatların hamısını başa düşürük, o qərribə sözlərin hamısı bizə məlumdur.

Bir dəfə gecənin yarısı yuxudan oyanıb küçə pəncərəmizin qabağına qaçdım. Anam yerindən dik atıldı:

– Nə var, nə olub?

– Ağ Dəvə gedir küçəmizdən... – dedim və pəncərəmizin şüşəsindən çölə baxdım; qaranlıq küçə bomboş, kimsəsiz idi, amma mənə elə gəldi ki, o qaranlıq içində küçəmizə döşənmiş qəmbərin üstündə Ağ Dəvənin iri ləpirləri ağarır və uzaqdan, lap uzaqdan da Ağ Dəvənin boynundakı zınqırovun səsi gəlir.

Atam:

– Balakərim bunların başını xarab eləyəcək... – dedi.

Anam:

– İşin yoxdu, – dedi. – Yuxu görüb...

Mən təzədən yerimə girəndən sonra da xeyli müddət Ağ Dəvənin barəsində fikirləşirdim və mənə elə gəldi ki, Ağ Dəvə kiminsə qapısında yatmaq üçün bizim məhəlləmizə gəlib; Balakərim deyirdi ki, ölənləri Ağ Dəvə aparır və Ağ Dəvə kimi ki, o biri dünyaya aparmaq istəyir, gecə gəlib o adamın qapısının ağzında yatır. Həmin gecə mən məhəlləmizdəki adamları bir-bir gözlərimin qabağına gətirirdim və istəməyirdim ki, Ağ Dəvə onlardan hansınısa qapısında yatsın; mən qorxurdum, ürəyim döyünüb az qalırdı yerindən çıxsın, mən qorxurdum, amma səsimi çıxarmırdım, çünki istəməyirdim ki, atam Balakərim haqqında pis fikirdə olsun.

Balakərim Ağ Dəvənin üstündəki adamlardan söhbət açırdı, Ağ Dəvənin gəzdiyi yerlərdən deyirdi və bəzən də söylədiyi cürbəcür sözləri özü bizə izah edirdi:

– Yolçu Ağ Dəvənin üstündə səhra ilə gedirdi... Səhra bilirsiniz də, nə deməkdi, yəni ki, hər tərəf qum, hara baxırsan, qumnan savayı bir şey görmürsən...

...Qıpqırmızı qızarmış dan yeri səhra sırasına bir qırmızımtıllıq vermişdi və səhər yavaş-yavaş açıldıqca, elə bil bu Muğan səhrasının yeknəsəqliyini dəyişdirmək istəyirdi, amma səhərin beləcə yavaş-yavaş açılmasının, bu Muğan səhrasını yeknəsəqlikdən qurtarmaq ehtirasının özündə də bir yeknəsəqlik var idi.

Ağ Dəvə addımlarını bir-bir irəli ataraq, həmişəki kimi, tələsmədən mənzilə doğru gedirdi və Ağ Dəvənin bu addımlarının dəyişməz ahəngi də əslində o səhra yeknəsəqliyinin müşayiətçisi idi və təkcə səhranın deyil, təkcə bu gecənin və indicə açılan bu səhərin deyil, bütün dünyanın və yüz min illərin yeknəsəqliyindən xəbər verirdi.

Ağ Dəvənin üstündə oturmuş Yolçu hər dəfə dəvə addım atdıqca yüngülcə yırğalana-yırğalana iri, qara gözlərini qıpqırmızı qızarmış o dan yerinə zilləmişdi və fikirləşirdi ki, bu səhranın da, bu dəvə addımlarının da, o qıpqırmızı dan yerinin də indiki yeknəsəqliyi min il bundan əvvəl də belə olmuşdu və min il bundan sonra da belə olacaqdı.

Yolçunun bütün bədənini, fikrini, hisslərini bir təəssüf bürü-

müşdü və bu təəssüf elə bil Yolçunu Ağ Dəvənin üstündən aldı, ürəyini uçundurdu, Yolçunu dayaqsız elədi, havadan asılı qoydu.

Təzəcə açılan o səhər ayazında Yolçunun bütün bədəni, fikri, hissləri bir möcüzə həsrətində idi, amma Yolçu yaxşı bilirdi ki, dünyada heç vaxt möcüzə olmayıb və heç vaxt da möcüzə olmayacaq; əslində Kəlimullah Musa peyğəmbər də möcüzə görmək istəyirdi, bəlkə özü heç bunu bilmirdi, amma elə buna görə Tur dağında Allaha çox yalvardı:

– Özünü mənə göstər!..

Amma Allahdan aldığı cavab bu oldu:

– Sən məni heç zaman görməyəcəksən!..

Dünya adidi, beləcə yeknəsəqdi, möcüzəsiz dünyadı və Yolçu fikirləşdi ki, əslində, elə bu adiliyin özü bir möcüzədir, amma bu möcüzədən heç kim baş açmır və Dədə Qorqud kimi bir el ağsaqqalı da, ancaq bunu deyib ki, gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya; Dədə Qorqud bunu deyib və özü də neçə yüzilliklərdir ki, köçüb gedib bu dünyadan, Allah ona rəhmət eləsin.

Yolçu, Dədəyə rəhmət oxuya-oxuya torpağa, daha doğrusu, səhranın qumluğuna baxdı, çünki Dədə Qorqudun harada dəfn olunmağının – burada, yoxsa dünyanın o biri başında? – fərqi yox idi, bu dünyanın üzü eyni idi, torpaq eyni idi və Dədə Qorqud da saysız-hesabsız adamlar kimi, bu torpağın altında idi.

Ağ Dəvə addım atdıqca iri ləpirləri qumun üstündə qalırdı və Yolçu arxaya qanrılıb o ləpirlərə baxmaq istədi, amma qanrılmadı, çünki səhra boyu uzanan o ləpirlərin düz xətti də Yolçunun ürəyini sıxacaqdı, çünki o ləpir xətti daha salınmışdı və daha necə vardısı eləcə də qalacaqdı, dəyişməyəcəkdi, ayrilib-burulmayacaqdı, səhra boyu uzanan bu ləpir xəttində külək qopan, qasırğa başlayan müddətə qədər bir əbədilik var idi (sonu olan əbədilik!) və haçansa o külək qopanda, o qasırğa başlayanda – bəlkə sabah, bəlkə beş aydan sonra, bəlkə də iki ildən sonra – itib gedəcəkdi; sonra Yolçu yenə də iri qara gözlərini qaldırıb qıpqırmızı qızarmış dan yerinə baxdı və bu dəfə o dan yerinin qırmızısı dünyada tökülən qanlardan xəbər verdi...

Yolçuya nə olmuşdu? Bu nə fikirlər idi? Bu nə görümlər idi? Və bir halda ki, bütün beyni bu cür fikirlərin əsiri imiş, niyə bundan xəbəri olmayıb və nə üçün özünü bu vaxta qədər tanımayıb?

Dünən axşama yaxın yola çıxhaçıxda darvazalarının qabağında qoca bir əncir ağacının budağına qonmuş qara qarğa gördü və

heç özü də bilmədi, necə oldu ki, bir müddət dayanıb o qarğaya baxdı, diqqətlə baxdı və birdən-birə Yolçuya məlum oldu ki, qara qarğanın qapqara gözləri dünyanın ən gözəl gözləri imiş və Yolçu eyni zamanda, o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri də gördü və həmin kədər Yolçunu sarsıtdı.

Deyirdilər ki, qarğa üç yüz il yaşayır və qara qarğanın gözlərindəki o kədər də həmin üç yüz ilin kədəri idi.

Ağ Dəvə gözlərini mənzilə sarı – uzaqlara dikib eyni ahəngli addımlar ilə irəliləyirdi və hərgah Yolçu Ağ Dəvənin belində düşüb gözlərinə baxsaydı, həmin qara gözlərdə də o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri görərdi.

Amma belə bir iş Yolçunun ağına gəlmədi.

Son vaxtlar Yolçu uzaq yola tək çıxmağı xoşlayırdı. İpək-qumaş karvanını özündən əvvəl göndərirdi və o karvan gedib şəhərin girəcəyində düşərgə salıb öz sahibini – Yolçunu gözləyirdi.

Bu təkbətək səfərlər bu bir ilin içində başladı.

Bu bir ildə yola tək çıxırdı, çünki bütün ömrünü keçirdiyi alış-veriş içində ayda, iki ayda bir dəfə Şəhərə balaca səfər yeganə imkan idi ki, özü ilə təkbətək qalsın – yerin üzü olurdu, göyün altı olurdu, Ağ Dəvə olurdu, özü olurdu, vəssalam; axşama yaxın Ağ Dəvəyə minib darvazasından çıxırdı, yolun ucundan tuturdu, heç hara tələsmirdi, hərdənbir yol kənarında ehsan hesabına tikilmiş rəbatların yanında Ağ Dəvəni saxlayıb, düşüb onu tanımayan qara camaatla birlikdə bir kasa qatıq yeyirdi, ya bir piyalə zəfəranlı şərbət içirdi və yenə də Ağ Dəvənin belinə qalxıb, yoluna davam edirdi və Ağ Dəvə hər dəfə ayağını irəli atanda, dəvənin belində yırğalandıqca alış-veriş içində keçən uzun-uzun illər boyu birinci dəfə uşaqlıq çağlarını gözünün qabağına gətirirdi, fikrində o uzun-uzun illərin qatını bir-bir açıb uşaqlığını keçirdiyi və indi çoxdan tələf olmuş həyətlərini, çoxdan ölüb-itmiş anasını, atasını, qonşularını gözlərinin qabağına gətirirdi, nənəsinin çağırdığı bayatılar yadına düşürdü: zülfünü bağda dara, bağda yu, bağda dara, bir yaxşı həmdəm üçün, Şamı gəz, Bağdad ara... və yaş tamam ötürdü, ya nə idisə, Yolçu hiss edirdi ki, son vaxtlar bu təkbətək səfərləri ömrünün heç kimə – nə oğlanlarına, nə qızlarına, nə nəvələrinə, nə nəticələrinə, nə dostlarına, nə düşmənlərinə – yalnız və yalnız özünəməxsus anları kimi gözləyir.

Yolçuya elə gəlirdi ki, indiyə qədər ömrünü – bu uzun ömrünü özü üçün yox, başqaları üçün yaşayıb, daha doğrusu, Yolçuya

elə gəlirdi ki, öz ömrünü yox, onun əvəzinə başqaları, kimlərsə tamam başqa adamlar yaşayıb.

Bütün bu yolların quldurları, qaçaqları Yolçunun ağ çalmasını, isti vaxtlarda geydiyi yaşıl ipək əbasını, soyuq vaxtlarda geydiyi xəz cübbəsini və ən əsası isə Ağ Dəvəsini yaxşı tanıyırdı və quldurlar, qaçaqlar burasını da yaxşı bilirdi ki, Yolçu özü ilə yola heç nə götürmür, rəbatlarda xərclik üçün, ya da yolda rastına çıxan qələndərlərə¹ vermək üçün iki-üç gümüşdən başqa yanında heç nə olmur. Əlbəttə, Yolçunu öldürüb Ağ Dəvəni yemək olardı, amma Yolçunun qılınc oynadan həbəş qulamları da bütün bu tərəflərdə məşhur idi və quldurlar, qaçaqlar bir dəvə ətinin kababına görə, sonradan həmin həbəş qulamlar ilə üzbəüz gəlmək istəmirdilər.

Dan yerinin qızartısı əriyib yox olurdu və payızqabağı topa-topa buludlar ağappaq ağarmağa başlayırdı. Yolçu iri qara gözlərini o topa-topa ağ buludlardan çəkib yüngülcə yırğalana-yırğalana belində oturduğu Ağ Dəvəyə baxdı və fikirləşdi ki, hər halda dünyada dəvə olmaq insan olmaqdan yaxşıdır, çünki bu Ağ Dəvənin xəbəri yoxdur ki, əslində göydəki o topa-topa ağ buludlarla onun, yəni Ağ Dəvənin arasında heç bir fərq yoxdur, çünki o ağ buludlar da haçansa yağış olacaqdı, yağıb qurtaracaqdı, yox olacaqdı və haçansa bu Ağ Dəvə də torpaqda çürüyüb yox olacaq, necə ki, yer üzünün bütün canlıları torpaqda çürüyüb yox olacaq.

Yolçu belə fikirləşirdi, çünki Yolçunun Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin dibinə hopmuş o kədərdən xəbəri yox idi.

Əvvəllər özü ilə bu təkbətək səfərlərin birində gecənin yarısı Yolçu özü də gözləmədən bir misra söyləmişdi: məni həsrət yaratdı... Bu misra özündənmi gəldi? Ya haçansa, kimdənsə eşitmişdi? Ya da haradasa oxumuşdu? – bilmirdi, amma o vaxtdan, yəni tamam gözlənilmədən, gecənin yarısı dəvə addımlarının yeknəsəq ahəngi içində gəldikdən sonra, o misra heç cür Yolçunun yadından çıxmırdı, bəzən, hətta alış-verişin şıdırgı vaxtında belə, ani bir şimşək kimi fikrində çaxıb gedirdi.

Məni həsrət yaratdı...

Yolçu bütün gecəni yol getmişdi və həmişəki kimi, yenə də ikinci namaz üçün Şəhərə çatacaqdı, amma heç bir səfəri bu gecəki səfər kimi olmamışdı: Ağ Dəvənin üstündə yüngülcə yırğalana-yırğalana nə uşaqlığını gözlərinin qabağına gətirmişdi, nə uşaq

vaxtı yaşadığı o həyəti görmüşdü, nə də nənəsinin söylədiyi o bayatıları yadına salmışdı.

Düzdür, gecənin sakitliyi, yolun kimsəsizliyi, dünyanın göz işlədikcə uzanan genişliyi yenə də Yolçunu ələ aldı və Yolçu Ağ Dəvənin belində alış-veriş tələsikliyindən, ev və ticarət qayğılarından uzaqlaşdı arxayın və azad nəfəs aldı, göyün ulduzlarına baxdı, aya baxdı və yenə də gözlərini yumub o uzaq uşaqlıq illərinə getmək istədi, amma bir şey çıxmadı və Yolçu gözlənilmədən (necə ki, gözlənilmədən o bir misra gəlmişdi...) kəşf etdi ki, bu gecə adi gecə deyil, bu gecənin aləmi bürümüş qaranlığı, əslində, o qara qarğanın gözlərindəki o dərin kədər qaranlığıdır.

Bu hiss Yolçunu sarsıtdı və Yolçuya elə gəldi ki, elə bil, o kədər indi aləmi bürümüş bu qaranlığı qara bir rəng kimi, ağ əbasını qarqara qaraldır, bir yapışqan kimi, əbasını da, köynəyini də keçib bədənə yapışır – Yolçu o yapışqanın çimçəşdirən nəmliyini bütün bədəni ilə hiss etdi.

Yolçu bu hissi özündən eləmək istədi, gecənin sakitliyinə qulaq asdı, yolun kimsəsizliyinə, ulduzlara, aya tamaşa etdi və fikirləşdi ki, bütün ömürləri boyu bu yolları gedən sarbanlar dünyanın ən xoşbəxt adamlarıdır; sonra özü öz fikrinin sadələvhlüyünə gülümsədi: bütün ömürlərini yolda keçirən sarbanlar yəqin hər dəfədə istəyərlər ki, yol tez qurtarsın, tez çatsınlar evlərinə-əşiklərinə, çünki dünyada hər şey nisbidir. Yolçu fikirləşdi ki, Adəm öz Tanrısına asi olub yoldan azdı və buna görə də Adəmi cənnətdən qovdular, Sərəndibə¹ gəldi və deyilənə görə, ayağının izi indiyə qədər də Sərəndibdə qalır; bütün böyük alimlərin, əhli-qələmlərin yazdığına görə və Yolçunun özünün yaxşı tanıdığı bir çox təcirlərin dediyinə görə, Sərəndib bir cənnətməkan yerdi, amma Adəmi cənnətdən ora qovublar, yəni ki, Adəm ataya cəza veriblər, yəni ki, Sərəndib bizim üçün, biz adi bəndələr üçün cənnətdir, amma əsl cənnətin yanında bir cəza yeridir...

Dünyada gözə görünən və görünməyən hər şey də beləcədir.

Ömürləri boyu yol gedən, dünyanın sakitliyi və genişliyi ilə üzübüz olan sarbanlar da xoşbəxt deyildi.

Yolçu fikirləşdi ki, xoşbəxtliyin rəmzi deyilənə görə Süheyl ulduzudur və Süheyl ulduzunu bütün pırıltısı ilə görmək üçün gərək Yəmən ölkəsinə gedəsən, çünki yalnız Yəməndə o ulduzu aydın görmək mümkündür və Yəməndən gələn qumaş, dəri-ədim ona görə o qədər yumşaq və zərifdir ki, gözəlliyini, incəliyini Sü-

heyldən alır; bunlar hamısı belədir və Süheyli görməkdən ötrü Yəmənə getmək olar, amma bir məsələ var ki, əslində yer üzündə nə qədər məxluqat varsa, bir o qədər də tale var və o qədər taleyin hərəsinin öz Yəməni var, bax, həmin o Yəmənə gedib çıxmaq, həmin o Yəməndən Süheyilə baxmaq mümkün deyil, çünki həmin o Yəmən əlçatmaz, ünyetməzdir.

Məni həsrət yaratdı...

Gecə birdən-birə yol da Yolçunun ürəyini sıxdı və Ağ Dəvənin ağzını döndərüb yoldan çıxdı, bir az kənarda səhranın içi ilə yola müvazi getməyə başladı, amma səhranın genişliyi də Yolçunun ürəyini toxdatmadı və Yolçu da, Ağ dəvə də o ağır səhəri beləcə açdılar.

Yolçu yenə də topa-topa ağ buludlara baxdı, sonra altındakı Ağ Dəvəyə baxdı.

Ağ Dəvə həmişəki eyni ahənglə addımlaya-addımlaya ləpir-ləpirini iri möhür kimi qumun üstünə yapışdırırdı və Yolçu fikirləşirdi ki, altındakı bu dəvənin ulu nəslə də min il bundan əvvəl beləcə eyni ahənglə addım atıb yol gedirdi və dəvə addımlarındakı bu yeknəsəqlik deyildi, min illərin eyniliyi idi.

Doğrudan da, topa-topa ağ buludlarla bu Ağ Dəvənin arasında nə fərq var idi?

Yolçu yenə də bütün varlığını, zəhnini bürümüş həmin təəsüf hissi ilə bu qərara gəldi ki, heç bir fərq yoxdur.

Bir az aralıdakı kiçik qum təpəsinin üstündə səhranın qumundan güclə sezilən bir kərtənkələ daşdan yonulmuş kimi tər-pənməz dayanıb Yolçuya və Ağ Dəvəyə baxırdı və elə ki, Yolçu və Yolçunun altındakı Ağ Dəvə o kiçik qum təpəsinin lap yanından ötdülər, kərtənkələ bircə göz qırpımında quyruğu ilə qumu qazıb qumun içində yox oldu.

O qədim dünyada, onda ki, bizim ən ulu babalarımızın ən ulu babaları yaşayırdı, bu göyü beləcə bizim kimi görürdü, bu yeri də beləcə bizim kimi görürdü, onda ki, Musa peyğəmbərin vaxtları idi, Samiri palçıqdan buzov düzəldib həmin buzovu danışırdı, amma indi o buzov da yoxdur və bir vaxt gələcək – və o vaxt da yəqin ki, çox uzaqda deyil – mən də olmayacağam və mənimlə min illər bundan əvvəlki o palçıq buzovu arasında nə fərq var?

Mən on aydan, ya on ildən sonra olmayacağam, amma elə həmin on ayla, on illə bərabər mənim bütün ömrümlə o palçıq buzovun yaşadığı o qədim dünyadan keçib gələn min illər arasında nə fərq var? Yaxud mənim yaşadığım bu yetmiş, bu səksən il ilə gələcəyin min illəri arasında nə fərq var? Onda, bəlkə adamlar başqa cür geyinəcəklər, onda, bəlkə adamlar göydə quş kimi uçacaqlar, yaxud deryaların dibində yaşayacaqlar, amma əslində, lap əslində, mənimlə onların arasında heç bir fərq olmayacaq.

Bu suallar o səhər ayazında Yolçunun nəfəsini tıncıxdıran bir yay bürküsünə salıb çıxartdı və Yolçu da həmin sarımtıl-boz kərtənkələ kimi, haradasa gizlənmək istədi, nədənsə qorunmaq istədi və elə bil ki, Ağ Dəvə də neçə illərdən bəri belində gəzdirdiyi Yolçunun sinəsinin közərtisindən xəbər tutdu, bir anlıq, cəmi bir-cə anlıq ayaq saxladı, sonra yenə də həmişəki ahəngdarlığı ilə addımlaya-addımlaya yoluna davam etdi.

Bu nə suallar idi? Nə fikirlər idi?..

Yolçu elə bil ki, yüz illərin susuzluq yangısı ilə fikirləşdi ki, min cür bəlalər çəkdim, amma bu da varmış yolumda... bayquş mənəm, bayquş mən, hamı quşdan say quş mən, nə bəlalı quş oldum, Allah, sızıldaram yay, qış mən...

Yenə o topa-topa ağ buludlara baxdı, daha doğrusu, o topa-topa ağ buludların arasından görünən tərtemiz, gömgöy göyə baxdı və bütün içindən qarşısıalınmaz bir istək baş qaldırdı: çək qılıncını, vur boynumu... vur!.. vur!..

Bayaqkı dan yerinin qızartısı Yolçunun gözlərinin qabağına gəldi və bu qızartı yenə də qan rəngini aldı və Yolçu fikirləşdi ki, bir vaxtlar ki, hələ Məhəmməd Rəsulüllaha inanmayan adamlar var idi və o adamları da Allah xəlq etmişdi, bəs, nə üçün o adamlar Məhəmmədi daşa basıb dişini sındırdı, dodağını parçaladı? O adamlar Məhəmmədə inanmırdı, amma Allah ki, Məhəmmədi tanıyırdı, Allahın ki, elçisi idi Məhəmməd və bir halda ki, belə idi, nə üçün o adamlar əllərini qaldırıb Məhəmmədə daş atırdı, niyə əlləri qurumurdu və ümumiyyətlə, necə olurdu ki, belə bir bəd əməl o adamların ağına gəlirdi, nə üçün o saat peyğəmbərə inanmırdılar, axı, Allah peyğəmbərin taleyini əvvəlcədən təyin etmişdi və Şeyx İbrahim Əlimuxtar Qəzvini – Allah ona rəhmət eləsin – demirmi ki, dünyanın ən böyük və ən müdrik kəlamı budur: Allah bilən məsləhətdir...

Allah niyə məsləhət bildi ki, cəmi iki yüz il bundan əvvəl o

adamlar daşla vurub peyğəmbərin dişlərini sındırdı, dodağını partlatdı?

O yeni açılan səhər ayazında Yolçu özü öz fikirlərindən dəhşətə gəldi, Ağ Dəvənin üstündə belini dikəldib o topa-topa ağ buludların arasından görünən tərtemiz, gömgöy göyə baxdı, elə bil ki, göyün o təmizliyindən, gömgöylüyündən bir imdad istədi və bu dəfə fikirləşdi ki, yəqin haqq o qədər ülvidir, o qədər böyükdür, yüksəkdir ki, onu dərk etmək üçün, ona gedib çatmaq üçün beləcə əzab-əziyyətlər çəkməlisən...

Amma nə üçün?

Bir şey ki, əzabla, beləcə əziyyətlə əldə ediləcək, o haqq ola bilərmə?

Allah ki, adildir...

Yolçu başa düşdü ki, dayanmaq lazımdır, indicə bütün gücünü toplayıb bir az dincəlməlidir, heç olmasa bir az mürgüləməlidir, yoxsa hər şey alt-üst ola bilər, yoxsa hər şey dağılar.

Yolçuda uzun illərin alış-veriş təcrübəsindən gələn dəqiq, səhvsiz hesablama fitri var idi və indi də iti zehni Yolçunu silkələyib ələ aldı, beynini bürümüş bu fikirlərin ucundan tutub ucuzluğa getməyə qoymadı.

Yolçu Ağ Dəvəni yerə yatırıb belindən düşdü, qumluqda bir-iki addım atıb dizləri üstə yerə çöməldi və gözlərini yumdu.

Məni həsrət yaratdı...

Yolçu başqa heç nə fikirləşmirdi, fikrində dolaşan təkcə bu bir misra idi.

Məni həsrət yaratdı...

Bu dem əvvəl-axırı görünməyən o kimsəsiz səhra içində Yolçu ilə Ağ Dəvə üzbəüz idilər və Ağ Dəvə indi də bayaqkı addımlarının ahəngi ilə kövşəyə-kövşəyə iri qara gözlərini Yolçunun sifətinə dikmişdi, Yolçu isə gözlərini yummuşdu, nə Ağ Dəvəni, nə də Ağ Dəvənin qara gözlərini görürdü.

Məni həsrət yaratdı...

Bu bir misra Yolçunun yorulub əldən düşmüş beyninə kiçik bir yüngüllük gətirməyə başladı və Yolçu mürgülədi.

Yolçu özü bilmirdi ki, yatır, ya oyaqdır, amma bayaqkı dan yerinin qızarmasını və bir də ki, o qara qarğanın iri, qara gözlərinin qara rəngli kədərini görürdü, o qırmızı ilə o qara bir-birinə qa-

¹ E.Ə. E. . >E (E > E. E. Ø >) .

rışırdı, tünd-bozumtul bir rəng olurdu, sonra bu tünd-bozumtul rəngə bir səhra sarısı qarışırdı və hər tərəfi açıq bir bozluq bürüdü...

Yolçu gözlərini açanda o ağ buludlar adda-budda göyün üzünə dağılmışdı, gün çıxmışdı və göyün bu təmizliyi ilə səhra qumlarının göz işlədikcə uzanan hamarlığı çox uzaq üfüq xəttində birləşirdi.

Yolçu dodaqaltı duasını pıçıldayıb salavat çevirdi və ayağa qalxdı, ətrafa baxdı və yerində donub qaldı: Ağ Dəvə yox idi.

Yolçu gördü ki, Ağ Dəvəni oğurlamayblar, özü qalxıb gedib, çünki Ağ Dəvənin, elə bil, səhraya basılmış iri möhürlər kimi ləpirlərindən savayı qumluqda heç bir iz yox idi.

Ağ Dəvənin ləpirləri səhra ilə göyün birləşdiyi o uzaq üfüq xəttinə tərəf gedib gözdən itirdi.

Yolçu az qala dizəcən narın quma bata-bata bir müddət bu izi tutub getdi, amma Yolçu bu yerləri yaxşı tanıyırdı və gördü ki, Ağ Dəvənin izi səhranın lap dərininə, gedər-gəlməzə aparır, dayandı, bir xeyli o boz-sarımtıl səhrada günün altında boz-sarımtıl da bir cığır kimi uzanan ləpirlərə baxdı və birdən-birə Yolçuya elə gəlirdi ki, cığır kimi uzanıb gedən bu ləpirlər, əslində, səhranın dərininə yox, nəsə bir qeybə doğru gedir, nəsə başqa bir dünyaya, başqa bir aləmə aparır.

Yolçu bir müddət dayanıb bu boz-sarımtıl cığır kimi uzanıb gedən ləpirlərə baxdı, sonra geri qayıtdı.

Yolçu ikinci namazı səhrada qıldı, sonra səhradan çıxıb yolu tapdı və piyada gedib axşamüstü Şəhər girəcəyində dayanmış karvanının düşərgəsinə çatdı.

Yolçunun şagirdləri, nöqərləri, qulamaları ikinci namaz vaxtında gözlərini yola dikib Ağ Dəvəni gözləyirdilər, amma ağalarını – Yolçunu piyada gördülər, həbəş qulamaları elə başa düşdü ki, Yolçunu yolda soyublar, Ağ Dəvəni əlindən alıblar, əllərini qılınca atdılar, cins Qarabağ atlarını minib quldurların ardınca çapmaq istədilər, amma Yolçu əlinin işarəsi ilə onları saxladı və:

– Dəvə itdi... – deyib çöldə çatılmış ocağın kənarına gəldi, yenə də əlinin işarəsi ilə ocağın kənarında oturmuş nöqərləri ayağa qalxmağa qoymadı və özü də çöməlib ocağın kənarında quru torpağın üstündə oturdu, iri, qara gözlərini yavaş-yavaş yenə də aləmi bürüyən o qaranlıq içində yanan ocağa zillədi.

Ocağın işığı Yolçunun üzünə düşürdü və Yolçunun iri, qara gözlərinin dibinə bu dəm dərin bir kədər çökmüşdü.

Heç kim danışmağa, bir söz soruşmağa cürət etmirdi; bu adamlar Yolçunun sərt xasiyyətinə yaxşı bələd idi.

Heç kim danışmağa cürət etmirdi, amma şagirdləri də, nöqərləri də, qulları da Yolçuya baxırdılar və ürəklərində fikirləşirdilər ki, bu adama ki, sərtliyinə, hətta bəzən qəddarlığına baxmayaraq, camaat Vəliyyənnemə¹ adını verib, bunun ki, o qədər sayə gəlməyən ləl-cavahiri var, qızılı var, yüz dəvə yükü mal-dövləti var, igid oğulları, igid kürəkənləri var, bircə dəvədən ötrü – qoy lap Ağ Dəvə olsun! – niyə beləcə qəm dəryasına qərq olub?

Həmin sükut içində oturmuşdular.

Hər tərəf gecənin zülmətinə qərq olmuşdu, amma o dərin kədər kölgəsi Yolçunun gözlərindən çəkilib getmirdi.

Əlbəttə, o gecə o ocağın kənarında oturan adamlardan heç kim bilmədi ki, o dərin kədər qara qarğanın gözlərindəki kədərə bənzəyir.

Hamı elə bildi ki, Yolçu Ağ dəvənin itməyinin dərdini çəkir.

Heç kimin ağına gəlməzdi ki, həmin anlarda Yolçu fikirləşirdi: kaş mən də o dəvə ilə bir yerdə itəydim...

VI

Anam tez-tez deyirdi ki, kimin alınına nə yazılıb, elə də olacaq və anam bu sözləri deyəndə mən fikirləşirdim ki, görəsən, mənim alınma nə yazılıb və mən kim olacağam? Necə yaşayacağam? Doğrudanmı, görəsən, mən özüm də ata olacağam? Mənim də uşaqlarım olacaq? Vaxt keçəcək və mənim də saçlarım ağaracaq?

Gözəl günlər var idi...

Bir dəfə bizim dalanda futbol oynayırdıq və mən topu vuranda top dalanımızın qabağından keçən Molla Əsədullanın qoluna dəydi və Molla Əsədulla bərk hirsləndi, qolunun top dəyən yerini ovxalaya-ovxalaya üstümə qışqırdı:

– Ay tüllab! – dedi. – Gözün yoxdu sənün, mən boyda adamı görmürsən?

«Tüllab» bizim məhəllədə söyüş idi və əlbəttə, mən bilirdim ki, bu, biədəb bir söz deyil, çünki böyüklər də hirslənəndə bizim yanımızda bu sözü ağızlarından çıxarırdılar (və hərgah biədəb söyüş olsaydı, Molla Əsədulla da bunu dilinə gətirməzdi!), amma bu sözün mənasının nə olduğunu bilmirdim.

Axşam atamdan soruşdum:

– «Tüllab» nə deməkdir?

Atam dedi:

– Sizin məhəllənin söyüşüdü də... – O qürbət hissi həmişə atamla bir yerdə olduğu üçün, illərdən bəri yaşadığı məhəlləyə də «sizin məhəllə» deyirdi (və bu mənim ürəyimi sıxırdı, çünki mən istəyirdim ki, bizim məhəllə, eyni zamanda, atamın da məhəlləsi olsun). – Yenə nə eləmişən, kim söyüb səni?

Mən bir söz demədim və səhəri gün yenə də Balakərimin başına yığışanda soruşdum:

– Sən bilirsən «tüllab» nə deməkdir?

Balakərim mənim böyük təəccübümə və sevincimə səbəb olan gözəl sözlər dedi:

– «Tüllab» ərəb dilində «tələbə» deməkdir.

Bizim məhəllənin bütün uşaqları böyüyəndə şofer olmaq istəyirdi və əlbəttə, mən də çox istəyirdim ki, böyüyəndə Cəfər kimi, Adil kimi, Əbdüləli kimi, Cəbrayıl kimi (sonralar Ağarəhim kimi) şofer olum, «polutorka» sürüm və o «polutorka» gəlib bizim dalanın qabağında dayansın, anam o «polutorka»nın şüşələrinin kənarına qotazlı krujevalar toxusun, amma Balakərim «tüllab» sözünün mənasını başa salandan sonra birdən-birə haçansa Qoca kimi tələbə olmağın sevinci mənim bütün içimə yayıldı və mən bir dəfə Qocanın mənim quraşdırıb danışdığım əhvalata qulaq asandan sonra dediyi sözləri yadıma saldım: «– İbrahim-zad boş şeydi, Ələkbər, sən yazıçı olacaqsan, kitab yazacaqsan!..». O zaman Qocanın o sözləri mənim üçün o qədər qeyri-adi səsləndi, o qədər möcüzəli göründü ki, mən heç bilmədim ki, bu sözlərə sevinim, ya nə eləyim? Qocanın o sözlərindən sonra, birdən-birə mən Səttar Məsumu xatırladım, çünki Səttar Məsum da şair idi, yəni yazan adam idi və kiminsə haçansa məni də Səttar Məsum təki satacağının xofu bir yumruq kimi mənim ürəyimi sıxdı...

Balakərim «tüllab» sözünün mənasını başa salandan sonra isə mənim ürəyimdə heç bir xofdan əsər-ələmət yox idi; evimizdə üç-dörd kitab var idi, onları da lap balaca olanda cırmışdım, səhi-fələrinin yarısı var idi, yarısı yox idi və mən evə gedib həmin yarımqıq kitabları səliqə ilə anamın sandığına yığdım, çünki mən böyüyəcəkdim, tələbə olacaqdım, sonra yazıçı olacaqdım və o kitabların cırılmış, itmiş səhifələrini yenidən yazacaqdım...

Gözəl günlər var idi...

O kitablar lap bu yaxın vaxtlaracan mənim evimdə kitab rəf-

di: şingilə iki şahı, xoruz üç şahı, çilədi bir abbası, taxta şumaqə-dər beş şahı, dəmir şumaqə-dər altı şahı...

Meyranqulu əminin İbrahim adlı bir oğlu var idi və bütün məhəllə bilirdi ki, Meyranqulu əmi ona görə taxta yonub şumaqə-dər düzəldir, xoruz konfeti bişirir, səhərdən axşamacan çöl qapısının ağzında oturur ki, İbrahim yaxşı geyinsin və İbrahimin oturub söz qoşmaqdan savayı başqa bir qayğısı olmasın. Məsələ burasında idi ki, İbrahim şair idi və İbrahimin yazdığı iki misra məhəllənin cavanlarının dilinin əzbəri idi:

Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!

Düzdür, Balakərim deyirdi ki, bu şəri İbrahim oğurlayıb, guya Ənuşirəvan padşah Ağ Dəvənin üstündə gedəndə çöldə çimən Fəxrəndə xanımı görmüşdü və bu şəri də onda demişdi, indi İbrahim də yalandan deyir ki, bu şəri mən yazmışam. Burasını da deyirdilər ki, – əvvəllər, onda mən hələ lap balaca uşaq olmuşam – Meyranqulu əmi altı qızdan sonra dünyaya gəlmiş İbrahimin şerlərini yığıb Səttar Məsuma göstərib və guya Səttar Məsum da həmin şerlərin əvvəlini oxuyanda sonunu əzbər deyirmiş, çünki İbrahimin bu şerlərinin hamısı qabaqlar yaşamış başqa-başqa şairlərin imiş, amma hər halda İbrahim pul oğurlamırdı, paltar oğurlamırdı və İbrahimin şer oğurlamağının özü də elə hörmətli bir iş idi və belə deyirdilər ki, guya İbrahim bu şəri («Göy yaxasını açanda ay göründü, sən yaxanı açanda günəş göründü!») Şövkət üçün yazıb (ya oğurlayıb).

Meyranqulu əmi şingilə-saqqız, çilədi, bülbül qəfəsi, oxlov, taxta qaşiq və başqa bu kimi şeylər satmaqdan əlavə, qabaqlar həm də pulla, gizlincə iynə-tuş ilə məhəllə cavanlarının, başqa məhəllələrdən gələnlərin əllərinə, qollarına, sinələrinə döymə yazılar yazırdı, cürbəcür şəkillər çəkirdi; indi daha bu işlə məşğul olmurdu, çünki bir dəfə Xanım xala gəlib Meyranqulu əmini məhəllənin camaatı içində biabır eləmişdi və demişdi: «– Sən öl-sən, Meyranqulu, atovun qəbirinə and olsun, əgər bir də görsəm, eşitsəm, bilsəm ki, bir adamın əlinə-qoluna yazı yazmışam, arvad şəkli çəkmisən, sən öləsən, Meyranqulu, sənün boğazundan yapış-b aparıb milisə verməsəm, kişi qızı döyüləm!». Əlbəttə, Meyranqulu əmi bilirdi ki, Xanım xaladan nə desən çıxar və Xanım

xalanın kişi əlləri kimi iri əllərinə baxıb bu qərara gəlmişdi ki, bir də bu işlə məşğul olmasın, xırdavatını satıb yeganə oğlu İbrahimi bəsləsin.

Deyirdilər ki, guya Xanım xala oğlanlarından hansınınsa bədənində yuxarısı arvad, aşağısı balıq olan bir şəkil görüb və ona görə də beləcə hirsələnib: o yarısı arvad, yarısı balıq şəklini bilmirdik, amma Cəfərin də, Adilin də, Əbdüləlinin də, Cəbrayılın da, Ağarəhimin də əllərinin üstündə anadan olduqları il yazılmışdı: Cəfərin əlinin üstündə 1915, Adilin əlinin üstündə 1917, Əbdüləlinin əlinin üstündə 1919, Cəbrayılın əlinin üstündə 1923, Ağarəhimin əlinin üstündə 1925 yazılmışdı, təkcə Qocanın əlinin üstündə heç nə yazılmamışdı. Düzü, deyirdilər ki, Qoca bədəninin hərəsinə Ədilənin adını yazdırıb, amma bunu elə-belə deyirdilər, görən olmamışdı. Qoca, sürücü də deyildi, amma buna baxmayaraq mən Qocanı məhəllədə hamıdan artıq istəyirdim.

Bəzən bizim dalanın qabağında dalbadal dörd maşın düzülürdü: Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın sürükləri maşınlar; Ağarəhim onda hələ sürücülük məktəbində oxuyurdu və bəzən Ağarəhim də şagird maşınını sürüb dalanın qabağına gətirirdi və onda bizim dalanın qabağında dalbadal beş maşın dayanırdı. Belə vaxtlar hərdən Xanım xala günorta yeməyinə evə gəlmiş oğlanlarının xörəyini çəkib sonra özü küçəyə çıxırdı, dalbadal düzülmüş o maşınlara baxırdı və elə bil ki, o maşınlar da Xanım xalanın oğlanları idi.

Xanım xalanın əri hələ mən anadan olandan qabaq ölmüşdü, amma mənə elə gəlirdi ki, Xanım xalagil həmişə belə olublar; Xanım xala olub, bir də ki, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl və Ağarəhim olub, daha heç kim olmayıb; mən Xanım xalagili başqa cür təsəvvür edə bilmirdim.

Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da «polutorka» sürürdü və o təptəzə «QAZ-AA»larla biz hamımız fəxr edirdik. Cəfər avtobus sürürdü və o «ZİS-16» da təptəzə idi və hərdən Cəfər bizi, məhəllənin uşaqlarını avtobusa mindirib yuxarı məhəllələrə sürəndə biz olurduq dünyanın ən xoşbəxt adamları və yuxarı məhəllə uşaqlarının həsəd dolu baxışları bizim üstümüzə dikiləndə biz başımızı dik tuturduq, özümüzü bu gözəl avtobusun əsl sahibi bilirdik.

Qocanın isə maşını yox idi, çünki sürücü deyildi, amma buna baxmayaraq, mən Qocanı hamıdan çox istəyirdim və Qoca da mə-

nimlə daha artıq mehriban idi və bir dəfə mənim quraşdırdığım bir əhvalata qulaq asandan sonra heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq o sözləri dedi: «– İbrahim-zad boş şeydi, amma sən yazıçı olacaqsan, kitab yazacaqsan!..».

Sonralar «tüllab» sözünün də mənasını öyrəndim və Qocanın dediyi sözlər ilə «tüllab»ın mənası mənə o qədər təsir etmişdi ki, bəzən gecələr yerimə girəndən sonra yata bilmirdim, ürəyim bir həyəcanla, coşğunluqla dolurdu, mən, əlbəttə, yazıçılığım nə olduğunu əməlli-başlı bilmirdim, amma ürəyim gözəl bir həyəcanla dolu idi və yuxuya gedə bilmədiyim o gecələrdə mən öz gələcəyimlə də az qala Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın məşinləri kimi fəxr edirdim...

... Qədim bir filosof dünyanın müdrik və qəmgin sözlərindən birini deyib: hər şey keçib gedir...

...Bir dəfə Qoca mənə dedi:

– Sirkə getmək istəyirsən?

Mən qulaqlarıma inanmadım, çünki yeddiillik ömrümdə heç bir teatra, sirkə getməmişdim, tək-cə kinoya getmişdim və Qocadan bu sözləri eşidəndə başa düşdüm ki, həyatımın böyük bir hadisəsi ərəfəsindəyəm və nədənsə gözlərimin qabağında cürbəcür rənglər oynamağa başladı: qırmızı yaşıla qarışdı, yaşıl göyə qarışdı, göy sarıya qarışdı, sarı narıncıya qarışdı... Mən bilirdim ki, bu, ərəfəsində olduğum o sevincin, xoşbəxtliyin rəngidi və mən gecələr yerimə girib yatmadan əvvəl, atamın verdiş etdiyim xorultusunun (atam evdə yatanda və xoruldamayanda mən yata bilmirdim, çünki atamın xorultusuna adət etmişdim) müşayiətilə bu rəngləri görürdüm, bu rənglər bir-birinə qarışırdı, parıldayırdı və onların qırmızı, yaşıl, göy, sarı, narıncı işıltılarında mənim bütün ürəyimə yayılan ilıq bir təbəssüm var idi; hərdən atamın xorultusu kəsirdi və mən diksinib o rənglər aləmindən çıxırdım, balaca otağımıza, dördkünc miz ilə paltar dolabının arasında yerdən salınmış yorğan-döşəyimizin içinə qayıdırdım, amma sonra atam yenə xoruldamağa başlayırdı və mən də təzədən yavaş-yavaş o rənglər aləminə gedirdim; mən nə-sə bir bayram gözləyirdim, elə bir bayram ki, bu, balaca otağımızdan, gecələr də nöyüt pilətəsinin iyini özündə saxlayan balaca mətbəximizdən, həyətimizdən, dalanımızdan, küçəmizdən uzaqlardadı, amma nə qədər uzaq olsa da, bir vaxt gəlib məni tapacaqdı...

... Mən indi də o uzaq uşaqlıq çağlarımı yadıma salanda fikir-

ləşirəm ki, sən bir işə bax, mən o bayramı həmin balaca otağımızdan, balaca mətbəximizdən, həyətimizdən, dalanımızdan, küçəmizdən, o qoşa tut ağacından, o körpə söyüddən uzaqlarda təsəvvür edirdim...

...Qoca dedi:

– Axşam səni sirkə aparacağam.

Mənə elə gəldi ki, gecələr yuxuya getməmişdən əvvəl içinə girdiyim o rənglər aləmi heç vaxt görmədiyim o sirkin rəngləridir.

Həmin gün anam da sirkə gedəcəyimə mənim qədər sevinirdi (çünki anam da ömründə sirkədə olmamışdı...), günorta tələsik köynəyimi yuyub mətbəxdəki nöyüt pilətesinin üstündə qurutdu, ütülədi, şalvarımı da ütülədi, corablarımın dabanlarını səliqə ilə gözəyib sahmana saldı, axşam cibimə iki abbası pul qoydu ki, sirkədə özümə konfet və limonad alım və biz Qoca ilə birlikdə sirkə yollandıq.

Biz yeddinci sırada oturmuşduq, tamaşa hələ başlamamışdı, adamlar iki-bir, üç-bir gəlib biletlərinə baxa-baxa yerlərini tapıb otururdular və mən bu adamların arasında olmağım ilə fəxr edirdim, mənim bütün içimdə heç vaxt hiss etmədiyim bir sevinc, coşğunluq var idi və mən çox istəyirdim ki, anam da indi burada olaydı, atam da indi burada olaydı və indi onların da ürəyində mənim ürəyimdəki kimi bir sevinc olaydı.

Mən ömrümdə bu boyda binada, bu qədər adamların arasında olmamışdım və sirkin günbəz kimi tavanı boyu asılmış cürbəcür kəndirlər, pilləkənlər, pərdələr, işıqlar elə bil ki, məni Balakərimin danışdığı o sehrli aləmə aparıb çıxarmışdı: hərdən mənə elə gəlirdi ki, bütün bunlar da həqiqət deyil, yuxudur, yaxud eşitdiyim və gözlərimin qarşısında canlandırıdığım bir aləmdir.

Düzdür, mən bu girdə, hündür, işıqlı yerdə bu qədər adamın arasında olmağım ilə fəxr edirdim, amma eyni zamanda mən Qoca ilə də fəxr edirdim, yanımızdan ötənlərin hərdən Qocaya, sonra mənə baxmaqları xoşuma gəlirdi, mən sevinirdim və sirkin meydanından gələn at iyi, taxta kəpəyinin iyi həmin sevinci tamam qeyri-adi edirdi.

Qoca bizim məhəlləmizdə birinci adam idi ki, institutda oxuyurdu və birinci adam idi ki, həkim olacaqdı; əlbəttə, Qoca maşın sürmürdü, gizlin-gizlin pəncərələrdən baxan məhəlləmizin qızlarının gözünün qabağında təptəzə «polutorka» ilə küçəmizdən ke-

çib dalanın qabağında dayanmırdı, amma Qocanın qoltuğundakı o qalın-qalın kitablar da məhəlləmizin adamlarına (o cümlədən, gizlin-gizlin pəncərələrdən baxan o qızlara) Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın (sonralar Ağarəhimin) maşınlarından az təsir etməirdi və analarımız bizə öyüd-nəsihət verəndə əsas etibarilə Qocanı misal çəkirdilər: «– Bax, görürsüz Qocanı? Siz də yaxşı oxuyun, kitabxanalara gedin ki, Qoca kimi olasuz!». Hətta Muxtar da axşamlar qara «emadin»dən düşüb evinə gəldiyi vaxtlar, ya da ki, səhərlər evindən çıxıb qara «emadin»ə mindiyi zamanlar küçədə Qocanı görsəydi salam verirdi.

Həmin axşam mən özümlə və Qoca ilə fəxr edə-edə, sirkin girdə meydanından gələn at iyini, taxta kəpəyinin iyini dünyanın ən sehrli iyi kimi içimə çəkə-çəkə tamaşanın başlanmağını gözləyirdim (əslində mənim üçün tamaşa sirkin binasına girdiyim dəqiqədən başlamışdı!) və bu vaxt birdən-birə Ədiləni gördüm. Ədilə yanındakı bir qız ilə biletlərinə baxa-baxa gəlib bizdən bir az kənardə və aşağıda, üçüncü sırada dayandı və yerində oturmazdan əvvəl gözləri ilə yuxarı cərgələri axtardı, bizi görən kimi tez gözlərini çəkdi və rəfiqəsi ilə yanaşı oturdu.

Mən Ədiləni Qocaya göstərmək istədim, mənə elə gəlirdi ki, səhərdən bəri bütün içimi doldurmuş həmin sevinc və fərəh hissi Qocanı da beləcə əlinə alıb və mən Qocanın o sevincini, o fərəhini daha da artırmaq istədim, amma... Ədiləni göstərməyimə ehtiyac yox idi, Qoca Ədiləni görmüşdü və indi də Ədiləyə tərəf baxırdı.

Mən birdən-birə çox pərt oldum və özümü güclə saxladım ki, ağlamayım, çünki bircə anın içində mən başa düşdüm ki, Qoca məni istədiyinə görə sirkə gəlməmişik, ona görə bura gəlmişik ki, Ədilə də bura gələcəkdi və Qoca məni ona görə bura gətirmişdi ki, mən balaca idim, heç nə başa düşməyəcəkdim və başqaları da heç nə başa düşməyəcəkdilər.

Bayaqkı sevincdən, fərəhdən heç nə qalmadı, o gözəl at iyini, taxta kəpəyinin iyini də daha hiss etmədim və durub ağlaya-ağlaya içi adamlarla dolu bu böyük, girdə binadan qaçıb getmək istədim. Bəlkə də durub qaçacaqdım, amma Qoca gözlərini Ədilədən çəkib mənə baxdı, gülümsədi, Qocanın ağappaq dişlərini gördüm və qorxdum ki, birdən Qoca da ölər və bu hiss məni ağlamağa, durub qaçmağa qoymadı.

Məsələ bunda idi ki, bir müddət bundan əvvəl, yazın ortala-

rında Xanım xala həmişəki kimi, yenə də başını şüşəbənddən çıxarıb məni çağırırdı: «– Ələkbər, ay Ələkbər! Yenə bu iynə soqəribi saplaya bilmirəm!..» (Xanım xala bu cür şikayətləri, ancaq mənə eləyirdi.) Mən qaça-qaça Xanım xalagilə qalxdım və bir yığın köynəyi, corabı qabağına töküüb səliqə-sahmana salan Xanım xaladan iynəni aldım, sapı iynənin gözündən keçirdim və yenə də dalana qaçıb oynamaq istədim, amma bu vaxt gözüm şüşəbəndin bir küncünə qoyulmuş yazı masasına sataşdı. Bu yazı masası Qocanın idi və bizim məhəlləmizdəki evlərdə yeganə yazı masası idi (çünki heç kimə lazım deyildi), həmişə də üstündə cürbəcür kitablar, kağızlar, qələmlər olurdu, amma bu dəfə həmin yazı masasının üstündə iri və ağappaq sümüklər var idi. Mən özümü saxlaya bilməyib Xanım xaladan soruşdum ki, bu nə sümüklərdir belə və Xanım xala da cavab verdi ki, adam sümükləridir. Mənə elə gəldi ki, Xanım xalanı yaxşı başa düşmədim və təzədən soruşdum ki, bu böyük sümüklər nə sümükləridir belə və Xanım xala təzədən cavab verdi ki, adam sümükləridir, sonra da dedi ki, Qoca bu sümükləri gətirib gecələr dərs öyrənir. Dəhşət məni basdı və ayaqlarım titrəyə-titrəyə Xanım xalagildən çıxıb gedəndən sonra bir neçə gün həmin qorxunu, xofu özümlə gəzdirdim. Bu barədə heç kimə heç nə demədim, çünki Qocanı çox istəyirdim və istəmirdim ki, uşaqlar Qoca haqqında pis fikrə düşsün, amma özüm Qocanı görəndə ürkdümdü, yazı masasının üstündəki o iri adam sümüklərinin ağartısı gözlərimin qabağından keçib getmirdi; beləcə günlər keçdi və Qocanın təbəssümü həmişəki kimi o qədər mülayim və ilıq idi ki, o ağappaq adam sümüklərinin soyuğunu yavaş-yavaş mənim ürəyimdən çıxarıb apardı.

İndi də Qoca gülümsəyəndə və mən Qocanın ağappaq dişlərini görəndə o iri adam sümükləri birdən-birə yadıma düşdü və mən qorxdum ki, Qoca da ölür...

Qoca qulağıma pıçıldadı:

– Biz səniyə dostuq də, hə?

Mən başımı tərpətdim.

Qoca yenə qulağıma pıçıldadı:

– Dilimiz bir, sirmimiz bir, hə?

Mən başımı bir də tərpətdim, Qocanın sözlərini təsdiq elədim.

Tamaşa başladı, amma mən bütün fikrimi toplayıb ömrümdə birinci dəfə gördüyüm o sirk tamaşasına baxa bilmirdim, çünki o

iri adam sümükləri gözlərimin qabağından çəkilib getmirdi və mən istəmirdim ki, nə vaxtsa, Qoca da ölsün və Qocanın da sümükləri kiminsə yazı masasının üstündə beləcə ağarsın: sonra mən Ədiləyə baxdım: üzünün bir tərəfi görünürdü və Ədilə diqqətlə sirkin meydançasına baxırdı, amma mən hiss edirdim ki, bütün fikri-zikri bizim yanımızda, daha doğrusu, Qocanın yanında. Həmin anlarda Qoca ilə Ədilənin beləcə gizli baxışları, aralarındakı bu gizli ünsiyyət, nədənsə Ağ Dəvəni yadıma saldı və mənə elə gəldi ki, Ağ Dəvə bu gizli baxışların, gizli ünsiyyətin ucundan tutub yavaş-yavaş gələcək və Ədiləgilin qapısının ağzında yatacaq. Yenə də Ədiləyə baxdım, ağıma gələn bu fikirlərdən qorxdum və bayaqkı o pərtliyimi yadımdan çıxartdım, çünki mən Ədilənin də ölməyini istəmirdim.

Mən həmişə hamıdan – uşaqlardan da, anamdan da, bizə gələn başqa arvadlardan da eşitmişdim ki, Ədilə məhəlləmizin ən gözəl qızıdır və həyatımın həmin sirk günü yeddinci sıradan üçüncü sırada oturmuş Ədiləyə baxa-baxa anamdan, uşaqlardan, arvadlardan eşitdiklərimi indi özüm başa düşməyə başlayırdım, görməyə başlayırdım və ən qəribəsi bu idi ki, get-gedə Ədilənin qara gözləri, ağ sifəti, tez-tez qalxıb enən dolu sinəsi mənə doğma gəlirdi, mən Ədilənin bütün bədənində bir doğmalığ, məhrəmlik hiss edirdim. Ədilənin o uzun, o qalın, o xurmayı, qoşa hörükləri arxadan dizlərinin qattağınacan uzanırdı və bizdən yuxarı məhəllələrin cavanları uzaqdan-uzağa Ədiləyə tamaşa eləyə-eləyə ona «Saçlı qız» – deyirdilər, hətta öz aralarında bizim məhəlləyə də «Saçlı qızın məhəlləsi» deyirdilər.

Ağac kəpəyi döşənmiş sirk meydançasında canbazlar atılıb-düşürdü, həyatımda ilk dəfə gördüyüm, par-par alışıb-yanan paltar geymiş artistlər əllərində cürbəcür fiqurlar oynadırdı, mən isə Ədiləyə baxırdım və fikirləşirdim ki, Xanım xalanın nə üçün bu gözəl qızı, bu cür hörüklü, bu cür xurmayı saçlı qızı görməyə gözü yoxdur?

Əlbəttə, mən anamla bir yerdə hamama, dükana gedəndə, ya arvadlar bizə yığışanda söhbətlərindən bilirdim ki, Xanım xalanın nə vaxtsa Abuzər adında bir qardaşı olub və həmin Abuzər Ədilənin anası Fatma xalaya aşiq olub, amma Fatma xala Abuzəri bəyənməyib, papaqçı Əbülfətə, yəni Ədilənin atasına ərə gedib. Səfurə xala hamamda anamın belini kisələyə-kisələyə deyirdi: «– Qaragün Fatma, guya ki, bir ağ günə çıxıb, Abuzəri bəyənməyib,

papaqçı Əbülfətə ərə gedib... Əbülfət yazıq da neynəsin? Gecəgündüz papaq tikib o qaragün qızları dolandırır də...».

Fatma xala ilə Əbülfət əminin Ədilədən başqa dörd qızı var idi, dördü də ər də idi, amma birinin əri adam bıçaqlamışdı və həbsxanada yatırdı, o birisinin əri neçə il idi ki, xəstələnib yorğandöşəyə düşmüşdü, o biri iki qızın da dolanışacağı, güzəranı yaxşı deyildi və bu qızların hamısı bir dəstə uşaqları ilə bərabər, papaqçı Əbülfətin əlinə baxırdılar. Ədilə kiçiyi idi, hələ ərə getməmişdi və Səfurə xala hamamda anamın belini kisələyə-kisələyə deyirdi: «– Allaha and olsun, mən Səfurə, bu çağacan o Ədilə gözəlliyində, onu görüm yanmasın, qız xeylağı görməmişəm!.. Ağıl deyirsən, bunda... Həyə deyirsən, bunda!.. Xanımın o doxtur oğluyunan da ki, Leyli-Məcnundurlar!..» Mis parçla ləyəndən isti su götürüb öz başına tökə-tökə bədəninin sabununu yuyan Firuzə xala deyirdi: «– Ağöz, bilmirsiniz bəyəm ki, Xanımda dəvə kini var?.. Qoyar bəyəm ki, ya oğlu gedib Fatmanın qızını gəlin gətirə ev?.. Xanım döyül o, kölgəsidi!..». Məşədixanım xala ləyənə su doldura-doldura deyirdi: «– Dedilər ki, ay Məcnun, ay başına dönək sənin, bu Leyli qar-qara kifirin biridi, nə görmüsən bunda ki, aşiq olmusan buna? Məcnun bilirsüz nə cavab verdi, ağöz? Məcnun dedi ki, siz Leyliyə mənim gözümənə baxın!.. Abuzər boylu-buxunluydu, Allah Qocanın canını salamat eləsin, elə Qoca kimi şəkil bir oğlanıydı, nolar, ancaq Fatma qaragünün gözü Əbülfəti seçdi, Abuzəri seçmədi də, çünki bu qaragün başı küllü Fatma Əbülfətə baxdı Məcnunun gözüynən... Olan oldu, keçən keçdi də, ağöz, Xanım day nə istəyir bu biçərə uşaqdan? Bax, mən ölü, siz diri, görərsiz, Xanımın oğlanlarına kim gəlsə, vay halına!.. Ağöz, Xanımda cəllad ürəyi var!..». Məşədixanım xala həmişəki kimi, açıq-aşkar ağ elədi və bu dəfə də anam Səfurə xalanın belini kisələyə-kisələyə dedi: «– Ağöz, vallah, Xanım xaladan ürəyiyumşaq adam yoxdu!.. Tanımırsız siz onu...». O zaman mən kök və saçını tamam tökülmüş papaqçı Əbülfət əmini gözlərimin qabağına gətirib sidq-ürəkdən təəccüb edirdim ki, Əbülfət əmiyə Məcnun kimi necə baxmaq olar?

Xanım xalanın özü arvadların yanında olanda, əlbəttə, nə Səfurə xala, nə Firuzə xala, nə də xüsusən Məşədixanım xala belə söhbətlər eləmədi, hətta Xanım xala özü olmayanda da belə söhbətlər eləyən arvadlar hərdən bir qapıya tərəf baxırdılar ki, birdən Xanım xala içəri girər...

Abuzər çoxdan vərəm olub ölmüşdü və mən onun təkçə şəklini görmüşdüm, amma onun şeklini gördüyüm o gün həmişəlik yaddaşımda qalmışdı, çünki həmin gün Xanım xalanın da gözlərində iki gilə yaş görmüşdüm... Mən məhəlləmizdəki arvadların hamısının ağlamağını görmüşdüm, çünki bizim məhəllənin arvadlarının gözünün yaşı əllərində olurdu (anam kimi) və bəd bir xəbər eşidəndə o saat kövrəlirdilər, ağlayırdılar; təkçə Xanım xalanın ağlamağını görməmişdim, amma həmin gün atam Rostovdan duzlu balıqlar gətirmişdi və həmin balıqlar anamın çox xoşuna gəlmişdi; «– Ağzın dada gəlsin, ay Ağakərim, başıva dönüm sənin, elə bil lap xalis Ənzəli balığıdı!» və o balıqlar o qədər anamın xoşuna gəlmişdi ki, birini mənə verib Xanım xalagilə pay göndərmişdi, mən də taxta pilləkənlərlə ikinci mərtəbəyə qalxıb Xanım xalagilin şüşəbəndindən keçib otaqlarına girdim, Abuzərin şeklini də otağın divarlarından asılmış gördüm, həmişə, ancaq şüşəbənddə gəldiyimə görə (Xanım xala demək olar ki, həmişə şüşəbənddə otururdu, mən də, ancaq şüşəbənddə olurdum, amma həmin gün otaqda idi), bu شکli birinci dəfə idi ki, görürdüm və əvvəlcə elə bildim ki, Qocadı: «– Qocadı?» və Xanım xalanın da gözlərindən süzülüb yanağı ilə axan o iki gilə göz yaşını da onda gördüm: «– Yox, dayısıdı, nakam Abuzərdir, vərəmlədi öldü, torpağı sanı yaşasın, Qoca çox oxşayır ona...». Xanım xala nə papaqçı Əbülfətə, nə Fatma xalaya, nə də qızlarına salam verirdi və hamı bilirdi ki, Xanım xalanın bu adamları görməyə gözü yoxdur. Yazıq Fatma xala həmişə gözdə-qulaqda olurdu, qorxa-qorxa hamama gedirdi ki, birdən Xanım xala orda olar, arvadlarla bir yerə yığışa bilmirdi ki, birdən Xanım xala gələr və bizim məhəlləmiz də beləcə səksəkə içində yaşayırdı.

Ədilə gözlərini sirkin girdə meydançasına zilləmişdi, amma mən hiss edirdim ki, bütün fikri-zikri bizim yanımızda, yəni Qocanın yanında. Məhəllədə hamı bilirdi ki, Qoca ilə Ədilə bir-birini istəyirlər və bu söhbət mənim və yoldaşlarımla da maraqla qulaq asdığımız və məhəlləmizin gizli sirlərindən biri kimi bir-birimizə danışdığımız əhvalat idi. Düzdür, saatsız Gülağa ilə arvadı Sona da (mənim anamın adaşı) bizim məhəllədə yaşayırdı və məhəllədə camaatın gözü qabağında, kişilərin yanında, hətta Əliabbas kişinin yanında qol-qola gedirdilər, amma buna daha hamı öyrəşmişdi, özü də nə Gülağa, nə də Sona məhəllənin işlərinə qarışmazdı, heç kimlə əlaqələri yox idi, həmişə bir yerdə olurdu.

lar, bir-birlərindən ayrılmırdılar, amma Qoca ilə Ədilənin bir-birlərini istəmələri başqa əhvalat idi (burada bir gizlilik var idi, Xanım xalanın kini, ədavəti var idi!) və bizə elə gəlirdi ki, bu əhvalatda, yəni Ədilə ilə Qocanın bu cür gizlin-gizlin bir-birlərini istəməkləri ilə Balakərimin danışdığı o sehri əhvalatlar arasında bir yaxınlıq var, amma hərdən axşamlar Balakərimin başına yığışanda və bu barədə söz düşəndə Balakərim başqa şey deyirdi: «– Bu Romo ilə Cületin əhvalatıdır. Onları da ataları, anaları qoymadı ki, bir-birinə qismət olsun, ikisi də öldü. Sonra ataları da, anaları da peşiman oldu əməllərindən, nöşün ki, çox böyük səhv eləmişdilər, amma sonradan atılan daş topuğa dəyər, yəni ki, sonrakı peşimançılıq fayda verməz...».

Düzdür, həmin sirk günü mən pərt olmuşdum, amma mən Ədiləyə baxırdım, sirkin tavanından asılmış cürbəcür işıqların altında parıldayan o qalın xurmayı hörüklərinə baxırdım, hərdən lap yavaşcadan qolumu yanımda oturmuş Qocanın qoluna toxundururdum və bütün ürəyimlə, bütün zehnimlə istəməirdim ki, onlar ölsün.

Mənim ürəyimdə səbəbini bilmədiyim bir nigarançılıq var idi, gözlərimi Ədilədən çəkib sirkin meydançasına baxırdım, amma özümdən asılı olmadan təzədən Ədiləyə baxırdım; o nigarançılıqdan başqa da mənim ürəyimdə qəribə hisslər əmələ gəlmişdi, amma mən həmin hisslərdən baş açə bilmirdim, bilmirdim ki, mən sevinirəm, yoxsa kədərlənirəm və bu zaman Qoca yenə də qulağıma pıçıldadı:

– Dostuq da biz! Dilimiz bir, sirmimiz bir, hə?

Mən başımı tərپətdim, Qocanın sözlərini təsdiq etdim.

Qoca pencəyinin döş cibindən üçkünc büküdüü bir kağız çıxartdı, mənə verdi və həmin pıçiltı ilə:

– Verərsən ona, – dedi. – İndi fasilə olacaq...

Mən o üçkünc məktubu əlimdə tutmuşdum və mənə elə gəlirdi ki, həmin məktubdan bədənime bir nəvaziş, bir mülayimlik yayılır, həmin nəvaziş, həmin mülayimlik bayaqkı pərtliyi, incikliyi yuyub aparır və mən yenə də, bu böyük, bu işıqlı zalda, bu qəddər adamlarla bir yerdə olduğuma görə, Qoca ilə yanaşı oturduğuma görə və hətta Ədilənin də burada olduğuna görə, daha doğrusu, Ədilənin də əvvəlcədən Qoca ilə sözləşib bura gəldiyinə görə sevinməyə başlayırdım: əlimdə tutduğum o üçkünc məktub elə bil ki, məni də Qoca ilə Ədilənin münasibətlərinə bağlamışdı, bir-

ləşdirmişdi, elə bil ki, biz üçümüz də eyni sirin içində idik və mən özümü Balakərimin danışdığı o sirli əhvalatların qəhrəmanlarından biri kimi hiss edirdim.

Fasilə başladı və Ədilə yanındakı qız ilə birlikdə ayağa qalxıb zaldan çıxdı. Ədilə bizə tərəf baxmadı, amma mən hiss etdim ki, güclə özünü saxladı ki, bizə tərəf baxmasın və mənim Ədiləyə yazığım gəldi, hətta gördüm ki, gözlərim dolur.

Qoca təəccüblə mənə baxdı:

– Nə olub?

Mən tələsik:

– Heç nə... – dedim və gülümsədim; sirkin işığı gözlərimi tutmuş o yaş tor içində daha artıq parıldadı.

Qoca soruşdu:

– Verirsən məktubu?

Mən:

– Hə, – dedim və ayağa qalxıb Ədiləgilin ardınca zaldan çıxdım.

Əlbəttə, Ədilə ilə Qoca bu qədər camaatın gözü qabağında görüşə bilməzdilər, dayanıb danışa bilməzdilər, çünki Ədilə Qocanın nişanlısı deyildi və tanıyan olsaydı, bilən olsaydı, nə deyər-di?

Foye adamlı dolu idi və mən əlimdə tutduğum o üçkünc məktubla birlikdə bu yad adamların arasında dolaşıb Ədiləni axtarırdım və yavaş-yavaş daha da artan bir nigarançılıqla fikirləşirdim ki, birdən fasilə qurtarana kimi Ədiləni tapa bilmərəm və bu məktubu Ədiləyə verə bilmərəm; əlbəttə, mən o üçkünc məktubun içində nə yazıldığını bilmirdim, amma bilirdim ki, bu, gözəl məktubdu və bu gözəl məktubu mütləq Ədiləyə çatdırmaq lazımdır.

– Ələkbər!.. Ələkbər!..

Mən bu tanınmaz-bilinməz adamların arasında birdən-birə beləcə öz adımla eşidəndə, əvvəlcə təəccüb içində donub qaldım, sonra rəfiqəsi ilə bir yerdə bufetin yanında dayanmış Ədiləni gördüm.

Əlbəttə, Ədilə məni tanıyırdı, bilirdi ki, məhəllə uşağıyam, amma heç vaxt məni çağırmamışdı, mənimlə danışmamışdı və doğrusu, Ədilənin məni adımla çağırması, mənim adımla bilməsi ürəyimə elə bir fərəh gətirdi ki, bayaqkı fərəh hissi, qürur bunun yanında bir heç idi.

– Ələkbər!..

Mən onlara yaxınlaşdım – bilmirəm niyə, amma ürəyim şiddətlə döyünməyə başladı, dilim qurudu, bilmədim ki, nə edim? Nə deyim? Amma Ədilə də, yanındakı qız da mənə yox, əlimdə tutduğum o üçkünc məktuba baxırdı, sonra Ədilə soruşdu:

– Necəsən, Ələkbər?

Ədilənin səsi elə yumşaq, elə mülayim idi ki, bu səsdə elə bir nəvaziş, məhrəmlik var idi ki, mənə elə gəldi ki, bu səs də əslində Ədilənin, yəni mənim qarşımda dayanmış bu qızın, bu doğurcu adamın yox, o sirlə əhvalatlardan gələn bir səsdir.

Bütün gücümü topladım ki, səsim titrəməsin və dedim:

– Yaxşıyam...

Araya sükut çökdü.

Yanımızdan ötən, foyədə gəzişən adamlar hərdən maraqla, bəzən, hətta heyrətlə Ədilənin o xurmayı, o qalın və uzun qoşa hörüyünə baxırdı və mən bu adamların, xüsusən, cavan oğlanların gözlərindəki o ifadəyə görə də Ədiləylə, Qocayla, onların arasındakı münasibətlə və mənim həmin münasibətin içində olmağımla öyünürdüm, amma həyəcanım keçib getmirdi, ürəyim eləcə döyünürdü, ağzım eləcə qurquru idi.

Mən bilmirdim ki, o üçkünc məktubu bu qızın yanında Ədiləyə verim, yoxsa yox? Deyim ki, bu məktub Qocadandır, yoxsa yox? Ədilə yavaş-yavaş qızarırdı və yəqin o uzaq yaz axşamı sirkdə bufetin yanında Ədilə də bilmirdi ki, nə desin, həmin balaca Ələkbərdən o üçkünc məktubu özü alsın, yoxsa gözləsin? Ədilənin yanındakı qız mənə baxıb gülümsəyirdi və birdən dedi:

– Ələkbər, Ədiləylə mən bacılılıq, bir-birimizdən sirmimiz yoxdu...

Ədilə də tez dedi:

– Hə, Tamarayla bacılılıq biz, sirmimiz yoxdu bir-birimizdən...

VIII

Bir dəfə bazardan nar alırdım, məndən irəlidə yaşlı bir qadın da nar alırdı və barmaqları ilə narın bərkliyini-boşluğunu yoxlaya-yoxlaya bir-bir seçib tərəziyə yığırdı. İri «aerodrom» papağını gözlərinin üstünəcən sallamış narsatan oğlan etiraz edirdi:

– Belə olmaz axı, ay bacı!.. Sən seçib yığırsan hamısını özü-nə, bəs yerdə qalanını kim alacaq?

Yaşlı qadın:

– Xəstəm var... – deyirdi. – Qoy bir az fərli nar olsun...

– Onda kilosunu üç manatdan götür!..

– Özün dedin ki, kilosu iki manat əlli qəpiyədir.

– Axı, mən demədim ki, ay bacı, seçsən bir-bir...

Sazaqlı bir qış günü idi və mən əynindəki tünd göy, nimdaş paltosuna sığışmayan bu kök qadına, bu kök qadının qırış düşmüş sifətinə, elə bil ki, rəngini itirmiş sulu gözlərinə, tünd göy şlyapasının altından çıxmış ağ saçlarına, bir-bir nar seçən barmaqlarında səhər-axşam mətbəxdə keçən günlərdən xəbər verən nazik bıçaq izlərinə baxa-baxa birdən-birə onu tanıdım. O yaşlı qadınla o uzun-uzun illər bundan əvvəl cəmi bir dəfə sirkdə və bir dəfə də qəbiristanlıqda gördüyüm Tamara arasında heç bir oxşarlıq yox idi, amma mən həmin sazaqlı qış günü bazarda onu görəndə kimi tanıdım.

O kök, o yaşlı qadın bazarda bir-bir nar seçirdi və mən güclə özümü saxlayırdım ki, onun o mətbəxli əllərini əllərimin arasına almayım, soruşmayım ki, necə oldu o təbəssüm, o gülüş, soruşmayım ki, o uzaq yaz axşamı, sirkdə, bufetin yanında sizinlə üz bəzən dayanmış o balaca Ələkbəri xatırlayırsınızmı? Narsatan oğlan elə hey deyirdi:

– Belə olmaz, bacı, vallah, belə olmaz! Sən seçdin qurtardın bu narı!..

Yaşlı qadın:

– Xəstəm var, ay qardaş, – deyirdi. – Yoxsa seçməzdim...

– Onda üç manat verəcəksən!

– Niyə? Özün dedin ki, iki manat əlli qəpiyədir!..

Narsatan oğlan isə elə dediyini deyirdi:

– Mən demədim ki, seçsən bir-bir?.. Hərənin bir dərdi-səri var də, bacı, sən seçib yığırısan hamısını, bəs, yerdə qalanını kim alacaq?

– Mən alaram, – dedim. – Yerdə qalanını mənə satarsan.

Yaşlı qadın çönüb baxdı və əlbəttə, məni tanımadı, amma sulu gözlərində bir minnətdarlıq var idi:

– Məsələ pulda deyil, – dedi. – Doğrudan xəstəm var, istəyirəm ki, yaxşı nar olsun.

– Başa düşürəm, – dedim.

Sonra aldığı həmin bir kilo narı çox illərin bazarlığını eləmiş meşin zənbilinə yıxdı, narın pulunu verdi və çıxıb getdi.

O yaşlı, kök qadının – Tamaranın sulu gözlərindəki o ani minnətdarlıq həmin sazaqlı qış günü mənim ürəyimi daha artıq sıxdı.

IX

Həmin yaz axşamı sirkdə, bufetin yanında dayanıb əlimdə tutduğum o üçkünc məktubu Ədiləyə uzatdım və Ədilə cəld həmin məktubu alıb nazik redikülünü açdı, məktubu redikülə qoydu və Tamara da elə diqqətlə o redikülə baxdı ki, elə bil Qocanın məktubunu elə rediküldən oxumaq istəyirdi; sonra Ədilə redikülündən başqa bir üçkünc məktub çıxartdı, iki dənə şokolad konfet çıxartdı və əvvəlcə o şokolad konfetləri mənə verdi:

– Ala, Ələkbər, sənin üçündü bunlar...

Mən Ədilənin əlindəki o iki şokolad konfetə baxırdım, o konfetlər şax-şax kağıza bükülmüşdü, o şax-şax kağızların üstündə qıpqırmızı lalə şəkilləri çəkilmişdi və mən bilmirdim ki, bu konfetləri götürüm, yoxsa yox? Amma sonralar mən Ədilənin əlindəki o iki şokolad konfet barədə fikirləşəndə gözlərimin qabağına həmin konfetlər yox, həmin konfetlər bükülmüş o şax-şax kağızlar, o qıpqırmızı lələlər yox, Ədilənin o gözəl, o mehriban əli gəlirdi və hər dəfə də mən istəyirdim ki, o gözəl, o mehriban əl mənim saçlarımı sığallasın, üzümdə gəzsin; bu hiss, bu arzu həmişə də, elə bil, özü ilə bir kövrəklik gətirirdi. Yəqin ona görə ki, o əldə həmin gözəlliklə, mehribanlıqla bərabər, nəsə bir həzinlik də var idi.

Ədilə yumşaq səsi ilə:

– Götür, Ələkbər, – dedi. – Qoy ağzın şirin olsun.. Heç olmasa sənin ürəyin şad olsun, Ələkbər...

Bu sözlərdən sonra, mən o iki şokolad konfeti götürdüm; sonra Ədilə məktubu mənə uzatdı:

– Bunu da ver ONA, Ələkbər...

Mən bu təzə məktubu da Ədilədən aldım və birdən-birə fikirləşdim ki, nə gözəl olardı, Ədilə bu məktubu mənə yazmış olaydı və birdən-birə ağılıma gələn bu fikir məni diksindirirdi, sonra mən belə fikirləşdiyim üçün öz ürəyimdə Qocadan xəcalət çəkdim.

Ədilə ilə üzbəüz dayanmışdım. Ədilənin verdiyi məktub mənim əlimdə idi, mən getməliydim, həmin məktubu Qocaya verməli idim, amma çevrilib çıxıb gedə bilmirdim; bəlkə utanırdım?

Bəlkə həyəcandan idi, təəssüratların çoxluğundan idi? Bilmirəm, mən başımı aşağı dikmişdim, yalnız Ədilənin ayaqlarını və bir də ki, o uzun, qalın, o xurmayı hörüklərin uclarını görürdüm; sonra Şövkət yadıma düşdü. Əlbəttə, mən başa düşürdüm ki, Ədilə ilə Şövkət başqa-başqa adamlardır, amma indi hiss edirdim ki, Ədilə də Şövkətdə olan nəşə var, bu «nəşə»nin nə olduğunu bilmirdim, amma hamı Şövkətdən pis sözlər danışır və mən Ədilə ilə üzübüz dayanıb başımı aşağı dikdiyim o dəqiqələrdə istəmirdim ki, həmin «nəşə» Ədilədə də olsun.

Qoca öz yerində oturmuşdu və mən gedib Ədilənin verdiyi məktubu Qocaya uzatdım, Qoca da Ədilə kimi məktubu tez məndən aldı, amma cibinə qoymadı, elə o dəqiqə də açıb oxumağa başladı.

Onda 1941-ci ilin yazı idi və mən hələ yalnız payızda birinci sinifə gedəcəkdim, amma mən özüm hərfləri çoxdan öyrənmişdim, sərbəst oxuyurdum. Qoca, Ədilənin məktub yazdığı o dama-dama dəftər kağızını gözlərinin qabağında tutub oxuyurdu və mən də bütün diqqətimi toplayıb kağızın o biri üzünü, yəni arxasını, mənim gözlərimin qabağında hissəsini oxumağa başladım və yalnız dörd misralıq bir bəndi höccələyə-höccələyə oxumağa macal tapdım və o dörd misralıq bənd həmişəlik mənim yadımda qaldı:

Məktub, səni ad eylərəm,
Poçta əmanət eylərəm.
Gedib Qocaya çatmasan,
Bil ki, qiyamət eylərəm.

Əlbəttə, mən çox istəyirdim ki, oradakı «poçta» sözünün əvəzində mənim adım olaydı, çünki bu məktubu Ədilə poçtaya əmanət eləməmişdi, mənə əmanət eləmişdi, amma hər halda o dörd misrada mənim adım olmasa da, mənə elə gəlirdi ki, o dörd misrada yazılanlar mənə də nəşə gözəl sözlər deyir, mən də bu yazışmanın iştirakçısı idim, bu gizli məhəbbətdən mənim də nəşə bir əmanətim var idi.

Sonra Qoca həmin dama-dama məktəbli dəftərinin o biri üzünü çevirdi ki, məktubun ardını oxusun və mən yenə də başımı qabağa əyib, bütün diqqətimi toplayıb bu dəfə Ədilənin məktubunun əvvəlini höccələməyə başladım:

Sevimli məktub

Sənə... göydə qa... qa... qanad çalan azad... quşlardan da... ar... ar... artıq bir xoşbəxtlik... arzulayıram, əzizim... Bu ar... ar... arzu-
dan sonra, ürəyimin... ən... dərin gu... guşəsində bəslədiyim... qı-
zılgül ətirli... salamımı sənə təq... təq... təqdim edirəm...

Bundan sonrasını oxumağa macal tapmadım, çünki Qoca ehti-
yatla məktubu qatlayıb pencəyinin döş cibinə qoydu və biz sirkin
meydançasına tamaşa eləməyə başladıq.

Fasilə qurtarmışdı, meydançada tamaşanın ikinci hissəsi baş-
lamışdı və Ədilə ilə Qocanın məktublaşmasından sonra, o gözəl
«Sevimli məktub» sözündən, bu sözün altından səliqə ilə çəkilməmiş
dalğavarı qırmızı xətdən sonra, o cümlələrdən sonra mənim ürə-
yimin o işıqlı sirk sevinci yenə də qayıdıb gəlmişdi, əvvəlkindən
də güclü, coşğun gəlmişdi və mən tamam qayğısız, tamam bir
yüngüllük içində gülə-gülə meydançaya baxırdım, Qoca da gülə-
gülə meydançaya baxırdı. Ədilə də gülə-gülə meydançaya baxır-
dı; mənə elə gəlirdi ki, meydançadan gələn o taxta kəpəyinin iyi-
nə, o at iyinə qızılgül ətri də qarışıb, mən özümdə bir quş azadlı-
ğı hiss edirdim, «Sevimli məktub» sözünün altından çəkilməmiş o
dalğavarı xəttin qırmızısı mənim gözlərimdə bütün sirki sevinc
rənginə bürümüşdü və mən, əlbəttə, xoşbəxt idim.

Meydançada iki təlxək bir-biri ilə bərkədən söhbət edirdi; biri-
nin yekə və qırmızı burnu var idi, o birinin şalvarı dizinəcən idi,
böyük və dama-dama pencəyi var idi, özü də tamam kürən idi.

Qırmızıburun Kürənə dedi:

– Sağlıqla qalın, əziz dost!.. Mən daha gedirəm...

– Gedirsiniz?

– Hə. Sirkdən həmişəlik gedirəm. Əlvida!

– Hələlik. Görüşənədək!

– Biz daha görüşməyəcəyik!

– Niyə?

– Necə niyə? Mən sirkdən həmişəlik gedirəm!

– Sirkdən heç hara gedə bilməyəcəksiniz!

– Niyə?

– Ona görə ki, bütün dünya sirkdir! Hara getsəniz, yenə də ta-
maşanın içində olacaqsız!

Qoca pıçıldadı:

– Düz deyir...

Mən də başımı tərpedib Qocanın pıçıldadığı sözləri təsdiq etdim, amma əslində Qırmızıburunla Kürənin söhbətlərindən heç bir şey başa düşmədim...

...gözəl günlər var idi...

...amma mənim üçün fərqi yox idi, çünki mən o sirk sevincinin içində idim, çünki o taxta kəpəyinin iyinə, o at iyinə qızılgülün ətri qarışmışdı, çünki o, «Sevimli məktub»un altından çəkilmiş dalğavarı xəttin qırmızısı mənim gözlərimin qarşısından getmirdi, o qırmızıda bir şəffaflyq var idi və mən elə bil ki, meydançaya da, Ədiləyə də, Ədilənin xurmayı, qalın və uzun qoşa hörüklərinə də o şəffaf qırmızının arxasından baxırdım.

Qırmızıburun dedi:

– Nə olar? Amma mən daha sizin dediyiniz o sirkdə təlxəklik eləyib camaatı güldürməyəcəyəm. Bəsdə daha! İndi qoy başqaları təlxəklik eləsin, mən gülüm! Artıq mən ixtiraçıyam! Elə bir kəşf eləmişəm ki, qazancımın sayı-hesabı olmayacaq!

– İxtiraçısınız? Nə kəşf etmişiniz?

– Heç, elə-belə...

Qırmızıburun əllərini az qala dirsəklərinəcən şalvar ciblərinin içinə salıb forslu-forslu meydançada gəzirdi, bizə baxıb göz vururdu və biz də gülürdük, Qoca da gülürdü, Ədilə də gülürdü və mən istəyirdim ki, Ədilə həmişə, bax, beləcə gülsün.

Kürən soruşdu:

– Bir deyin görək, axı, siz nə kəşf etmişiz?

Qırmızıburun yenə də bizə göz vurub dedi:

– Paxıllıq eləyir e-e-e!..

Kürən dedi:

— Deməli, yalan deyirsiniz! Heç nə kəşf etməmişiz!

– Etmişəm!

– Nə?

– Dünyanın ən böyük kəşflərindən birini! Sizcə zəngli saatsız həyat mümkündür?

Kürən bir az fikirləşəndən sonra dedi:

– Yox!

– Kürən olanda nə olar?.. Başı yaxşı işləyir!

– Nə deyirsiniz?

– Heç... Mən zəngli saatdan da yaxşı bir şey kəşf etmişəm! İşləməyinə söz ola bilməz!

– Çox qəribədir... Sizin ixtiranın quruluşu necədir?

– İlk baxışda çox adidir.
– Eh, onsuz da dünyada hər şey adi olub: anadan olmaq da, ölmək də...

– Bəs, səhər tezdən yuxudan durmaq?

– Hə, o çətin işdir...

Ədilə gülürdü və Ədilə güləndə yanaqlarında almacıqlar əmələ gəlirdi və mənə elə gəlirdi ki, Ədilənin yanaqlarındakı o almacıqlar yalnız mənimllə Qoca üçün əmələ gəlir.

– Mənim ixtiram belədir: bir dənə şam götürürsünüz. Bax, bu cür. – Qırmızıburun cibindən bir dənə ağ şam çıxartdı. – Mən hesablamışam ki, bu şam düz on saata yanıb qurtarır. Buna görə də, görürsünüz, xətlər çəkib şamı on yerə bölmüşəm. Gecə saat on ikidə girirsiniz yerinizə. Səhər, misal üçün, saat altıda durmalısınız. Şamdan dörd hissə kəsib götürürsünüz, qalır düz altı hissə, sonra yandırır qoyursunuz ağzınıza. Şam ağzınızda yanır, siz işə yatarsınız. Səhər saat altı olan kimi, dodaqlarınızda isti hiss edirsiniz, o saat da yuxudan durursunuz! Hə, necədi?

– Pis deyil...

– Əladır, əla! Diliniz gəlmir ki, deyəsiniiz «əladır!» Çünki istəmirsiniz mən sirkdən gedim!

– Yox, məsələ burasındadır ki, sizin ixtiranız hamı üçün yaramır...

– Yaramır? Niyə?

– Ona görə ki, misal üçün, mən arxası üstə yatmıram, əksinə, üzüqoylu yatıram...

– Nə olsun?

– Necə nə olsun? Şamı bəs?..

– Hə?

– Hə!..

– Eybi yox, qoy bu sizi narahat eləməsin! Bunun da əlacını tapmışam...

Qırmızıburun gəlib Kürənin qulağına nəsə pıçıldadı, heç kim heç nə eşitmədi, amma hamı gülməkdən uğunub getdi; Qoca da gülürdü, Tamara da gülürdü, təkcə Ədilə gülmədi və mən uzaqdan-uzağa gördüm ki, Ədilə qızardı; Qocadan soruşdum:

– Camaat nəyə gülür?

Qoca gülə-gülə dedi:

– Sən belə şeylərə fikir vermə...

Mən yenə də başımı tərpədid Qocayla razılaşdım, yəni ki,

yaxşı, fikir verməyəcəyəm, amma mən heç nəyi başa düşməsəm də, bunu başa düşürdüm ki, əgər Ədilə gülmədisə, əgər Ədilə eləcə qızardısa, deməli, Ədilə yaxşı qızıdır, deməli, Şövkət kimi deyil və bir halda ki, Ədilə belə yaxşı qız idi, bir halda ki, Ədilə Şövkət kimi deyildi, onda Xanım xala da gərək bunu biləydi, başa düşəydi, mən istəyirdim ki, indi Xanım xala da burada olaydı və Ədilənin gülməməyini, beləcə qızarmağını görəydi.

Mən bütün bunları fikirləşirdim, ürəyimdə bir sevinc, bir şadlıq var idi, amma o bayaqkı nigaranchılıq da nədənsə tamam keçib getmirdi, sirkin meydançasında isə bu dəfə atlar çapırdı və təlimçi hər dəfə uzun qamçısını şaqqıltı ilə yerə vuranda mən səksənirdim, mənə elə gəlirdi ki, indi Ağ Dəvə də qaçıb sirkin meydançasına gələcək, atlarla bir yerdə meydançada dövrə vuracaq, sonra da gəlib Ədilənin qabağında yatacaq; amma bir azdan o nigaranchılıq da keçib getdi, qaşovlanmış tükləri parıldayan o sağlam atların meydançada beləcə dövrə vurub çapması hər şeyi mənim yadımdan çıxartdı, mən yenə də təpədən dırnağacan o sirk sevincinin içində idim, yenə də o qızılgülün ətrini hiss edirdim, o şəffaf qırmızı gözlərimin qabağında idi.

Tamaşa qurtaranda Qoca:

– Hə, necədir? – soruşdu.

– Yaxşıdır!.. – dedim.

– Səni tez-tez sirkə gətirəcəyəm.

Tamaşa qurtarmışdı. Ədilə də, Tamara da ayağa qalxıb camaatla birlikdə yavaş-yavaş çıxışa doğru gedirdi, mən də Ədiləgildən bir az arxada Qocanın əlindən tutub çıxışa tərəf addımlayırdım və mənim ürəyimdə bir az qəmginlik var idi, çünki o ağac kəpəyinin iyi də, at iyi də, Qırmızıburun da, Kürən də daha xatirəyə çevrilirdi; çünki o qızılgülün ətri də, o «Sevimli məktub» da, «Sevimli məktub»un altından çəkilmiş o dalğavarı qırmızı xətt də xatirəyə çevrilirdi və yəqin ki, o zaman o balaca Ələkbər yeddiillik həyatında ilk dəfə indinin cəmi bir andan sonra xatirəyə çevrilməsini hiss edirdi, xatirələrin həmişə keçmişdə qaldığını və o keçmişin isə əbədiliyini sövq-təbii duyurdu; yəqin belə idi...

Biz camaatla birlikdə foyeyə çıxdıq və bu zaman Ədilə imkan tapıb başını bir balaca arxaya çevirdi və bir anlıq, cəmi bircə anlıq Qocaya baxdı, amma Ədilənin o bir anlıq gizli baxışında da, elə bil, qızılgülün ətri vardı və mən özümdən asılı olmayaraq, fikirləşdim ki, görəsən, haçansa, kim isə mənə də belə baxacaqmı?

Və mənim ürəyimdə o uzaq gələcəyin narahatlığı yarandı, amma bu narahatlıqda bir əzizlik, bir doğmalılıq var idi, bu narahatlığın naməlumluğu işıqlı idi, fərəhli idi.

Əlbəttə, Qoca da o bir anlıq gizli baxışı gördü və mən hiss etdim ki, Qocanın əli mənim əlimi necə sıxdı, mənə elə gəldi ki, Ədilənin o bir anlıq gizli baxışı Qocanın bütün bədənindən keçdi; mən də Qocanın əlini sıxdım və Qoca mənə baxıb yenə də dedi:

– Səni tez-tez sirkə gətirəcəyəm.

Ədilə ilə Tamara bizdən on-on beş addım irəlində idilər və sirkənin də binasından birinci onlar çıxdı, sonra biz küçəyə çıxdıq və mən o saat başa düşdüm ki, nəşə olub, başa düşdüm nəşə pis bir hadisə baş verib.

Ədilə ilə Tamara küçənin ortasında dayanmışdılar, daha doğrusu, küçənin ortasında quruyub qalmışdılar və mən iti addımlarla küçədəki adamların arasından keçib Ədiləyə tərəf gedən Xanım xalanı gördüm. Qocanın kiçik qardaşları Cəbrayilla Ağarəhim də Xanım xalanın yanında idilər.

O zaman məni heyrət və tüklərimi qabardan bir dəhşət bürüdü və indinin özündə də mən heç cür başa düşə bilmirəm ki, bizim sirkə getməyimizdən, Ədilənin də sirkədə olmağından Xanım xala necə xəbər tutmuşdu.

Qoca mənim əlimi buraxıb irəli, Ədiləyə tərəf getdi və mən bir balaca sakit oldum ki, Qoca Ədiləni müdafiə edəcək, Qoca qoymayacaq ki, iti addımlarla qırğı kimi gələn Xanım xala Ədilənin başına oyun açsın, amma Qoca anasına baxa-baxa bir-iki addım atandan sonra ayaq saxladı, daha irəli getmədi.

Xanım xala Ədilə ilə üzbəüz dayandı, Tamara Ədilənin əlindən tutdu, elə bil ki, Ədiləni o qırğıdan qorumaq istəyirdi, amma Xanım xala Tamaraya heç məhəl də qoymadı, qalın qaşlarının altından baxan zəhmli gözləri ilə düz Ədilənin gözlərinin içinə baxdı, əvvəlcə nazik dodaqlarını daha da kip bağladı, sonra:

– Ay qız! – dedi. – İndi də uşağı tovlayıb sirkə gətirirsən? Elə bilirsən xəbər tutmayacağam mən? Nə ifritəsən, ağöz, sən!.. Hə də, əlbəttə, anası gəzən ağacları balası budaq-budaq gəzər də!..

İndicə sirkədən çıxan adamlar küçədə ayaq saxlayırdı, kimisi təəccüblə, kimisi maraqla gah Xanım xalaya, gah da, uzun hörüklü qıza baxırdı və mən qaranlıqda görməsəm də, hiss edirdim ki, Ədilənin sifəti alışıb yanır, hiss edirdim ki, Ədilə az qalır dəli olsun və Ədilə bilmir ki, nə eləsin.

Xanım xala:

– Nə həyasız qızsan sən, ağəz?! – dedi.

Ədilə elə bil birdən özünə gəldi və dəli kimi qaça-qaça bizdən uzaqlaşdı. Tamara da:

– Ədilə!.. Ədilə!.. – deyər çığıra-çığıra rəfiqəsinin ardınca qaçdı.

Xanım xala bu dəfə Qocanın üstünə çımxırdı:

– Gəl, gəl düş qabağıma!

Qoca, Xanım xalaya baxdı, səssiz-səmirsiz Xanım xalanın yanında dayanmış Cəbrayıla, Ağakərimə baxdı, sonra yavaş-yavaş qardaşlarının yanına gəldi və mən hiss edirdim ki, Qoca mənə baxmaq istəmir, amma bunun daha mənası yox idi, Qoca istəyirdi mənə baxsın, istəyirdi baxmasın, mən daha Qocanı çox istəyirdim. Həmin yaz gecəsi kimsəsiz və yad bir küçədə Qoca ilə, Cəbrayıl ilə, Ağarəhim ilə yanaşı addımlayırdım, Xanım xala bizim arxamızca gəlirdi, amma mənə elə gəlirdi ki, arxamızca addımlayan adam hər gün həyətimizdə gördüyüm, gedib iynəsini sapladığım, qutabını yediyim Xanım xala deyil, sirkdə o gözəl atları qamçılayan təlimçidir.

Heç kimə heç nə demirdim və mən Qocanın yanında addımlaya-addımlaya heç nə fikirləşmirdim, təkcə qaçıb çıxıb getmək istəyirdim və o yaz gecəsi, o kimsəsiz və yad küçədə məni qaçmağa qoymayan o deyildi ki, tək gəlib məhəlləmizi tapa bilməzdim – əlbəttə, birtəhər gedib evimizi tapacaqdım; məni qaçmağa qoymayan arxamızca gələn Xanım xalanın xofu idi, mən Xanım xaladan qorxurdum. Təkcə bunu elədim ki, Qocanın yanından aralanıb Ağarəhimin yanınca getməyə başladım və Qoca da özünü saxlaya bilməyib mənə baxdı, mən isə ona tərəf baxmadım; mən əslində, lap əslində Xanım xaladan çox, Qocadan incimişdim...

Dalanımızdan keçib həyətimizə girəndə mən heç kimlə sağollaşmadım və birbaşa evimizə getdim. Anam yatmamışdı (atam isə növbəti səfərdə idi), məni gözləyirdi və mənim əvəzimə əvvəlcədən sevinə-sevinə:

– Hə, necə oldu? – soruşdu. – Xoşuna gəldi?

Mən cavab vermədim.

Anam soruşdu:

– Nölub sənə?

Mən yenə də cavab vermədim.

Anam onluq nöyüt lampasının işığında təcəccüblə mənə baxır-

dı və mən daha özümü saxlaya bilməyib bərkdən ağlamağa başladım.

Həmin yaz gecəsi yerimə girib uzanmışdım, amma yata bilmirdim, yuxum gəlmirdi və birdən Ədilənin verdiyi o şokolad konfetlər yadıma düşdü və mən fikirləşdim ki, o şokolad konfetləri həmişə yadigar saxlayacağam, o konfetlər bütün ömrüm boyu Ədilədən mənə yadigar qalacaq. Sonra bilmirəm yavaş-yavaş yuxuya gedib – yuxu göürdüm, ya məni qara basırdı, gözlərimin qabağına Qırmızıburun gəlirdi, Kürən gəlirdi və birdən-birə də gözlərimin qabağına qurpuru quruyub qaxaca dönmüş qızılgül gəlirdi, o qurumuş qızılgül mənim ürəyimi sıxır, sonra yenə taxta kəpəyinin iyini, at iyini hiss edirdim, gözlərimin qabağında canbazlar hoppanıb-düşürdü və yenə də birdən-birə vurulub yerə düşmüş quş göürdüm və o quşun köksündən qıpqırmızı qan axırdı.

Hərdən məhəllədə əlimizə köhnə təkər kamerası keçəndə nazik rezinlər kəsib quşvuran düzəldirdik, xırda və iti qəmbər qəlpələri ilə sərçə vururduq və o yaz gecəsi o vurulmuş sərçələr üst-üstə mənim gözlərimin qabağına yığılırdı və o sərçələrin köksündən axan qıpqırmızı qan get-gedə dalğavarı xətlərə çevrilirdi, sonra bu dalğavarı xətlər elə bil ki, qıpqırmızı dəniz olurdu, «Sevimli məktub» sözlərini yuyub aparırdı, Ədilənin o gözəl, o mehriban əlləri də o «Sevimli məktub» sözlərinin ardınca gedirdi, o gözəl, o mehriban əllər o qıpqırmızı dənizin içində gözdən itirdi, yox olurdu; sonra mən birdən-birə Şövkəti göürdüm, Şövkət qapılarının qabağındakı skamyada oturub tum çırtlayırdı, hərdən də mənə göz vurub bərkdən gülürdü, birdən də cəld qalxıb evlərinə girirdi, çünki bizim küçəmizin o başından Xanım xala gəlirdi, Xanım xala gəlib düz mənim gözlərimin qabağından keçib gedirdi və mən Xanım xalanın kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qalın qaşlarının altından baxan qara və sərt gözlərinə baxanda qorxmurdum, əksinə, Xanım xalanı saxlamaq istəyirdim, Xanım xalaya demək istəyirdim ki, Ədilə yaxşı qızıdır...

...indi mənim qızım universitetin dördüncü kursunda oxuyur və Ədilə yəqin ki, yaşda mənim qızımdan üç-dörd yaş kiçik idi...

...amma Xanım xalaya heç nə deyə bilmirdim və Xanım xala da başını həmişəki kimi dik tutub iti və sərrast addımlarla uzaqlaşmış gedirdi.

O gündən sonra mən bir müddət Qocanı görəndə özümü görməməzliyə vururdum, Qoca da elə bil ki, məndən kənar gəzirdi,

sonra yavaş-yavaş yenə də Qoca ilə danışmağa başladıq, amma mənim ürəyimdə o yaz gecəsindən nəşə qalmışdı, heç özüm də bilmirdim ki, bu nə idi və deyəsən, biz daha heç vaxt Qoca ilə əv-
vəlki kimi yaxın olmadıq.

O konfetləri mən bir müddət yadigar saxladım, amma bir gün Meyranqulu əminin oğlu şair İbrahim yenə də evlərində kino gös-
tərirdi (şair İbrahimin diafilm göstərən aparatı var idi və hərdən məhəllənin uşaqlarının hərəsindən bir abbası alıb evlərində divar-
da şəkilli film göstərirdi), mənim bir abbasım yox idi və mən pul yerinə şair İbrahimə həmin konfetləri verdim. Sonralar buna görə özüm özümdən xəcalət çəkirdim, amma o yaz gecəsi özümə ver-
diyim bir sözə əməl edirdim: xeyli müddət sərçə vurmadım, am-
ma sonra müharibənin açlığı gəldi və mən yenə də sərçə vurma-
ğa başladım.

Hərdən Ədiləni məhəllədə görürdüm – ya evlərinə gedirdi, ya da evlərindən çıxırdı və hər dəfə də məni görəndə bəlkə də bütün dünyadan küsmüşdü, amma məndən küsməmişdi, Ədilənin gözlərində bir məhrəbanlıq oxuyurdum; Ədilə və bizim aramızda-
kı bu sözsüz, gizli dostluq mənim ürəyimin heç kimə demədiyim bir sirri idi və o sirdə həmişə bir hərarət var idi.

Müharibə başlayandan sonra, bir dəfə mən küçəmizdəki tax-
ta elektrik dirəyinin dibində, səkidə oturub taxta şumaqədlərim-
in ucunu yonub itiləyirdim və bu zaman mənim yanımdan ötən Ədilə ayaq saxladı, o yumşaq, nəvaziş dolu səsi ilə:

– Necəsən, Ələkbər?..– soruşdu.

Mən Ədilənin səsinə o nəvazişlə, o yumşaqılıqla bərabər, bir kədər də hiss etdim və heç nə demədim, ayağa qalxıb Ədilənin qabağında dayandım və nədənsə başımı aşağı saldım, gözlərimi Ədilənin uzun hörüklərinin ucuna dikdim... Ədilə əlini qaldırıb mənim saçımı sığalladı, sonra çıxıb getdi.

Mən bir müddət el-ələcə başı aşağı, ayaq üstə dayandım.

O ki, qaldı sirkə, Qoca ilə mən bir də heç vaxt sirkə getmə-
dik.

X

Bütün bunları yazmaq lazımdır...

XI

Bu gün gecə iş otağında oturub siqaret çəkirdim. Əsmər içəri girdi, zəndlə mənə baxdı və soruşdu:

– Nə olub sənə?

– Bilmirəm... – dedim.

Əvvəlcə təəccüblə mənə baxdı, çünki axır vaxtlar tez-tez verdiyi bu suala « – heç nə» – deyər cavab verirdim, gülümsəyirdim, Əsmər isə mənim bu «heç nə»mdən, bu gülümsəməyimdən daha artıq narahat olurdu, hər dəfə bir şey bəhanə eləyib mənim iş otağıma girirdi, nigarançılıq dolu gözləri ilə mənim sifətimdə, gözlərimdə nəsə axtarırdı; bu dəfə «bilmirəm...» dedim və gülümsədim.

Sualını bir də təkrar etdi:

– Deyirəm ki, nə olub sənə?

– Mən də deyirəm ki, bilmirəm... – dedim, siqaret tüstüsünün arxasından Əsmərə baxdım və gülümsəmədim.

Yenə zəndlə mənə baxdı və birdən-birə özü gülümsədi; axır vaxtlar Əsmərin sifətində belə bir arxayınçılıq görməmişdim: mənim «bilmirəm»imi, ciddiliyimi tamam əmin-amanlıq kimi yozdu – hərgah mən heç nə gizlətmirəmsə, yalandan gülümsəmirəmsə, deməli, hər şey yaxşıdır... Bəlkə mən doğrudan da gülümsəmək halında deyiləm və doğrudan da «bilmirəm...», onda necə?

XII

Müharibə başlamazdan əvvəl, xüsusən, Novruz bayramı qabağı məhəllənin arvadları hərə öz ununu, yağını, başqa azuqəsini götürüb tez-tez bizim evə yığışardı və anamla bir yerdə bayram üçün şəkərbura, paxlava, şorqoğalı bişirərdi, ya da elə-belə adi günlərdə düşbərə, qutab bişirməkdən ötrü bizim evə gələrdilər, bütün günü söhbət edə-edə müştərək xəmirələrini yoğurardılar, ət taxtasında müştərək ətlərini (axşam pul yığıb qəssab Dadaşbaladan aldıkları əti) dəhrə ilə döyərdilər, kündə kəsərdilər və qutabın iyi bütün dalana yayılırdı, axşam da hərə öz payını götürüb gedərdi; qutabın iyi bütün dalana yayıldığı üçün, bu qutab dəstgahında iştirak eləməyən ailələrin hərəsinə (o cümlədən də Əminə xalaya) üç-dörd qutab pay göndərərdilər.

Müharibə başlamazdan əvvəl arvadlar ona görə hamıdan çox bizim evə yığışıb bişir-düşür eləyərdilər ki, atam çox zaman sə-

fərdə olurdu, evdə kişi xeylağı yox idi, heç kimdən çəkinmədən geninə-boluna nə qədər söhbət eləmək istəyirdilər, eləyirdilər.

Səfurə xala oxlov ilə kündəni yaya-yaya deyirdi:

– Eh, elə yerlər var dünyada ki, oralarda elə dağlar var ki, day nə deyim?.. Eynulla deyir ki, o dağlarda buz kimi bulaqlar var e, ağöz, bir parç götürüb içirsən, adamın bütün dərini-sərini yuyub aparır...

Həmişə işin yüngülündən yapışan Məşədixanım xala tavada qızarmış qutabları üst-üstə boşqaba yığa-yığa deyirdi:

– Mənə lazımdı e, o bir parç su, çəkim başıma, bəlkə mən də bir gün görüm!

Firuzə xala düşbərələri bükə-bükə deyirdi:

– Var elə yerlər, əlbəttə, var, nöşün yoxdu? Hafiz deyir ki, Moskvada indi evləri elə tikirlər ki, day pilləkənləri piyada qalxmırsan. Minirsən maşına, səni qaldırır yuxarı. Özü də pulsuz e, ağöz!..

Nisə xala qutab üçün yayılmış xəmirləri nəlbəki boyu girdə-girdə kəsə-kəsə deyirdi:

– Eh, hər şey asılıdı ondan ki, harda sənünçün yaxçı keçir. Harda yaxçı keçir sənünçün, ora da yaxçı yerdı!..

Nöyüt pilətəsinin yanında oturub çuqun tavadakı qutabları bir-bir o üz-bu üzə çevirə-çevirə qızardan anam deyirdi:

– Eh, Ağakərim Rusetin şəhərlərindən, kəndlərindən elə şeylər danışır ki, vallah, mən lap mat qalırım!.. Deyir ki...

Xanım xala xəmirədən təzə kündələr kəsə-kəsə anamın sözü-nü ağzında yarımçıq qoyurdu:

– Ayıb döyül sizə? Nöş naşükürlük eləyirsiz? Nöş şadlığıvuza şıllaq atırsuz? Nöş deyinarsız, ağöz? Bura nöş bələncinə pis olub sizinçün?

Xanım xala qalın qaşlarının altından o zəhmli gözləri ilə bir-bir Səfura xalaya, Məşədixanım xalaya, Firuzə xalaya, Nisə xalaya, anama baxırdı və anamgil də o saat susurdu, bir söz demirdi, bir müddət beləcə lal-dinməz işlərini görürdülər, çalışırdılar ki, Xanım xalaya baxmasınlar, axırda Məşədixanım xala özünü saxlaya bilmirdi, araya başqa bir söz atırdı:

– Vallah, Muxtar yaxçı adamdı, kim nə deyir-desin!.. Kübra qısırdı, özü də o cür xəstə, amma Muxtar atmır onu... Vallah, Muxtarın yerinə kim olsa, gedib özünə başqa bir arvad alar, oğul-uşaq sahibi olar... Nolar qulaqları balaca olanda?..

Amma Xanım xala bu dəfə də Məşədixanım xalanın üstünə çıxmırdı:

– Yaxçıdı, pisdi, özü bilər, bizə nə? Sizün Muxtarın qulaqlarında nə işivüz var, ağöz?

Bundan sonra daha arvadların danışmaq həvəsi tamam qaçırdı və işlərini tez-tez görməyə başlayırdılar ki, tez də qurtarıb getsinlər, çünki Xanım xalanın üzünə ağ ola bilmirdilər və Xanım xalanın yanında da qeybət eləyə bilmirdilər – bizim evdə də belə idi, hamamda da, küçədə də. Misal üçün, hamamda Məşədixanım xala Firuzə xalanın böyüyüb şişmiş qarnına baxa-baxa deyirdi: «– Elə ki, başa düşdün ki, boynunda uşaq var, gərək o saat gözüvü yumasan, əyər oğlan istəyirsən, gərək gözləyəsən ay çıxsın, gözüvü açıb birinci gərək aya baxasan, yox, əyər ki, qız istəyirsən, onda gərək birinci günə baxasan...» Xanım xala qara gözlərini Məşədixanım xalaya zilləyirdi və soruşurdu. «– Bəlkə qışdı, bəlkə gün heç bir həftə çıxmıyacaq, onda necə olsun bəs? Gözünü açmasın?» Məşədixanım xala: «– Həri.» – deyirdi. Xanım xala: «– Ağöz, – deyirdi, – vallah, sən get ağıluva dua yazdır!.. Yekə arvadsan, bu cür avam sözlər danışıb, nöş camaatın başını doldurursan?!» Yaxud, misal üçün, mən həyətimizdəki krantdan təzə su götürməkçün çaynikin dibindəki qaynar suyu yerə tökəndə, anam qışqırırdı: «– Tökmə, tökmə isti suyu yerə! Tökülər cinin üstünə, yandırar, xataya düşərik!..» Xanım xala özünü saxlaya bilməyib şüşəbənddən anamın üstünə acıqlanırdı: «– Ağöz, Sona, nöş bu cür sözlər danışıb uşağı qorxudursan?» «–Mən neyniyim, ay Xanım xala, camaat belə deyir də...» «–Camaat bəlkə başını divara vuracaq, sən də gərək vurasan başıvı divara?» Anam səsini kəsib daha bir söz demirdi, çünki mən heç vaxt görməmişdim ki, bizim məhəlləmizdə bir arvad Xanım xalaya cavab qaytara.

Məşədixanım xalanın dediyi həmin Muxtar bizim məhəllədə olurdu, amma əslində bizim məhəlləli deyildi, hökumət ona məhəlləmizdəki o üçmərtəbənin ikinci mərtəbəsində ev vermişdi və hər səhər işə gedəndə Muxtarın ardınca qara «emadin» maşın gəlirdi, həmin maşın da qaytarıb Muxtarı işdən evə gətirirdi. Muxtarın dəqiq nə vəzifədə işləməyini heç kim bilmirdi, amma «emadin»in sürücüsü onun qabağında düz dururdu. Muxtar məhəllənin başqa kişiləri kimi heç vaxt bazar günü səkidə oturub nərd oynamırdı, ya tut ağacının dibində oturub çay içmirdi, məhəllənin toyunda, yasında iştirak eləməirdi, heç kimlə dinib-danışmırdı, təkcə

elə başını tərpedib salam verirdi və «emadin»ə minirdi, ya da «emadin»dən çıxıb evlərinə girirdi. Payızda, qışda və yazda Muxtarın əynində həmişə uzun və qara meşin pencək olurdu və deyirdilər ki, Muxtar həmin pencəyin altından belinə tapanca bağlayıb; başında da meşin şapka olurdu, yayda isə boğazı axıracan düymələnən tünd-qəhvəyi rəngdə köynək geyirdi və Muxtarın qara xrom uzunboğaz çəkmələri, tünd-qəhvəyi qalife şalvarı bütün məhəllədə məşhur idi. Bir də ki, Muxtarın evinə telefon çəkmişdilər (bizim məhəllədə heç kimin evində telefon yox idi) və əslində Muxtardan çəkinmək o telefondan, o qara «emadin»dən, o qara meşin pencəkdən çəkinmək idi.

Bir yerə yığılmış arvadlardan başqa məhəllədə heç kim, hətta uşaqlar da Muxtar barədə danışmağı xoşlamazdı, amma bir gün belə bir xəbər yayıldı ki, guya, Muxtar gecələr Şövkətin göbəyində konyak içir. Bunu məhəllənin cavan oğlanları danışmışdı, sonra uşaqlar eşitmişdi və mənə də bu xəbəri Cəfərqulu (yaşda bizdən böyük, cavanlardan isə kiçik olduğu kimi, Cəfərqulu, adətən, bizimlə oturub-dururdu, amma hərdən də cavanların yanında olurdu) çatdırdı və mən əvvəlcə bu sözə çox təəccüb etdim:

– Şövkətin göbəyində niyə?

Cəfərqulu da mənim təəccübümə təəccüb etdi:

– Necə yəni niyə?

– Stəkana töküb içsin də...

Cəfərqulu əlini yellədi:

– Ay-hay!.. Alə, sənin heç dünyadan xəbərün yoxdu ki!..

Mən nədən xəbərim olmadığını aydınlaşdırmaq istəmədim, çünki hiss eləyirdim ki, burada nəsə xoşagəlməyən bir şey var, o balaca Ələkbər isə, yəqin ürəyinin dərinliyində istəmirdi ki, Şövkətlə bağlı o xoşagəlməyən nəyəsə qulaq assın və buna görə də mən Cəfərquludan heç nə soruşmadım, amma birdən-birə Şövkətin ağ, hamar və dərin göbəyi gözlərimin qabağına gəldi...

Məsələ burasında idi ki, qabaqlar anam məni özü ilə arvad hamamına aparanda çox zaman Şövkət də orada olardı və Şövkətin ağ və dolu bədəni, hamar dərisi, yoğun budlarında hamamdakı başqa arvadların bədənindən fərqli olaraq bir dənə də qırıq yox idi. Şövkət həmişə gülürdü, həmişə kefi kök olurdu və elə bil ki, Şövkətin o sağlam, o dolu və tarım bədəni də həmişə gülürdü, sevinirdi.

Bir dəfə hamamda Şövkət diqqətlə mənim saçlarıma baxdı,

sonra mənə tərəf əyildi, başımı iki əli arasına alıb özünə tərəf yaxınlaşdırdı və Şövkətin hamar, dik döşünün iri və yaş giləsi mənim üzümə toxundu, sonra Şövkət bərkdən hamamdakı arvadlara dedi:

– Ağöz, bunun başında üç dənə ağ tük var, e!.. Bəxtəvər, böyüyəndə xoşbəxt olacaq! – Şövkət başımı buraxdı, belini düzəltdi və o hamar, dik döşlər mənim başımın üstündən yuxarı qalxdı.

Anamın da məhəlləmizin başqa arvadları kimi Şövkətdən xoşu gəlmirdi, amma hamamda Şövkətin dediyi o sözlər anamın ürəyincə oldu:

– Allah ağzundan eşitsin! – dedi.

Amma bir dəfə də mən hamamda həmişəki kimi Şövkətə baxanda Şövkət də yaş qara saçlarını sifətindən kənara çəkib işımsı işımlayan iri ala gözləri ilə mənə baxdı, sonra birdən mənə göz vurdu, sonra da saqqanaq çəkib gül-gülə anama dedi:

– Ağöz, ay Sona, bu ki adamı gözüylə yeyir, bunu nöş gətirirsən bura?

Mən elə pərt oldum ki, bütün sifətim alışıb-yanırdı və bilmirdim ki, nə edim, amma bununla birlikdə Şövkətin eləcə saqqanaq çəkib gülməyində də, o iri ala gözlərinin həmin işıltısında da o ağ və dolu bədənidəki kimi, o tarım çəkilməmiş hamar dərisindəki kimi, nəşə elə bir şey var idi ki, əslində, lap əslində, mən Şövkətdən incimədim.

Həmin hadisədən sonra bir də heç vaxt anamla arvad hamamına getmədim, anam nə qədər edirdisə də (– Allah vurub onu! – deyirdi anam, hirsle Şövkətin qarasına deyirdi: – Ləçərin birinin sözündən ötrü hamama nöş getmirsən?), mən getmədim və ümumiyyətlə, mən istəmədim ki, anam bu barədə bir söz desin, çünki istəmədim ki, Şövkəti söysünlər, Şövkətə ləçər desinlər. Mən bir də heç vaxt anamla birlikdə arvad hamamına getmədim və ondan sonra anam vedrədə su qızdırıb məni mətbəximizdə çimizdirməyə başladı.

Şövkətin evi bizim dalanımızdan bir az aralıda, qoşa tut ağacının yanında idi və bu birmərtəbəli, sarı əhəngli binanın qapısı birbaşa küçəyə açılırdı. Şövkət tək yaşayırdı, atası ilə anası çoxdan ölmüşdü və bizim məhəllədə heç kim onları görməmişdi, çünki Şövkət də Muxtar kimi, bizim məhəlləyə gəlmə idi. Anam deyirdi ki, indi Şövkət yaşayan o ikiotaqlı evdə qabaqlar qırçı Mirzəgil yaşayırdı, sonra qırçı Mirzəgil köçdülər kəndə – Mərdəkana, bu

evi də filan qədər qiymətə satdılar Şövkətə və Şövkətin də bu qədər pulu haradan idi? – Heç kim bilmirdi və bu barədə mənim yarımda arvadlar arasında söz düşəndə mənalı-mənalı bir-birlərinə baxırdılar. Deyilənə görə, özündən böyük qardaşı var idi, amma Şövkəti danışdırmırdı, çünki Şövkət haçansa arvadlı bir kişiyyə qoşulub qaçmışdı, sonra da o kişi nədən ötrüsə Şövkəti qovmuşdu.

Şövkət Meyranqulu əmidən xahiş etmişdi və Meyranqulu əmi də qoşa tut ağacının yanında taxtadan skamya düzəltdirmişdi (həmin gün mənim yaxşı yadımdadır: Meyranqulu əmi skamya düzəltdirdi, Əzizağa əmi də üzbəüz səkidə dayanıb tamaşa eləyirdi və bu zaman onların arasında o vaxt mənim başa düşmədiyim belə bir söhbət oldu: « – Meyranqulu, yaman işləyirsən a, deyəsən xeyir iş var?!..» « – Əzizağa, mənim indi elə vaxtımdı ki, balı şüşədən yalayıram. Başqa şeyə gücüm çatmaz!..» və Əzizağa əmi də bərkədən güldü) və Şövkət yazda, yayda, payızın əvvəllərində axşamlar işdən sonra, ya da ki, bazar günləri səhərdən axşamacan həmin skamyada oturub Ziba xaladan aldığı günəbaxan tumunu, çırtlayırdı, gəlib-gedənlə salamlayırdı, şaqqanaq çəkib gülə-gülə zarafat eləyirdi. Bəzən Şövkət cəld yerindən qalxıb evlərinə girirdi və bu o demək idi ki, Xanım xala küçəyə çıxıb; Şövkət Xanım xaladan niyə belə qorxurdu? – Heç kim bilmirdi və biz bu barədə Balakərimdən bir söz soruşanda deyirdi: « – Bilmirsiz ki, ya, ilan vuran ala çatıdan qorxar?...» Biz, əlbəttə, bu sözlərin də mənasını başa düşmürdük, amma həmişəki kimi, özümüzü o yerə qoymurduq, guya hər şeyi başa düşürük və Balakərimdən soruşurduq ki, bəs, niyə Şövkət elə şaqqanaq çəkib gülür? Balakərim deyirdi: « – Dəvəyə dedilər ki, boynun əyridür! Dedi ki, haram düzdü ki, ya, boynum da düz olsun?» Biz bu sözlərin də mənasını başa düşmürdük (hər halda mən heç nə başa düşmürdüm!), amma burasını başa düşürdük ki, Balakərimin dediyi o sözlər Şövkətin xeyrinə deyil və mən bu işə təəccüb edirdim, çünki məhəllədə hamı bilirdi ki, Şövkət fabrikdən gətirdiyi peçenyedən, konfetdən, qoğaldan, pirojnalardan həmişə Balakərimə pay verir və Balakərim də çox vaxt elə bu payların hesabına qarnını doyuzdurur.

Şövkət şirniyyat fabrikində işləyirdi və böyük-böyük alabəzək güllü uzun xalatının cibi həmişə konfetlə dolu olurdu, o hamam əhvalatından sonra, hərdən məni görəndə gülüb göz vururdu və cibindən konfet çıxarıb mənə uzadırdı: « – Ala, yaxçı konfetti, gəl, götür...» – deyirdi, amma mən qaçıb gedirdim, çünki qor-

xurdum ki, konfeti götürəndə Şövkət əlimdən tutub saxlayar, üzümə baxa-baxa hamamdakı kimi şaqqanaq çəkib gülər və mən də bilmərəm ki, nə eləyim? – qaçıb gedirdim, Şövkət də gülə-gülə ardımca deyirdi: «–Bu hələ konfetin dadını bilmir!..»

Məhəllənin cavan qız-gəlinlərinin Şövkətə gizli bir həvəsi var idi və yay vaxtı, günün qızmar çağında ki, küçədə heç kim olmurdu (təkcə Şövkət qoşa tutun kölgəsində oturub tum çırtlayırdı), cavan qız-gəlinlər dükana çay dalınca, ya yağ dalınca gedəndə, ya da əllərinə nöyüt qabı alıb nöyüt dalınca gedəndə fürsət düşsəydi, Şövkətin yanında dayanırdı, Şövkətin o qoşa tutun kölgəsində, o skamyada oturub tum çırtlaya-çırtlaya deyib-gülməyinə qulaq asırdı.

Şövkət deyirdi:

– Allah haqqı, mənim də saatım lap xarab olub... İstəyirəm aparım verim Gülağaya, düzəltsin. Amma qorxuram o ciyəri yanmış arvadından!..

Şövkət bu sözləri deyirdi və şaqqanaq çəkib gülürdü və Şövkətin başına yığılmış qız-gəlin də, düzdür, özlərini saxlaya bilməyib xısn-xısn gülürdü, amma həm də qızarırdı, gözlərini yerə dikirdi.

Mən qız-gəlinin Şövkətin bu sözlərindən beləcə qızarmaqlarına, utanmaqlarına təəccüb edirdim və bir dəfə anamdan soruşdum:

– Mən dalanın ağzında dayanmışdım, eşitdim ki, Şövkət deyir ki, saatım xarab olub, vermək istəyirəm Gülağa düzəltsin...

Anam soruşdu:

– Hə, nə olsun?

Mən dedim:

– Mən də onu soruşuram də... Burda nə var ki, arvadlar qızarırlar?

Məni heyrət bürüdü, çünki anam mənə baxdı və birdən anam da qıpqırmızı qızardı.

Düzdür, mən Şövkətdən bir az qorxurdum, hətta haradasa ürəyimdə Şövkətlə bağlı bir səksəkə də var idi, amma mən bayaq dediyim kimi istəmirdim ki, onun haqqında pis danışsınlar və Cəfərqlu deyəndə ki, Muxtar Şövkətin göbəyində konyak içir, mən hamıya demək istəyirdim ki, yalandır bu, istəyirdim hamını inan-dırım ki, belə şey ola bilməz, amma əlbəttə, heç kim mənə inanmayacaqdı, mənim sözlərimin heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdı,

çünkü yoldaşlarımın arasında yaşca ən kiçiyi mən idim; özüm isə ürəyimdə bilirdim ki, Cəfərqulunun dediyi söz yalan deyil, həqiqətdir, yəni bilirdim ki, Şövkətlə Muxtarın arasında nəşə gizli bir iş var, çünki bir dəfə özüm onların gizlincə bir yerdə olmaqlarını görmüşdüm.

Cəbrayıl həyətimizin aşağı başında quşxananın yanında mənim üçün də taxtadan balaca bir qutu düzəltmişdi və mən şumaqədərlerimi, çilədilərimi o qutuya yığurdım. Bir gün gecə yağışın səsinə yuxudan oyandım və bir müddət evimizin damına, həyətimizə tökülən, qarımızı döyəcləyən o yağış səsinə qulaq asdım, sonra həmin yağış səsinin içində həyətdəki göyərçinlərin vaxtsız qurultusunu eşitdim və yadıma düşdü ki, şumaqədərlerim də indi o qutunun içində yağışın altındadır (qutunun taxtaları bir-birindən aralı olduğu üçün, yağış içini isladır və bir dəfə gecə yağış yağmışdı, dəmir şumaqədərlerimin hamısı suyun altında qalıb sonra paslanmışdı), anam yuxudan oyanmasın deyə (atam həmişəki kimi, səfərdə idi) ehməllicə ayağa qalxdım, anamın şalını başıma, çiyinəmə salıb həyətdə çıxdım ki, tez şumaqədərleri götürüb evə gətirim, amma mən ömrümdə həyətimizi beləcə tənha görməmişdim, mənə elə gəldi ki, həyətimiz də yatıb, yuxudadır, bir müddət Xanım xalanın taxta pilləkənlərinin altında dayanıb və bərk-bərk anamın şalına bürünüb həyətimizin bu tənhalığına tamaşa elədim, göyərçinlərin qurultusuna, navalçalardan axan suyun şırıltısına, damımıza, həyətimizin ortasına tökülən yağışın səsinə qulaq asdım, həyətimizin o tənhalığının, o yağış şırıltısının sehri məni elə tutdu ki, şumaqədərler də yadımdan çıxdı və mən anamın şalının altında boynumu qısıb qaça-qaça həyətdə qapımızdan dalanımıza çıxdım və dalanımızı da heç vaxt görmədiyim kimi, tamam tənha gördüm, mənə elə gəldi ki, səhərdən axşamacan futbol oynadığımı, ənzəli oynadığımı («Keçi girdi bostana!.. Daş atdım, qıçı sındı!.. Apardılar həkimə! Həkim verdi vəkilə!.. Vəkil dedi: nə işimə!..»), çilədi çilədiyim, atılıb-düşdüyüm bu dalanı əslində heç tanımamışam, gecəyarısı, o yağış içində bizim dalanımız da Balakərimin danışdığı əhvalatların bir parçası, bir hissəsi idi, sonra mən qaça-qaça küçəyə çıxdım və küçəmizi də eləcə tənha gördüm, eləcə yağış içində gördüm: bütün işıqlar sönmüşdü, bütün pəncərələr yatmışdı, tək-cə küçəmizə döşənmiş qəmbərlər yağışın altında lap xırdaca işıldayırdı, bir də ki, o qoşa tut ağacının yarpaqları lap xırdaca işıldayırdı və bu zaman mən tamam gözlənilməz

bir hadisənin şahidi oldum: Şövkət yaşayan evin küçə qapısı açıldı və bir kişi qaraltısı oradan çıxıb cəld küçə ilə üzüaşağı getdi, üçmərtəbənin qapısının qabağında gözdən itdi.

Düzdür, qaranlıq idi, düzdür, o kişinin sifəti görünmürdü, amma mən meşin pencəyinin yağış altındakı parıltısından onu o saat tanıdım: Muxtar idi və ümumiyyətlə, hərgah o meşin pencəkdə olmasaydı, o balaca Ələkbər o qaraltını sövq-təbii tanıyacaqdı.

Bayırın soyuğundan sonra üşüm-üşüm üşüyə-üşüyə yerimə girib yorğanı başıma çəkdim, anamın yaş olmuş şalından sonra, yorğan bütün bədənimin evin istisi ilə isindirdi və mən fikirləşdim ki, görəsən bu gecə vaxtı Şövkətlə Muxtar Şövkətin evində nə eləyirdilər? Çox fikirləşdimsə də bu suala əməlli-başlı bir cavab tapa bilmədim, amma burası mənim üçün bir kəşf idi ki, bizim məhəlləmizin də öz gecə sirləri var imiş... Sonra bir müddət yenə də yağışın səsinə, vaxtsiz oyanmış o göyərçinlərin qurultusuna, novalçalardan axan suyun şırıltısına qulaq asdım və bu qərara gəldim ki, Şövkət belə bir gecədə tək olmaq istəməyib və buna görə də oturub Muxtarla dərdləşiblər, amma niyə Muxtarla? Muxtarın balaca qulaqları mənim gözlərimin qabağına gəldi və mən həmin yağışlı gecədə, yerdən salınmış yorğan-döşəyimin içində öz təsəvvürümdə Muxtarı o gecəyə də, Şövkətə də heç cürə yaraşdıra bilmirdim; bir də axı, Muxtarın arvadı Kubra xala evdə tək qalmışdı... Yenə bir müddət yağışın səsinə, göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım və doğrusu, o yağışlı gecədə istədim ki, mən də durub kiminləsə söhbət eləyim, hətta istədim anamı yuxudan oyadı, amma oyatmadım, çünki bütün günü həyətimizdəki çarhovuzun qırağında paltar yumuşdu və yorulmuşdu.

Mən o yağışlı gecədə gördüyümü heç kimə demədim, heç Cəfərqulu da bir şey bilmədi, çünki mən Şövkətlə Muxtarın bu gecə vaxtı nə elədiklərini ağıma sığışdıra bilməsəm də, burasını yaxşı bilirdim ki, bu əhvalatı kiməsə danışsam, o saat məhəlləyə yayılacaq və məhəllənin kişiləri Şövkəti öldürməsələr də (evdə qardaşı, ya atası yox idi ki, Şövkəti öldürsün), hər halda məhəllədən qovacaqlar, amma Şövkət tum çırtlaya-çırtlaya mənə baxıb göz vursa da, şaqqanaq çəkib gülsə də, mən Şövkətdən bir az qorxsam da, istəmədim ki, onu məhəllədən qovsunlar; bir də mən istəmədim ki, Kübra xalanın halı lap pis olsun.

Bəzən Muxtar qara «emadin»ə minib iş gedəndən sonra,

Kübra xala o üçmərtəbənin ikinci mərtəbəsindəki şüşəbəndli eyvanlarının pəncərəsindən başını çıxarıb bizi çağırırdı:

– Gəlin, ay uşaqlar, gəlin!... Qalxın yuxarı!..

Biz hamımız – məhəllənin uşaqları daş pilləkənlərlə ikinci mərtəbəyə qalxırdıq, ayaqqabılarımızı çıxarıb otağa girirdik və otağın ortasındakı girdə mizin arxasında otururduq. Bizim evlərimizdə heç vaxt pəraşki bişirməzdilər və biz elə bilirdik ki, (hər halda mən belə fikirləşirdim) pəraşkini, ancaq hökumət bişirtirir və onu ancaq küçələrdə, məktəb bufetlərində satırlar, amma sonra bildik ki, Kübra xala da çox dadlı ət, kartof və noxud pəraşkisi bişirir. Kübra xala həftədə-on gündə bir dəfə bizim üçün pəraşki bişirirdi və biz üstünə qotazlı süfrə salınmış o girdə mizin arxasında oturub pəraşki yeyirdik.

Anamgil deyirdi:

– Yazıq Kübranın uşaq sarıdan ürəyi nisgillidi... – və anamgil bizim gedib Kübra xalanın bişirdiyi o pəraşkiləri yeməyimizə pis baxmırdı.

Kübra xala həmişə tənəgfəs olurdu, mətbəxdən otağa gedib içi isti pəraşki dolu boşqabı qabağımıza qoyurdu və hər dəfə də mən Kübra xalanın beləcə tənəgfəs olmağına, güclə yeriməyinə, nəfəs alanda xırıldamağına baxa-baxa təəccüb edirdim, çünki bir dəfə Məşədixanım xala anamgilə deyəndə eşitmişdim ki, qulağı kiçik olan kişinin arvadı gözəl olar. Muxtarın qulaqları çox kiçik idi, amma Kübra xala gözəl deyildi... Düzdür, Kübra xala gözəl deyildi, amma Şövkət gözəl idi və bu barədə fikirləşəndə yenə də Şövkətin ağ, hamar və dərin göbəyi mənim gözlərimin qabağına gəlirdi.

Kübra xala:

– Yeyin!.. – deyirdi, özü də güclə nəfəs ala-ala stulda bizim yanımızda otururdu (o stulların söykənəcəyi də Muxtarın pəncəyi kimi, qara meşindən idi), dincələ-dincələ bir-bir bizə baxırdı: – Yeyin!.. – deyirdi. – Bu dəfə ətli pəraşki az oldu... Muxtara tapşır-mışam sizinçün yaxşı ət alsın, gələn həftə, Allah qoysa, ət pəraşkisini çox eləyəcəyəm... Təki salamatlıq olsun! Yeyin!..

Kübra xalanın dediyi sözlər mənə çox qəribə gəlirdi, çünki mən belə hesab edirdim ki, Muxtar özü hamıya tapşırıq verən adamdır və onun özünə heç bir tapşırıq vermək olmaz; bir də burası mənə təəccüblü gəlirdi ki, sən demə, Muxtar özü də bilir ki, qara «emadin»ə minib işə gedəndən sonra, Kübra xala bizimçün

perəşki bişirir və Muxtar bundan ötrü arvadına acıqlanmır; nədən-sə, mənə elə gəlirdi ki, bizim gəlib burada beləcə perəşki yemə-yimiz Muxtardan gizlin bir iş olmalıdır və Muxtar bu işdən xəbər tutanda Kübra xalaya acıqlanmalıdır.

Kübra xalagilin evində ən maraqlı şey, əlbəttə, telefon idi və mən çox istəyirdim ki, elə bir yer olsun ki, mən bu qara telefonun dəstəyini götürüb o yerə zəng eləyim, amma elə bir yer yox idi.

Birdən biz perəşki yediyimiz yerdə altına krujevalı ağ örtük salınmış o qara telefon aparatı bərkdən zəng çalır (bəzən biz küçədə oynayanda da bu zəngin səsini eşidirdik) və biz hamımız diksinib duruxurduq. Kübra xala tənəgfəs gəlib aparatın dəstəyini götürürdü:

– Alo... – deyirdi, sonra gülümsəyirdi: – Yaxşıyam, ay Muxtar. Vallah, yaxşıyam, həkim-zad lazım deyil, narahat olma. Nə bişirim sənə? Vallah, dedim ki, yaxşıyam... Narahat olma... – Sonra Kübra xala dəstəyi çox ehmalca aparatın üstünə qoyurdu, elə bil, Kübra xala qorxurdu ki, birdən Muxtarın səsi zədələner və mən sidq-ürəkdən təəccüb edirdim ki, Kübra xala Muxtarla anam mənimlə danışan kimi danışır.

Kübra xala:

– Yeyin!.. – deyirdi və biz də ağızımız yana-yana o isti perəşkiləri ləzzətlə yeyirdik, sonra boşqabı boşaldıb durub getmək istəyəndə Kübra xala üç-dörd dənə perəşki bükülmüş qəzet bağlamasını bizə verirdi: – Bunu da aparın verin Balakərimə...

Kübra xala heç vaxt evlərindən aşağı düşməzdi, hər halda, mən heç vaxt Kübra xalanı bir yerə gedən, ya da elə-belə küçədə dayanıb arvadlarla söhbət edən görməmişdim, hətta, hamama da getmirdi (Cəfərqulu deyirdi ki, Kübra xalanı Muxtar özü evdə çimizdirir), çünki xəstə idi, pilləkənləri düşüb-qalxa bilmirdi, amma Kübra xala bilirdi ki, bizim məhəlləmizin Balakərimi var.

Hərdən biz oturub perəşki yeyirdik, Kübra xala isə tez-tez xırıltıyla nəfəs ala-ala, həddən artıq böyük döşləri tez-tez enib qalxa-qalxa yenə mətbəxə gedirdi, susəpəni su ilə doldurub, gəlib küçə eyvanına çıxırdı və dibçəkdəki gülləri sulayırdı. Eyvanda çoxlu saxsı dibçəklər var idi və həmin dibçəklərdə cürbəcür güllər bitmişdi və bir dəfə Kübra xala o gülləri sulaya-sulaya dedi:

– Mən öləndən sonra bu güllər mənim üçün darıxacaq...

Düzdür, Kübra xala bizi dadlı perəşkilərə qonaq edirdi, amma

heç birimizin adını yaxşı bilmirdi, dəyişik salırdı və bir gün mən-
dən soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Ələkbər, – dedim.

– Sən Xanımın oğlusan?

– Yox, – dedim, sonra fikirləşdim ki, birdən Kübra xala elə bi-
lər ki, mən burada onun bişirdiyi pəraşkini yediyimə görə Xanım
xalanın adını çəkməkdən qorxuram, ona görə də: – Oğlu deyil-
ləm Xanım xalanın, ancaq bir həyətdə oluruq – dedim.

Məsələ burasında idi ki, bir dəfə qışda Xanım xala küçənin
ortasında Muxtarı biabır elədi, abırını ətəyinə bükdü və ümumiyyətlə,
Muxtarı yaxşıca yerində oturtdu.

O qış elə bil payız idi, tez-tez Bakıya şıdırğı yaqışlar yağırdı
və həmin yağışlı qış günlərindən birində, günorta vaxtı məhəllə-
yə belə bir xəbər yayıldı ki, Muxtar, Xanım xalanın oğlu Əbdül-
lini tutdurub. Məhəllənin bütün camaatı bu işə lap məəttəl qaldı,
çünki Muxtar gəlmə də olsa, hər halda, bizim məhəllədə yaşayı-
rdı və öz məhəlləsinin cavanını tutdurmaq, əlbəttə, kişiyyə yaraşan
iş deyildi, Əbdüləli lap adam öldürsəydi də, Muxtar gərək belə iş
tutmayaydı, amma bir azdan məlum oldu ki, Əbdüləli heç kimi öl-
dürməyib, heç kimi bıçaqlamayıb, döyməyib və Muxtar da Əbdü-
ləlini ona görə tutdurub ki, səhər qara «emadin»də işə gedəndə
Əbdüləli «polutorka» ilə sürüb onu keçib və bütün gecəni yağış
yağdığına görə küçənin çirkab suyu «polutorka»nın təkərlərinin
altından sıçrayıb «emadin»in üstünə tökülüb.

Ağhüseyn əmi barmağını papiros tüstüsündən saralmış ağ
bığlarına çəkə-çəkə başını bulayıb:

– Alə, – dedi, – belə də iş olar? Maşınıni ötməyin üstündə də
mələnin cayılıni tutdurub türməyə basarlar?

Əzizağa əmi dedi:

– Ətağa cəddi, dünyanın lap day axırıldı!..

Həsənağa əmi barmağı ilə Muxtargilin şüşəbəndli evyanını
göstərə-göstərə dedi:

– Alə, bizə sataşır o, bizə! Alə, biz ölmüşük bəyəm ki ya, be-
lə iş görür bu oğraş? Biz nəyik bəyəm, alə, kişi-zad döyülük ki, bu
zaraza belə rəftar eləyir biznən?

Məhəllənin arvadlarının canına qorxu düşmüşdü. Həsənağa
əminin arvadı Fatma xala deyirdi:

– Mağul rahatca evimizdə oturub işimiznən-gücümüzən

məşğul olurduq!.. Bu köpək oğlu Muxtar mərəkə salacaq mələ-yə!.. Mən tanıyıram öz kişimi də!..

Ağahüseyn əminin arvadı Səkinə xala deyirdi:

– Ağəz, hansı daşı tökək başımıza, ağəz?.. Öldürəcəklər gecə o oğraş oğlu oğraş Muxtarı, balalarımızın gözü türmələrin qapısında qalacaq!..

Məşədixanım xala deyirdi:

– Ağəz, görmürsüz o köpəy oğlunun qulaqlarını? Ağəz, kişinin də elə balaca qulaqları olar?..

Biz də, yəni məhəllənin uşaqları, bütün günü qoşa tut ağacının altına yığışıb arabir yağan yağışdan islana-islana, küləkdən üşüyə-üşüyə axşamın düşməyini gözləyirdik, qara «emadin»in gəlməyini gözləyirdik. Muxtarın evində tez-tez perəşki yeməyimiz bizim yadımızdan çıxmışdı. Kübra xala da yadımızdan çıxmışdı və biz indi məhəllənin təəssübünü çəkirdik, Muxtarı öz rəqibimiz, düşmənimiz hesab edirdik, hətta Cəfərqulu şalvarının balağının altından corabına bir dəmir şumaqədər soxmışdu və bu fikirdə idi ki, axşam məhəllənin kişilərinin Muxtarla davası düşən kimi, girsin araya və həmin dəmir şumaqədəri Muxtarın qarnına soxsun. Cəfərqulunun yaşı hələ türməyə düşmürdü və Cəfərqulunu tutub türməyə basmayacaqdılar, göndərəcəkdilər uşaq koloniyasına, yəni Cəfərqulu həm Muxtarı vururdu, həm də məhəllənin kişilərini türmədən qurtarırdı. Balakərim isə bütün bu söhbətlərə fikir vermirdi:

– O şey ki, səndən asılı döyül, – deyirdi – gərək o barədə fikirləşməyəsən... – və qoşa tutun altında, yaş səki qırağında oturub xüsusi bir həvəslə tütək çalırdı.

Dərs hazırlamaq, çörək yemək uşaqların yadından çıxmışdı və biz Muxtarın aqibəti barədə, axşam nə olacağı barədə tez-tez yayılan müxtəlif şeyləri müzakirə edirdik. Cəfərqulu belə bir xəbər də gətirdi ki, Xanım xalanın böyük oğlu Cəfər küçədə təsadüfən qara «emadin»ə rast gəlib, guya avtobusla qara «emadin»in qabağını kəsib, Muxtardan xahiş eləyib ki, Əbdüləlini buraxdırsın və guya, Muxtar, Cəfəri də hədələyib ki, səni də tutduraram. Mən bilmirdim ki, Cəfərqulunun nəfəsini dərmədən tez-tez söylədiyi bu təzə xəbər doğrudan da olub, yoxsa yox, hətta ürəyimdə mənə elə gəlirdi ki, bunu Cəfərqulu özündən toqquşdurub, amma, hər halda, vaxt tapıb bu xəbəri anama çatdırdım və anam əlini dizinə vurub Muxtarın qarasına:

– Vay sənin ciyərin yansın! Şipyon oğlu, şipyon! – dedi.

Bu vaxt mən həmin yağışlı qış günü Xanım xalanı gördüm – həmişəki kimi, qara kəlağayı başında, tünd-göy tumanı, narın ağ nöqtəli tünd-göy koftası da əynində, Xanım xala bizə gəldi:

– Noxudum qurtarıb, ay Sona, – dedi. – Varındısa, bir az əlborcu noxud verginən. Uşaqlar gələcək bir azdan, xörəkləri hazır döyül hələ...

Anam otağımızdakı palazın üstündə oturub mənim yorğanımı tökmüşdü, boyunu uzadırdı (həmin qış birdən-birə yorğanım mənə balaca gəldi, yatanda ayaqlarım yorğanın altından çıxırdı) və Xanım xalanı görəndə kimi, cəld ayağa qalxdı:

– A-a-a-a... Bu nə sözdü, ay Xanım xala, əlborcu nə deməkdi, ayıb döyül?.. Yuxarıdan çağıreydin, Ələkbər gətirərdi də, nös özün əziyyət çəkib düşürdün aşağı?..

Mən Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan sakit gözlərinə, kip örtülmüş nazik dodaqlarına, ciddi sifətinə baxa-baxa tamam bir heyrət içində idim ki, bütün məhəllə Əbdüləlinin əhvalatı ilə məşğul idi, amma Xanım xala beləcə sakitdi və oturub evdə xörək bişirir, elə bil ki, heç nə olmayıb.

Həmin yağışlı-küləkli qış axşamı Muxtarın həmişə qara «emadin»də işdən qayıtdığı vaxta yaxın Həsənağa əmi, Ağahüseyn əmi, Əzizəyə əmi, hətta Əliabbas kişi də küçəyə çıxdı, gəlib Muxtargilin qapısı ilə üzübüz o biri səkidə dayandı. Əliabbas kişi bizim məhəllənin kişiləri arasında ən qocası idi, yaşı səksəni keçmişdi və Əliabbas kişinin haqqında bir qəribə hadisə danışmışdılar, bilmirəm, doğrudan da həmin hadisə olmuşdu, yoxsa yox (mən indi də tez-tez həmin hadisə barədə düşünürəm).

Cəfərqulu bu dəfə də belə bir xəbər gətirdi ki, Əliabbas kişi Həsənağa əmini çağıraraq yanına ki, məhəllədə mərəkə salmayın və geyinib bu havada küçəyə çıxıb ki, özü Muxtardan xahiş eləsin ki, Əbdüləlini buraxdırın.

Ağahüseyn əmi özü gedib evlərindən taxta kətildə gətirdi, Əliabbas kişi həmin kətildə oturub çənəsini gümüş naxışlı çəliyinə söykədi və gözlərini küçəyə dikdi ki, qara «emadin» nə vaxt gələcək.

Mən Əliabbas kişinin ağappaq saqqalına, gümüş naxışlı çəliyinə baxa-baxa fikirləşdim ki, görəsən, Əliabbas kişi də haçansa uşaq olub?

Balakərim elə hey tütək çalırdı və Balakərimin hansı havanı

çaldığını demək, əlbəttə, mümkün deyildi, çünki o tütəyin çalğısında bütün havalardan bir az var idi və həmin qış axşamı o tütəyin nə çaldığını, nə dediyini ancaq Balakərimin özü bilirdi.

Əliabbas kişi bir-iki dəfə öskürdü, sonra gözlərini küçədən çəkib biz tərəfə baxdı və çağırdı:

– Balakərim!..

Balakərim tütəyi ağzından ayırıb Əliabbas kişiyyə tərəf baxdı, sonra ayağa qalxıb qoşa tutun altından kişilərin yanına getdi, Əliabbas kişinin qabağında dayandı. Əliabbas kişi soruşdu:

– Necəsən, Balakərim?

Balakərim dedi:

– Yaxşıyam, day-day.

– Çalma, Balakərim.

– Baş üstə, day-day.

– Yeri döyül.

– Oldu.

Balakərim daha bizim yanımıza gəlmədi, yağışdan islanıb tündləşmiş sarı pencəyinin qolu ilə tütəyin ağzını sildi, qoydu cibinə və Əliabbas kişigildən bir az aralı çəkildi, Sarı hamamın divarına söykənilib dayandı.

Küçədə bir nəfər də olsun arvad yox idi və bu dəm arvadlar evdə oturub səksəkə içində gözləyirdilər ki, küçədən nə xəbər gələcək, arvadlar həya-abırından keçib ürəklərində yəqin ki, Muxtarı ən pis küçə söyüşləri ilə söyürdülər.

Küçənin aşağı başında Muxtarın qara «emadin»i göründü, amma bu vaxt çox gözlənilməz bir hadisə baş verdi və hamı səhərdən bəri gözlədiyi qara «emadin»ə yox, başını çöndərilib bizim dalana tərəf baxdı: Xanım xala qabaqda, ardınca da Cəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim dalandan çıxıb iti addımlarla Muxtargilin küçə qapısına tərəf gəlirdi. Qara «emadin»in görünməsi ilə Xanım xalagilin dalandan çıxmağı bir oldu və bu necə oldu? – Hamı bu iş məəttəl qaldı.

Xanım xala Cəfərdən, Adildən, Qocadan, Cəbrayıldan, Ağarəhimdən üç-dörd addım irəlində, qəmbər döşənmiş küçənin tən ortası ilə düz maşının qabağına gəlirdi və qara «emadin» Xanım xalaya yaxınlaşdıqca sürücü bərkdən signal verməyə başladı. Xanım xala elə bil heç nə eşitmirdi, elə bil ki, eləcə təkbətək üstünə yeridiyi maşın deyildi və Xanım xalanın ciddi sifətində, kip örtülmüş nazik dodaqlarında heç bir həyəcədən əsər-ələmət yox idi,

təkcə qalın qaşlarının altından baxan qara gözlərində bir qəzəb işıltısı var idi.

Qara «emadin» yaş qəmbərliyin üstündə tükürpədən səs çıxarıb Xanım xalanın qabağında dayandı və hirsindən açıq-aşkar çənəsi əsən Muxtar maşının qapısını açıb qışqırdı:

– Ay arvad...

Muxtar daha başqa söz deməyə macal tapmadı, çünki Xanım xala yekə əli ilə Muxtarın meşin pencəyinin yaxasından yapışıb çölə çəkirdi:

– Çıx bayıra!.. Çıx!..

Xanım xalanın bu hərəkətinin gözlənilməzliyindən Muxtarın gözləri bərəlib az qala hədəqəsindən çıxacaqdı və Muxtar özünü itirmişdi (axşam idi, mən görmürdüm, amma mənə elə gəlirdi ki, Muxtarın balaca qulaqları qıpqırmızı qızarıb), maşından çıxmırdı və özünü maşının içində geri çəkə-çəkə yaxasını Xanım xalanın iri əlindən qurtarmaq istəyirdi:

– Ay arvad... Ay arvad...

Muxtar daha başqa söz demirdi. Xanım xala isə əlini Muxtarın yaxasından buraxmaq bilmirdi:

– Çıx!.. Çıx bayıra!..

Çəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim də küçənin ortasında, Xanım xaladan iki-üç addım aralıda dayanmışdılar və bir söz demədən Xanım xalanın Muxtarı maşından çəkməyinə və Muxtarın da yaxasını Xanım xalanın əlindən qurtarmaq istəməyinə baxırdılar. Biz də tut ağacının altında quruyub qalmışdıq, Xanım xalanın bu hərəkəti o qədər gözlənilməz idi ki, özümüzə gələ bilmirdik. Əliabbas kişi taxta kətilin üstündən ayağa qalxmışdı, amma o da bir söz demirdi, elə-beləcə baxırdı.

Qara «emadin»in sürücüsü özünə gələn birinci adam oldu, maşından çölə atıldı, belindəki qoburdan çıxartdığı tapançanı qaldırıb göyə bir güllə atdı, amma o göyə atılan güllənin səsi heç kimi səksəndirmədi və sürücü də səkidə dayanmış kişilərə, küçənin ortasında dayanmış o cavan oğlanlara – Cəfərə, Adilə, Qocaya, Cəbrayıl, Ağarəhimə baxdı, qoşa tutun altında dayanmış bizə baxdı, bir-iki dəfə bərkdən, təlaşla:

– Ay adamlar! Yoldaşlar!.. – dedi, sonra tapança qaldıran qolu yanına düşdü, qorxu-hürkü içindəki gözləri ilə baxa-baxa bilmədi ki, nə eləsin.

– Çıx bayıra!.. Çıx!.. Sən də kişisən? Tufu! – Xanım xala əli-

ni Muxtarın yaxasından çəkdi və əlini çəkməyi ilə də Muxtarın üzünə bir lombultu tüpürməyi bir oldu.

Muxtar yalın əli ilə Xanım xalanın tüpürcəyini üzündən sildi.

Küçəmizdə elə sükut var idi ki, elə bil, hər şey donmuşdu, elə bil, camaatın ürəyi də sinəsində donub dayanmışdı, vurmurdu.

Xanım xala sağ əlinin iki uzun barmağını qoşalayıb az qala Muxtarın gözlərinə soxa-soxa bərkdən dedi:

– Sən öləsən, əgər bu gün uşağı buraxdırmasan, gedib sənün böyüklərin ki, var e, onları tapacağam! Gedib girəcəyəm onların yanına! Sənün başunda bir turp əkəcəyəm ki, anandan əmdiyyin süd burnundan gəlsin! Yoxsa, elə bilirsən yalvaracıyam sənə mən? Ay sən öləsən!

Muxtar, deyəsən, yavaş-yavaş özünə gəldi, hər halda, Muxtar maşından düşməli idi, küçəyə yığılmış bu adamları vecinə almasa da, heç olmasa, sürücünün yanında ayıb idi və belindəki tapançanın, əynindəki meşin pencəyin, ayağındakı xrom uzunboğazların, bu qara «emadin»in, evindəki o qara telefon aparatının yaratdığı həmişəki inam yenə də Muxtara qayıtdı və maşından çıxıb Xanım xalanın tüpürcəyindən yaş olmuş əlini meşin pencəyinin ətəyinə silə-silə:

– Özünü yığışdır, arvad! – dedi.

Xanım xala:

– Arvad sənsən! – dedi.

Muxtar:

– Görərsən! – dedi. – Görərsən!

Xanım xala:

– Sən də görərsən! – dedi, sonra üzünü səkidə dayanmış Əli-abbas kişigilə, Həsənağa əmiyə, Ağahüseyn əmiyə, Əzizağa əmiyə tutdu: – Əyər siz də buna bir söz desəz, buna əl vursaz kişi döyülsüz! Mən ölməmişəm hələ! – dedi və geri çevrilib gəldiyi kimi də, iti addımlarla küçənin ortası ilə dalanımıza tərəf getdi. Cəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim də Xanım xalanın ardınca getdi...

...Bundan sonrakı hadisələri mən görməmişdim, amma o hadisələrin hamısı indi mənim gözlərimin qabağındadır...

Muxtarın dəqiq nə işində və harada işləməyi bizim məhəllədə heç kimə məlum deyildi və həmin yağışlı qış axşamının səhəri sübh tezdən Adilin «polutorka»sı dalanın ağzında dayanmışdı və o səhər Xanım xala bütün ömründə birinci dəfə oğlunun sür-

düyü maşına mindi, Adillə bir yerdə kabinkada oturub gözlədi, gəlib Muxtargilin evinin qabağında dayanmış qara «emadin» yerindən tərənib Muxtarı işə aparanda Adilin «polutorka»sı da yerindən tərpendi, qara «emadin»in ardınca şəhərin küçələrindən keçdi.

Qara «emadin» bir binanın darvazasının qabağında dayandı.

Adil də maşını qara «emadin»dən xeyli aralıda saxladı.

Xanım xala:

– Bunun qapısını aç görüm! – dedi.

Adil kabinanın qapısını açdı. Xanım xala maşından düşdü və:

– Sən get işə – dedi.

Adil bir müddət maşını tərptəmədi və Xanım xala altdan yuxarı tərs-tərs oğluna baxdı:

– Sənə demirəm get işivə?!

Adil nəsə demək istədi, amma anasının kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qalın qaşlarının altından işıldayan gözlərinə baxdı, heç nə demədi və maşını işə saldı.

«Polutorka» gözdən itdi.

Xanım xala qara «emadin»ə tərəf baxdı.

Darvazanın yanında kiçik bir köşk var idi və əyninə milisioner paltarı geymiş lopa bıqlı bir nəfər köşkdən çıxıb əlini qulağının dibinə apardı, sonra o darvazanın dəmir qapılarını açdı və Muxtarın mindiyi qara «emadin» darvazadan keçib binanın həyətinə girdi, milisioner darvazanı təzədən bağladı və öz köşkünə qayıtdı.

Qış səhəri idi, soyuq idi və o səhər seyrək qar yağmağa başlamışdı, amma qar yerə düşən kimi su olurdu, asfaltın üstündə bir-cə damcı yağ ləkəyə çevrilirdi.

Xanım xala gəlib həmin darvazanın qabağında dayandı, diqqətlə bu binaya baxdı, sonra darvazanın yanındakı köşkə yaxınlaşdı, qapını açıb içəridə oturmuş o lopa bıqlı milisionerə:

– Salam-məleyküm, – dedi.

Milisioner:

– Əleyküm-salam, – dedi və təəccüblə köşkün ağzında dayanmış bu arvada baxdı.

Xanım xala dedi:

– Böyüyünüz lazımdı mənə!

– Kim lazımdır?

– Böyüyünüz!

O lopa bıçlı milisioner erməni idi, güldü və erməni ləhcəsi ilə:

– Axçı, burda hamı mənimçün böyükdü də... – dedi – Burda ən kiçiyi mənəm, bildin?

– Bildim.

– İndi de görüm sənə kim lazımdır?

– Bu binadakıların hamısının böyüyü!

– Vax?! Çağırıb səni?

– Yox.

– Tanıyır səni?

– Yox.

– Sən tanıyırsan onu, axçı?

– Yox.

– Ha, indi bəs, nə istəyirsən?

– Başa düşmədin nə istəyirəm? Bu binanın böyüyünü istəyirəm!

Milisioner bu dəfə ağızını açmağa macal tapmadı, çünki köşkün balaca pəncərəsindən gördü ki, yenə bir qara «emadin» gəlib darvazanın qabağında dayandı, tez ayağa qalxıb Xanım xalanın yanından ötdü, yenə də qara «emadin»in qabağında mil kimi tarım durub sağ əlini qulağının dibinə apardı, sonra darvazanın dəmir qapılarını açdı, qara «emadin» həyətə girdi, milisioner darvazanın qapılarını bağladı, köşkünə tərəf gəldi, bayaqkı yerində dayanmış Xanım xalaya:

– Get, axçı, get... – dedi. – Bura sənin yerin deyil. Və köşkün qapısını Xanım xalanın üzünə bağladı.

Xanım xala yenə də darvazanın qabağına gəldi, bu binanı pəncərə-pəncərə diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra köşkə baxdı, köşkün balaca pəncərəsindən görünən o lopa bıçlı milisionərə baxdı.

Milisionerin əlli səkkiz-altmış yaşı olardı, furajkasının altından ağarmış saçları görünürdü, yanındakı taxta kətilin üstündə girdə elektrik pılətəsi yandırmışdı və deyəsən, üşüyürdü, əllərini pılətonin üstünə tutmuşdu.

Bu binaya piyada adamlar da gəlirdi, köşkə girib milisionerlə salamlaşırıldı, ciblərindən balaca vəsiqə çıxarıb göstərirdilər və köşkün arxa qapısından içəri keçib gedirdilər. Bu adamlardan bəzisi gülə-gülə milisionərə nəsə deyirdi, milisioner də gülə-gülə

cavab verirdi, bəzisi də elə təkçə başını tərpedib keçirdi, elələri də olurdu ki, heç milisionerə salam da vermirdi, başını dik tuturdu, heykəl kimi dinməz ötüb içəri girirdi. Milisioner hərdənbir başını aşağı əyib köşkün balaca pəncərəsindən Xanım xalaya baxırdı, başını bulayırdı.

Yenə bir maşın gəlib darvazanın qabağında dayandı və həmin maşında da sürücüdən başqa Muxtar kimi bir nəfər oturmuşdu. Milisioner yenə də köşkdən çıxıb maşının qabağında əlini qulağının dibinə apardı, maşının içində oturmuş adam başını tərpetdi, sonra milisioner darvazanın dəmir qapılarını açdı, maşını həyətə buraxdı və yenidən darvazanı bağlayıb köşkünə qayıdanda Xanım xalaya:

– Axçı, – dedi, – yazığın gəlsin özünə, sətəlcəm olarsan. Get işinlə məşğul ol.

Xanım xala:

– Sənə dəxli yoxdu! – dedi. – Sən get camaatın qapısını aç!

– Bax! Nə pis arvadsan sən?!

– Özüm bilərəm! Get sən yaxçı ol!

Milisioner başını bulaya-bulaya köşkə girdi, yenə əllərini elektrik piletəsinin üstünə tutdu, özünü saxlaya bilməyib köşkün balaca pəncərəsindən Xanım xalaya baxdı və yenə də başını buladı.

O soyuq qış səhəri Xanım xala bu binanın yerləşdiyi küçə ilə o baş-bu baş gedib-gəldi: milisionerin oturduğu köşkdən və o dəmir darvazadan başqa bu binanın heç bir girişi yox idi və Xanım xala yenə də gəlib darvazanın qabağında dayandı.

Bu binaya daha gəlib-gedən yox idi, yəqin ki, iş başlamışdı. Milisioner də, elə bil, Xanım xalanı yadından çıxarmışdı, balaca dəmir çaydanı elektrik piletəsinin üstünə qoymuşdu, özü də çeşməyini taxıb köhnə «Oqonyok» jurnalı oxuyurdu.

Qar elə-eləcə seyrək yağırıdı, yerə düşən kimi suya dönürdü, asfaltın üstündə girdə yaş ləkəsi qalırdı, sonra o da quruyub yox olurdu.

Xanım xala başına və pəncəyin üstündən çiyinlərinə saldığı qalın yun şalın içində soyuq hiss eləmirdi, amma yavaş-yavaş ayaqlarının barmaqları və əlləri donurdu.

Elə bil ki, o soyuq qış günü bu bina da Xanım xalanın barmaqları kimi donmuşdu, elə bil ki, bu binanın içində heç kim yox idi və Xanım xala yenə binanın pəncərələrini bir-bir gözdən keçirtirdi;

pəncərələrin hamısına tünd-göy rəngli pərdə çəkilməmişdi və elə bil ki, o tünd rəngli pərdələr də parça deyildi, ipdən toxunmamışdı, tünd-göy rəngli daşdan yonulmuşdular, ömründə heç bir əl onları açmamışdı, heç bir yel onları tərpətməmişdi.

Milisioner gözünü jurnalından çəkdi, əli ilə çaydanı yoxladı, yəqin bilmək istəyirdi ki, qızılıb, yoxsa yox? Sonra əlini əlinə sürtdü, yəqin çaydanının istisini bir əlindən o biri əlinə verirdi, sonra yenə başını aşağı salıb jurnalı oxumaq istədi, amma birdən köşkün pəncərəsindən Xanım xalaya baxdı, sonra çeşməyini gözündən alınma qaldırılıb lap diqqətlə baxdı və yenə də başını buladı.

Yun şal get-gədə o seyrək, sulu qardan nəm çəkirdi, Xanım xala üşümürdü, çiyinlərində yun şalın ağırlığını hiss edirdi, bir də ki, ayağının barmaqları, əlləri donurdu.

Milisionerin köşkünün qapısı açıldı və iki nəfər bu binadan çıxıb Xanım xalanın yanından ötdü və küçə ilə üzünəşığı gedib gözdən itdi; bir azdan binadan bir nəfər də çıxdı.

Adicə adamlar idi...

Milisioner özünə çay dəmləyirdi.

Xanım xala darvazaya yaxınlaşdı, diqqətlə qulaq asdı, içəridən heç bir səs eşidilmirdi, sonra Xanım xala yenə gəlib köşkün qapısını açdı:

– Sən məni içəri buraxmayacaqsan, a kişi?

– Axçı, sən nə interesni arvadsan?!

– Buraxacaqsan məni içəri, yoxsa yox?

– Propuskun var?

– Nə?

– Kağızın var, deyirəm? İcazən?

– Yox.

– Bəs, onda nə istəyirsən?

– Buranın böyüyünən işim var!

– Şipyon tutmusan?

– Nə?

– Heç nə. – Milisioner elektrik pılətəsinin üstündəki çaydanın qapağını qaldırılıb baxdı ki, qaynayıb, yoxsa yox, sonra dedi: – Gir içəri, qapını da bağla, soyuqdur.

Xanım xala köşkə girib qapını bağladı.

Milisioner soruşdu:

– Doğrudan işin var sənin?

– Necə yəni doğrudan? Oyun oynayıram burada səhərdən?

– Vax! Lap vacib işdir?

– Hə.

Milisioner əlini qabağındakı kiçik yazı mizinin üstündəki telefon aparatına uzatdı:

– Qoy bir dejurnuya zəng eləyim.

– O kimdi elə?

– Dejurnudu də.

– Mənə buranın böyüyü lazımdır, ay kişi! Başa düşmədin sən?

– Ara, axçı, sən məni dəli eləyəcəksən? Nə dava salırsan burada? Ha, babamın sənin babana borcu var? Get, get, evinə, xoş gəldin!..

– Sən də qal bu xosmanda! – Xanım xala köşkün qapısını ar-dınca çırpıb yenə də küçəyə çıxdı və yenə də gəlib darvazanın qabağında dayandı.

Qar kəsmişdi, amma soyuq külək başlamışdı.

Bu binanın pəncərələrindəki o tünd-göy rəngli pərdələr elə-e-ləcə tərənəmz idi və o lopa bığlı milisionerin oturduğu köşkün o balaca pəncərəsi bu binada yeganə pərdəsiz pəncərə idi.

Milisioner çay içirdi, birdən əlindəki stəkanı yarımçıq mizin üstünə qoydu, bu vaxt Xanım xala da bir zəng səsi eşitdi, milisioner köşkdən çıxıb gəlib darvazanın dəmir qapılarını açdı və bu dəfə üstü brezentlə örtülü böyük bir maşın həyətdən çıxdı, küçə ilə sürətlə ötüb-getdi, milisioner darvazanı bağladı, sonra köşkünə qayıtmadı, gəlib Xanım xalanın qabağında dayandı:

– Burada durmaqdan nə çıxacaq, axçı? Niyə getmirsən?

– Sənin işin deyil!

– Vax! Səninlə bir evdə yaşayanlar gör nə çəkirlər!.. Burada durub onu gözləyirsən?

Xanım xala cavab vermədi.

Milisioner:

– Axçı, – dedi, – sən nə naivni adamsan?.. Get evə, istədiyinə ərizə ilə yaz. Baxarlar ərizənə, çağırarlar səni...

– Sənə borcu qalmayıb!

Milisioner yenə də başını bulaya-bulaya köşkə girdi və qapısını bağladı.

Külək get-gedə bərkiyirdi və qar təzədən yağmağa başlamışdı.

Xeyli müddət beləcə keçdi.

Bayaq həyətdən çıxmış üstü brezentlə örtülü böyük maşın geri qayıtdı, milisioner köşkdən çıxıb gəlib darvazanı açdı, maşın içəri girdi, milisioner darvazanın dəmir qapılarını bağladı, Xanım xalanın yanından ötüb köşkə sarı getdi, bir söz demədi, amma köşkün qapısı ağızında ayaq saxladı, Xanım xalaya tərəf döndü:

– Gəl bir stəkan isti çay iç, ay tərs musurman, dondun axı!

Xanım xala cavab vermədi.

Bu vaxt yenə də bir nəfər köşkün içəri qapısından keçib küçəyə çıxdı; bu adamın əynində qara palto, başında qaragül dəridən xəz papaq var idi və Xanım xala qalın qaşlarının altından diqqətlə bu adama baxıb iti addımlarla ona yaxınlaşdı, amma ağızını açıb bir söz demədi, çünki o lopa bığlı milisioner Xanım xalaya bax-baxa yavaşca başını tərپətdi və Xanım xala da o saat başa düşdü ki, bu adam yaxınlaşmalı adam deyil.

Bundan sonra hər dəfə binadan bir adam çıxanda Xanım xala köşkün pəncərəsinə tərəf baxırdı və hər dəfə də milisioner yüngülcə başını tərپədirdi, yəni ki, yox, yaxınlaşmalı adam deyil.

Bütün günorta beləcə keçdi.

Qar bərkiyəndə və külək də lap şiddətlənməyə başlayanda milisioner bir dəfə də Xanım xaladan ötrü köşkdən çıxdı:

– Axçı, get, heç olmasa, bir loxma çörək ye da!..

Xanım xala cavab vermədi.

Milisioner dedi:

– Məzhəb haqqı, sənin üstündən məni işdən çıxardacaqlar, bir dənə də vıqovor!

Bu dəfə Xanım xala özünü saxlaya bilmədi:

– Çox böyük vəzifən var! Heyf!..

Milisioner:

– Bax! – dedi. – Ara, bu nətər adamdı?.. Ara, belə də arvad olar? Bunun dili zəhrimardır, klyanus!..

Milisioner deyinə-deyinə köşkə qayıtdı, qapını bağladı, oturdu və yəqin özünə söz verdi ki, bir də bu arvadla tərəf baxmayacaq, amma elə bil ki, bu arvadın get-gedə şiddətlənən çovğun içində beləcə saatlarla o darvazanın qabağında dayanıb durması ondan çox o lopa bığlı milisioneri narahət edirdi, fikrini toplayıb həmişəki kimi, «Oqonyok» jurnalının köhnə nömrələrini oxuya bilmirdi, əməlli-başlı çay da içə bilmirdi, evdən gətirdiyi kolbasa-çörəyi də yeyə bilmirdi, yenə tez-tez köşkün pəncərəsindən Xanım xalaya baxırdı, yenə Xanım xala buranın işçilərinə yaxınlaş-

maq istəyəndə yüngülcə başını tərpedirdi, yəni ki, yaxınlaşma, bundan sənə bir kömək olmaz, sən istəyən adam deyil bu.

O böyük binanın pəncərələri yavaş-yavaş qarla örtülürdü və tünd-göy rəngli pərdələr daha görünürdü, qar şüşələri tamam örtmüşdü.

Yun şalın üstünə düşmüş qar donub qalaqlanmışdı və Xanım xala hər dəfə başını tərpedəndə şalın üstünə yığılmış qar xışıldayırdı. Xanım xala heç nə barədə fikirləşmirdi, təkə gözləyirdi, amma qarın o yüngül xışiltısı heç mətləbə dəxli olmadan, heç bir səbəb olmadan birdən-birə uşaqlıq illərini arvadın yadına saldı, qəfildən atasının, anasının sifətini gözlərinin qabağına gətirdi, hərdən də Abuzərin vərəmdən ağappaq ağarmış sifəti Xanım xalanın gözlərinin qabağına gəldi.

Axşam düşürdü və indi daha küçələri bürümüş qar o axşam içində ağappaq ağarırdı.

O binanın içindən get-gedə daha çox adam çıxırdı, zəng səsi gəlirdi və milisioner cəld köşkdən çıxıb darvazanın dəmir qapılarını açırdı, qara «emadin»lər həyətdən çıxıb gedirdi və Xanım xala daha bu binadan çıxan adamlara, maşınlara yox, milisionerə baxırdı, milisioner yüngülcə başını tərpedirdi, Xanım xala da bu adamlardan heç birinə yaxınlaşmırdı.

Milisioner hərdənbir köşkdən çıxıb o balaca pəncərəni təmizləyirdi ki, qar şüşəni tutmasın, içəri görünsün; köşkün işığı yandırmışdı və o balaca pəncərə elə bil ki, o qaranlıq qış axşamının gözü idi.

Xanım xalaya elə gəldi ki, bu dəfəki zəng səsi xüsusi səsləndi, o biri zənglərə oxşamadı və milisioner də elə bil ki, özünü daha artıq yığışdırdı, tələsik köşkdən çıxıb darvazanın dəmir qapılarını açdı və yalnız Xanım xalanın hiss elədiyi bir tərzdə başını tərpedib təsdiq etdi: həyətdən çıxan Xanım xalanın gözlədiyi adam idi.

Xanım xala sürətlə maşının qabağına gəldi; maşının arxa tərəfində kök bir kişi oturmuşdu və Xanım xala sürətlə gəlib maşının arxa qapısını dartışdıranda bu adam təəccüb dolu gözləri ilə Xanım xalaya baxdı, sonra milisionerə baxdı.

Milisioner özünü sim kimi tarım çəkib, düz dayanmışdı və sağ əli də qulağının dibində idi.

Sürücü yavaş-yavaş irəliləyən maşını bir anlıq saxladı və arxada oturmuş o kök adam özü qapını açdı:

– Nədi? Nə olub?

– Sizinlə işim var!

Kök kişi yenə də milisionerə baxdı:

– Bu kimdir belə?

Milisioner bədənini daha da tarım çəkdi:

– Bilmirəm!

Kök kişi qışqırdı:

– Bəs, sən nə bilirsən?

– Vinovat!

Sonra kök kişi sürücüyə əmr etdi:

– Sür!

Maşın yerindən götürüldü və bütün bunlar o qədər sürətlə oldu ki, Xanım xala bir söz deməyə, bir şey eləməyə macal tapmadı.

O qara maşın uzaqlaşdı gözəndən itdi.

Milisioner elə-eləcə tarım dayanmışdı, bir müddət uzaqlaşdı gedən o maşının ardınca baxdı, sonra Xanım xalaya baxdı.

Xanım xala əllərini, ayaqlarını hiss eləmir, amma soyuq da hiss eləmir, geri döndü və az qala topuğacan qara bata-bata o binanın yanından uzaqlaşdı.

Bütün gecəni qar yağdı, Bakıya şaxta düşdü.

Həmin qış gününün səhəri milisioner öz soyuq köşkündə oturub əllərini elektrik pılətəsinin üstünə tutmuşdu.

Milisionerin qanı qara idi, çaydanın suyunu yoxladı ki, dolu, yoxsa yox, qoydu elektrik pılətəsinin üstünə, sonra cibindən yekə bir dəsmal çıxarıb çeşməyinin şüşələrini silməyə başladı və bu dəm köşkün balaca pəncərəsindən yenə də dəmir darvaza ilə üz bəzən dayanmış Xanım xalanı gördü. Milisioneri səhər-səhər çağıraraq yaxşıca danlamışdılar və indi telefonla növbətçiyə xəbər verməli idi ki, dünən axşam maşının qabağını kəsən arvad yenə gəlib, amma milisioner bir müddət həmin arvada baxdı, sonra bu arvadın və öz bəxtinin qarasına deyində-deyində heç hara zəng eləmədi, durub köşkdən bayıra çıxdı, ehtiyatla o tərəf-bu tərəfə baxdı, sonra tələsik Xanım xalaya yaxınlaşdı:

– Get burdan, – dedi. – Görsələr səni, yaxşı olmaz.

Xanım xala cavab vermədi və dayandığı yerdən də tər pənmədi.

– Ara, məzhəb haqqı, bundan qan iyi gəlir! Ara, bunun xatası mənim başımda çatlayacaq, vallax, billax, belə olacaq... – Sonra

milisioner bir az yumşaq səslə: – Get evə, axçı... – dedi. – Onsu da gəlməyib. İki gün böyük iclas olacaq, o da orda olacaq, iş gəlməyəcək.

Xanım xala yenə də heç nə demədi və milisioner eyni ehtiyatla ora-bura baxıb öz soyuq köşkünə qayıtdı.

O qarlı qış günü Xanım xala səhərdən axşama kimi o böyük binanın dəmir darvazası ilə üz bəüz səkinin bir küncündə dayandı və həmin gün milisioner bir dəfə də eləcə ehtiyatla ora-bura baxa-baxa Xanım xalanın yanına gəldi:

– Ay arvad, sən in evin yoxdur? – dedi. – Uşaqlarımın canına and olsun ki, gəlməyib, burda yoxdur. Böyük iclas var, iki gün orda olacaq... Ara, axçı, sən mən in sözümə inanmırsan?..

Xanım xala o günü bir in dəfə ağzını açıb söz dedi:

– Birdən gəldi?.. – Bu, əlbəttə, o deyən söz idi ki, yəni mən sənə inanıram, öz işində ol, mənə fikir vermə.

Milisioner:

– Ara, birdən hər şey ola bilər! – dedi. – Ha in di mən burda yıxılıb ölə bilərəm, nə olsun? – Sonra bu iki gündə neçə in dəfə bu arvada deyilən sözlərin əhəmiyyətsizliyinə əmin olub şinelinin cibindən bir parça çörək çıxartdı: – Ala, ye bunu heç olmasa, ay tərs arvad!

Xanım xala:

– Çox sağ ol, – dedi. – Get özün çörəyini ye, nuş olsun.

Milisioner daha bir söz demədi, çörəyi cibinə qoydu və köşkünə tərəf gedəndə Xanım xala arxadan dedi:

– Səndən mən çox razıyam... Yaxçı adamsan...

Doğrusu, Xanım xalanın bu sözləri o qarlı-şaxtalı qış günü həyatda dünyanın hər üzünü görmüş o lopa bığlı milisioneri köv-rəltidi.

Axşam düşdü, binadakı adamların hamısı çıxıb getdi, qar tutmuş o göy pərdələrin arxasında yanan işıqlar da söndü, milisioner də yerini başqasına təhvil verdi, amma Xanım xalanın gözlədiyini maşın nə gəldi, nə də getdi.

Üçüncü gün də belə keçdi, Xanım xala sübh tezdən gecə düşənə kimi, həmin bina boşalanacan burda dayandı, amma gözlədiyini maşın yenə də nə gəldi, nə də getdi. Bir dəfə həyətdən çıxan qara «emadin»də Muxtarı gördü, amma Muxtar həmişəki kimi, ciddi oturub düz qabağa baxırdı və üz bəüz səkinin bir kənarında

dayanıb qalın qaşlarının altından zəndlə baxan Xanım xalanı görmədi.

Məhəllədə qara «emadin» yenə də gəlib Muxtargilin qapısında dayanırdı, Muxtar maşından düşüb evə gedirdi və heç kim Muxtara heç nə demirdi; xeyli sonra Xanım xala piyada gəlirdi və məhəllədə Xanım xaladan da heç kim heç nə soruşmurdu, hamı bilirdi ki Xanım xala sübh tezdən harasa çıxıb gedir, amma məhz hara getdiyini heç kim bilmirdi, təkcə burası hamı üçün açıq-aşkar aydın idi ki, Xanım xala getdiyi o yerə Əbdüləlinin işi üçün gedir.

Bütün məhəllə Əbdüləlinin yolunu gözləyirdi, Əbdüləli isə gəlib çıxmırdı.

O balaca Ələkbər də Əbdüləlinin yolunu gözləyirdi... O balaca Ələkbər də bütün məhəllə camaatı kimi, çox istəyirdi ki, Xanım xala o qara «emadin»dən də, o telefon aparatından da, o qara meşin pencəkdən də artıq olsun...

Dördüncü gün Xanım xala gəlib həmin binanın darvazası ilə üzbəüz dayananda milisioner köşkdən çıxdı, Xanım xalaya baxdı və başını yüngülcə tərپətdi. Xanım xala başa düşdü ki, gözlədiyi maşın həyətdədir.

Yenə də bütün günü qar yağdı və Xanım xala hərdənbir qalın yun şalını cırpa-cırpa axşama qədər gözlədi, bina yenə də boşalmağa başladı, qar tutmuş pəncərələrdə tünd-göy pərdələrin arxasında yanan və güclə sezilən işıqlar bir-bir söndü və nəhayət, Xanım xala o zəngi eşitdi.

Milisioner tələsik ayağa qalxdı, qaça-qaça darvazanın qabağına gəldi, Xanım xalaya baxdı, sonra darvazanın dəmir qapılarını açdı və o qara maşın həyətdən çıxanda Xanım xala iti addımlarla gəlib düz maşının qabağında dayandı, iki əlini də maşının kapotuna dirədi.

Həmin kök kişi birinci gün olduğu kimi, maşının arxa tərəfində oturmuşdu və Xanım xalanı görən kimi, əlbəttə, tanıdı, hirsle milisionerə baxdı, milisioner özünü elə tarım çəkib əli də qulağının dibində dayanmışdı ki, elə bil canlı deyildi, nəfəs almırdı, elə bil, bir taxta parçası idi.

Sürücü maşından düşmək istədi, amma kök kişi:

– Lazım deyil, – dedi. – Sonra maşının qapısını açdı. – Bu nədir belə? Yenə nə istəyirsən?

– Sənə sözüm var!

– Nə sözün?

– Şikayətim var!

– Kimdəndir, ay arvad, şikayətin? Bu nə biabırçılıqdır belə?

– Səndəndir şikayətim!.. Bir də sənin işçilərindən!

– Nə? – Kök kişi heyrətlə başını qabağa uzatdı. – Nə dedin?

Elə bil ki, bir külək əsdi, əli qulağının dibində o cür tarım dayanmış milisioneri bir-iki dəfə yerində yırgalatdı.

– Dedim ki, səndəndir şikayətim, sənin işçilərindəndir! Adam döyülsən sən bəyəm? İnsan döyülsən? Dünyanı elə bu maşınla tutub gedəcəksən? – Xanım xala iki əlini də maşının kapotuna dirəyib dayanmışdı və yerindən tərpənmirdi.

Kök kişi bədəninə yaraşmayan bir cəldliklə maşından düşdü və gəlib Xanım xalayla üz bəüz dayandı, üstünə maşın işığı düşmüş arvadın kip örtülmüş nazik dodaqlarına, hirsdənmi, həyəcədənmi, soyuqdanmi gömgöy göyərmiş sifətinə baxdı, qar düşüb donmuş şalına, uzun qat-qat tumanına, az qala dizəcən qara batmış ayaqlarına baxdı və soruşdu:

– Bütün günü məni gözləyirsən burada?

Xanım xala cavab vermədi.

Kök kişi milisionerə:

– Burax bunu içəri! – dedi və cəld addımlarla köşkdən keçib binaya qayıtdı.

Xanım xala əllərini maşının kapotundan çəkdi, milisionerə baxdı, sonra şalını çırpdı və o kök kişinin ardınca köşkdən keçib binaya daxil oldu...

...O gecə mənim yaxşı yadımdadır...

Məhəlləyə xəbər yayıldı ki, Əbdüləlini buraxıblar, gəlib evə və həmin qarlı-şaxtalı qış gecəsi Həsənağa əmiylə, Ağahüseyn əmiylə, Əzizağa əmiylə bir yerdə Əliabbas kişi özü Xanım xalagilə gəldi, Əbdüləli ilə görüşüb xoşgəldin elədi.

Həmin gecə biz də küçədə bəs deyənə qədər qartopu oynadıq, sonra Sarı hamamın qabağında tonqal qalayıb Balakərimin başına yığışdıq, gecənin yarısına kimi Balakərimin xüsusi bir həvəslə danışdığı o uzaq və sehrli əhvalatlara qulaq asdıq və elə bil ki, bizim məhəlləmizə heç kimin gözləmədiyini bir bayram gəlmişdi, heç kim bizi evə çağırmadı və biz də doyunca tonqalın qırağında oturduq.

Balakərim həmin gecə adamların bir-biri ilə savaşıdan, qoşunların bir-biri ilə vuruşundan, dünyanın böyük-böyük davalarının

dan-dalaşlarından söylədi, Ağ Dəvənin adam kimi dil açıb danışmağından dedi...

Əlbəttə, o vaxt heç birimizin ağına gəlməzdi ki, dünyanın ən böyük davası pusquda dayanıb bizi gözləyir və lap az vaxt keçəcək, dünyanın o ən böyük davası bizim məhəllədə kişi qoymayacaq, kişi tək-cə biz olacağıq, bir də ki, Balakərim.

O gözəl qış gecəsinin səhəri, günortaya yaxın küçənin aşağısında Muxtarın qara «emadin»i göründü və hamı buna təəccüb etdi, çünki Muxtarın qara «emadin»i yalnız səhərlər Muxtar işə gəndə və axşamlar işdən qayıdanda görünərdi; bu dəfə o qara «emadin» Muxtargilin qapısında dayanmadı, bizim dalanın qabağında dayandı və mən də qaça-qaça dalanımızın qabağına gəldim. Muxtar maşından düşüb dalanın girəcəyində dayandı, dalana açılan qapılara baxdı, sonra mənə baxdı və soruşdu:

– Sən burda olursan?

Mən başımı tərptədim, yəni ki, hə.

Muxtar soruşdu:

– Onlar da burada olur?

Mən, əlbəttə, o saat başa düşdüm ki, söhbət kimdən gedir və yenə də başımı tərptədim ki, hə.

Muxtar tələsik:

– Gəl, – dedi. – Göstər görüm harada olurlar?..

Mən əvvəlcə Xanım xalagilin harada yaşadığını Muxtara göstərmək istəmədim, amma gördüm ki, Muxtar çox tələsir və burası da mənim üçün tamam aydın idi ki, Muxtarın beləcə tələsməyi Xanım xalanın gücündəndir, sonra onun balaca qulaqlarına baxdım və nədənsə, mənim Muxtara yazığım gəldi, qabağa düşüb həyətimizə girdim, Muxtar da mənim ardımca gəldi.

Anam əlinə bel alıb həyət qapımızın ağzını qardan təmizləyirdi və Muxtar içəri girib salam verdi, anam təəccüblə Muxtara baxdı, salamını isə almadı.

Muxtar yenə mənə baxdı:

– Harada olur o?

Mən başımın işarəsi ilə Xanım xalagilin şüşəbəndini göstərdim və Muxtar cəld taxta pilləkənləri qalxmaq istədi, amma bu vaxt Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini açdı və həyətə boylandı.

Muxtar da Xanım xalanı gördü, taxta pilləkənin üstündə dayandı və o zaman mən həyatımda ilk dəfə bir adamın başqa bir adamın nəzərləri altında, özü də tamam sözsüz-söhbətsiz, yavaş-

yavaş necə qıpqırmızı qızardığını gördüm; həmin qış günü Muxtarın sifəti elə bil ki, od tutub yanırdı, balaca qulaqları da qıpqırmızı qızarmışdı və o balaca qulaqların qızartısı da, əlbəttə, təkəcə o qış soyuğunun qızartısı deyildi.

Xanım xala soruşdu:

– Nə istəyirsən?

Muxtar mərd-mərdanə dedi:

– Mənə əmr eləyiblər ki, səndən üzr istəyim.

Xanım xala o qış günü qıpqırmızı qızarmış Muxtarı o taxta pilləkənlərin üstündə çox saxlamadı:

– Yaxşı, – dedi. – Amma çıx get, bir də ayağın bu həyəətə, bu dalana dəyməsin!

Muxtar həyətdən çıxdı, sonra qara «emadin»in səsi gəldi, sonra həmin səs də itdi, Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini bağladı, həyətimizə həmişəki sakitlik çökdü və o sakitlik içində yalnız anamın əlindəki belin səsi, təmizlədiyi qarın xıslığı eşidilirdi.

Birdən Xanım xala yenə də şüşəbəndin pəncərəsini aralayıb məni səslədi:

– Qalx yuxarı, Ələkbər...

Mən şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala şüşəbənddə oturub təkbaşına qutab bişirirdi və tavadakı isti qutablardan birini götürüb üstünə sumaq səpdi, mənə uzatdı:

– Ala, ye, Ələkbər.

Mən ağzım yana-yana o isti qutabı ləzzətlə yedim. Xanım xala soruşdu:

– Necə qutab çıxıb, Ələkbər?

Mən:

– Əntiqədir, – dedim və başa düşdüm ki, Xanım xala bu qutabı kiminçünsə xüsusi bişirir, yoxsa ki, heç vaxt belə sual verməzdi.

Doğrudan da günorta Adilin «polutorka»sı gəlib dalanın qabağında dayandı və Adil maşından düşüb evlərinə qalxdı, Xanım xala büküb hazırladığı böyük bir bağlamanı oğluna verdi və Adil qoltuğundakı həmin bağlama ilə həyəətə düşüb məni çağırırdı:

– Gedək, Ələkbər, işim var sənnən.

Əlbəttə, böyük bir həvəslə Adilin maşınına mindim və biz şəhərin küçələrindən keçib gedə-gedə mənə elə gəlirdi ki, qar basmış şəhərin o ağılığı, əslində, bizim məhəllənin ağılığıdır, təmizli-

yidir, bu yad küçələrə keçib və bu yad küçələri mənimçün doğmalaşdırıb.

Adil Xanım xalanın verdiyi o bağlamanı mənim yanıma qoymuşdu və mən həmin bağlamanın istisindən, iyindən başa düşdüm ki, qutabdır.

– Hara gedirik? – soruşdum.

– Anam tapşırıb ki, aparaq bu payı verək.

Adil maşını böyük bir binadan bir az aralıda saxladı və yekə dəmir darvazanın yanındakı balaca bir köşkü mənə göstərib dedi:

– Götür bu qutabları, Ələkbər, apar, orda bir milisioner oturub, ver ona. De ki, paydı, anam göndərib onun üçün, uşaqları üçün.

Mən bağlamanı götürüb maşından düşdüm və küçənin qarına bata-bata həmin köşkə getdim, qapını açdım; içəridə lopa bıqlı bir milisioner oturmuşdu və əllərini yanındakı elektrik piletəsinin üstünə tutub qızınırdı, təəccüblə mənə baxdı. Mən əlimdəki bağlamanı onun qabağındakı kiçik yazı mizinin (Qocanın yazı mizi kimi bir miz idi) üstünə qoydum.

– Ara, bu nədi belə? – soruşdu.

– Paydı, – dedim. – Xanım xala qutab bişirib sizə göndərib. Sizə, bir də uşaqlaruvuza.

Milisioner yenə təəccüblə bir mənə, bir də mizinin üstündəki o səliqəli bağlamaya baxdı:

– Ha-a?

Mən:

– Hə, – dedim.

– Xanım xala kimdi, matağını?

– Xanım xaladı də,.. – dedim, çünki bu suala başqa bir cavab tapmadım.

Birdən o lopabıqlı milisioner:

– Ara, yoxsa o həmin arvadı? – soruşdu və elə bil ki, bütün sifətinə bir işıq gəldi. – Ara, çox sağ olsun! Ara, bu nə zahmatdı belə? Klyanus, bu payı heç kimdən götürməzdim, məzhəb haqqı, amma o arvad ki, var e, eli, o başqa arvadı!..

Mən:

– Sağ olun, – deyib köşkdən çıxdım və o milisioner də ayağa qalxıb mənim ardımca köşkdən çıxdı.

– Ara, matağını, – qışqırdı. – O arvada məndən çoxlu-çoxlu

salam de! İşi düzəldi də onun yaqın?! Ara, məzhəb haqqı, mən heç o cürəsi kişi görməmişəm!.. Vax!..

Həmin günün axşamı məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Muxtarın vəzifəsini aşağı salıblar, çünki işdən evə piyada gəlmişdi və bu minval ilə Muxtar xeyli müddət evdən işə, işdən evə piyada gedib-gəldi, o qara «emadin» görünmədi və Muxtarın beləcə piyada gedib-gəlməyi bizim hamımıza qəribə görünürdü, amma günlərin bir günündə Muxtarı işə aparmaq üçün yenə də qara bir «emadin» gəldi və bu dəfə də məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, guya Muxtar yaxşı işçidir, buna görə də vəzifəsini təzədən böyüdüblər.

XIII

İldə bir dəfə, iki dəfə atam məni də özü ilə səfərə götürürdü, həm gəzirdim, həm də vaqonda atama kömək eləyirdim və mən o səfərləri dünyada hər şeydən artıq xoşlayırdım, vaqonda yol getmək, atamla birlikdə vaqonu təmizləmək, qatar dayananda atamla birlikdə tanınmaz-bilinməz o uzaq stansiyalarda vaqondan düşmək, o uzaq stansiyalarda tanınmaz-bilinməz adamları görmək, hər yerdən bir azuqə alıb o həsir zənbili doldurmaq mənim üçün dünyada xoşbəxtlik, bəxtəvərlik deyilən bir şey var idisə – o idi; amma anam cavan idi, gözəl idi və onu tək qoyub getmək düzgün deyildi və ümumiyyətlə, mən istəmirdim ki, anam evdə tək qalsın, bizimçün darıxsın, amma, hər halda, ildə bir dəfə-iki dəfə atamla səfərə çıxırdım (o səfərlər nisbətən yaxın səfərlər olurdu: Mahaçqalaya, yaxud Minvoda, lap uzağı Rostova gedib qayırdıq) və bir dəfə sübh tezdən həmin səfərlərdən birindən Bakıya qayıtdıq, evə girəndə gördük, aqlamaqdan anamın gözləri qızarıb. Atam:

– Nə olub? – soruşdu və gülümsədi.

Araz çayından bu tərəfdə atamın məndən və anamdan başqa heç kimi yox idi, buna görə də gülümsəyirdi, çünki, hərgah mən də, anam da sağ-salamat gözünün qabağında ydıqsa, deməli, qorxulu bir şey yox idi.

Anam yenə hıçqırdı və dedi:

– Yazıq Kübra, Muxtarın arvadı, dünən rəhmətə getdi.

Atam ciddiləşdi və:

– Allah rəhmət eləsin... – dedi.

Kübra xalagilin eyvanındakı saxsı dibçəklər, o saxsı dibçək-dəki güllər birdən-birə mənim gözlərimin qabağına gəldi, o güllər dünəndən bəri Kübra xalasız idi, o güllər dünəndən bəri Kübra xalayçın darıxırdı və mənim Kübra xalaya da, o güllərə də çox yazığım gəldi.

Muxtar Kübra xalanı mollasız dəfn elətdirdi, çünki deyirdilər ki, Muxtar dinə düşməndir və ümumiyyətlə, guya, Muxtar kimi bir adamın öz ölüsünün üstünə molla çağırmağı adi camaata pis təsir edər.

Düzdür, bizim məhəllədə burasını da deyirdilər ki, Muxtar gizləncə Molla Əsədullaya pul verib Kübra xala üçün yasin oxutdurub və özünü də qorxudub ki, bu barədə heç kimə heç nə deməsin; doğrudan da belə olmuşdu, ya olmamışdı, bilmirəm, amma, hər halda, belə bir söhbət gəzirdi.

Kübra xala öldü, Muxtar tək qaldı, sonra müharibə başladı və biz bir daha Kübra xalanın bişirdiyi o dadlı, o isti pəraşkilərdən yemədik.

XIV

O biri otaqdan royalın səsi gəlir: qızım Baxın prelüdlərini çalır.

Baxın prelüdləri həmişəlikdir, həmişə insanlarla bir yerdə olacaq, o prelüdləri yüz il bundan əvvəl də çalıblar, bu gün onları mənim qızım çalır, yüz il bundan sonra da kimsə onları çalacaq.

Amma Balakərimin tütəkdə çaldığı havaları bir də heç kim eşitməyəcək.

Bax nəhəng idi, amma Balakərim heç kim idi.

Heç kimlərin mahnısı əbədi susur.

Bu çox acıdır...

XV

Axır vaxtlar Gülağa tez-tez mənim yadıma düşür...

Gülağa indiki kimi gözümün qabağındadır: hündürboylu, qartal dimdiyi təki itiburunlu, nazik qarabağlı bir oğlan idi, özü də bığları elə idi ki, elə bil qapqara nazik ipək saplardan düzəltdim; bir də ki, Gülağanın cürbəcür kiçik alətləri yaxşı yadımdadır və indi də Bakıda, başqa şəhərlərdə, xaricdə saatsaz emalatxanaları görəndə, saatsaz alətləri görəndə Gülağa o saat yadıma düşür.

Gülağa saatsaz idi və məhəlləmizdə kimin evində saati xarab olsaydı, Gülağa vaxt tapıb özü gələrdi, kiçik çantasını açıb alətlərini çıxardardı, qol saati idisə, sağ gözüne qalın şüşə taxardı və tez də saati düzəldib tələsik çıxıb gedərdi (əlbəttə, pul götürməzdi).

Gülağa ona görə belə tələsirdi, ona görə vaxtı az olurdu ki, gecə-gündüz arvadı Sona ilə bir yerdə idi. Səhər tezdən evdən bir çıxırdılar, Gülağa öz emalatxanasına gedirdi, Sona işlədiyi tikiş fabrikinə gedirdi, axşam da işdən sonra yenə görüşüb evə bir yerdə gəlirdilər, qapılarını bağlayıb bütün axşamı evlərində olurdular, ya da təzədən evdən çıxıb qol-qola kinoya gedirdilər, hətta məhəllədə deyirdilər ki, guya, teatra da gedirlər.

Gülağa ilə Sonaya qədər bizim məhəllənin heç bir ər-arvadı camaatın gözü qabağında bir-birinin qoluna girib yol getməmişdi və ən qəribəsi bu idi ki, məhəllənin camaatı Gülağa ilə Sonanın beləcə qol-qola gəzməklərini qəbul eləmişdi, elə bil bütün məhəllənin qayda-qanununun bu cavan ər-ərvada dəxli yox idi.

Bir dəfə Novruz bayramı ərəfəsi idi, axşam qoşa tutun altında Balakərimin başına yığışmışdıq və Balakərim bir xeyli müddət tütək çalandan sonra birdən-birə dedi:

– Lap qədim vaxtlarda bir Süleyman peyğəmbər var idi də, bilirsiz, demişəm sizə. Bu Süleyman peyğəmbərin bir arvadı var idi, adı Bilqeyis idi, çox da sədaqətli arvad idi. Bir də bir dəvəquşu var idi, bu quşun da adı Bubbu quşu idi. Bu Bubbu quşu ki, var idi, Süleyman peyğəmbər ilə Bilqeyisin sirlərini bir-birlərinə çatdırırdı. Gülağa da, bax, həmin Süleymandı. Sona da Bilqeyisdi. O ki, qaldı Bubbu quşuna, o da elə Gülağa ilə Sonanın özüdü...

Və qoşa tutun altında oturduğumuz həmin axşam mənə məlum oldu ki, Balakərim tütəyi bayaqdan bəri Gülağa ilə Sona üçün çalırmiş və ümumiyyətlə, mən başa düşdüm ki, Balakərim hər dəfə gözlənilmədən tütəyi sarı pencəyinin cibindən çıxarıb çalmağa başlayanda, bu musiqi kiməsə həsr olunur, Balakərim kiminsə bərsində fikirləşir.

Müharibə başlayandan sonra, Gülağa cəbhəyə getdi, həlak oldu və Gülağanın ölüm xəbərindən sonra bir müddət keçdi, Sona harasa köçüb getdi və mən bir də Sonanı görmədim.

İndi yadıma düşür ki, müharibədən bir neçə il sonra hardasa, kimdənsə qulağıma çatdı ki, guya Gülağanın qara xəbəri düz deyilmiş, guya, qayıdıb gəlib Gülağa, amma bu xəbərin nə dərəcədə düz olduğunu bilmədim...

...Sona tez-tez gözlərimin qabağına gəlir və mən Sona barədə fikirləşirəm...

XVI

Əliabbas kişi hərdən İbadulladan söz düşəndə deyirdi:

– Allah Həmidullaya rəhmət eləsin!.. Yaxşı ki, vaxtında köçdü bu dünyadan, bu zayı bələncinə görmədi!..

Əliabbas kişinin bu sözləri həmişə mənə təsir edirdi, mənim yadımdan çıxmırdı; təkcə ona görə yox ki, mənim də İbadulladan zəhləm gedirdi, üzünü görmədiyim o rəhmətlik Həmiddulla kişiyə də, Əminə xalaya da yazığım gəlirdi; həm də ona görə ki, bəzən biz dalaşanda, ya nə isə pis bir iş görəndə və analarımızın bizə acığı tutanda deyirdilər: «–Vallah, qorxuram axırda Məmmədbağır olasan!..» «– Olginə, olginə Məmmədbağır, biyabır elə bizi aləmdə!..» «–Ədə, sən də mənimçün Məmmədbağır-zadsan bəyəm?!».

Hərdən anamdan soruşurdum:

– Məmmədbağır kim olub?

Anam tələsik:

– Heç kim. Yat! – deyirdi.

– Bilirəm, Əliabbas kişinin oğlu olub...

Anam hirslənirdi:

– Uşaqsan, uşaq işinlə məşğul ol də!.. Demirəm sənə ki, yatginən?!

Əliabbas kişi bizim dalandan bir az aşağıda, Sarı hamamın yanında yaşayırdı və hamı bilirdi ki, bütün məhəllədə Əliabbas kişinin xətrini ən çox istəyən Xanım xaladı və Xanım xalanın da xətrini Əliabbas kişi çox istəyir.

Əliabbas kişi tək yaşadığı üçün məhəllənin arvadları ona tez-tez pay göndəridilər, amma Əliabbas kişi məhəllənin bütün arvadlarının, hətta qapıbir qonşuları Ağahüseyn əminin arvadı Səkinə xalanın da xörək bişirib xüsusi səliqə-səhmanla göndərdiyi payı geri qaytarırdı (əlbəttə, Əliabbas kişi yox, bir başqası olsaydı, payı geri qaytardığı üçün, araya pərtlik düşərdi, amma Əliabbas kişidən incimək olmazdı, çünki məhəllənin aqsaqqalı idi), təkcə Xanım xalanın payını qəbul edirdi və bəzən, hətta özü gümüş naxışlı çəliyini taqqıldada-taqqıldada bizim həyəətə gəlirdi, aşağıdan yuxarı Xanım xalanı çağırırdı, elə ki, Xanım xala şüşəbənddən boylanırdı, deyirdi:

– Xanım, yadıma balqabaq qutabı düşüb. Sabahda, birigündə imkanun olsa, balqabaq qutabı bişir mənimçün...

Bu o demək idi ki, Əliabbas kişi Xanım xalaya çox hörmət eləyir, Xanım xalanı özünə məhrəm bilir və buna görə də ərklə sifarişini verir.

Deyirdilər ki, Əliabbas kişi, Xanım xalanın atası, bir də ki, Səttar Məsum vaxtilə çox bərk dost olublar və o dostlardan indi, ancaq Əliabbas kişi sağ qalmışdı; qocalmışdı, çəliklə yeriyirdi, tək idi, amma, hər halda, sağ qalmışdı.

Sarı hamamı Əliabbas kişinin atası tikdirmişdi və buna görə də bizim məhəllənin yaşlı adamları, eləcə də bizdən yuxarıdakı məhəllələrin camaatı çox vaxt Sarı hamama Hacı Qasım hamamı deyirdilər, çünki Əliabbas kişinin atasının adı Hacı Qasım imiş. Vaxtilə Sarı hamam Əliabbas kişinin şəxsi əmlakı imiş, Bakıda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra isə uzun müddət hamamın müdiri işləmişdi, qocalanda pensiyaya çıxmışdı və yerini qapıbir qonşusu Ağahüseyn əmiyə vermişdi. Əliabbas kişinin arvadı Həlimə xala ölmüşdü və buna görə də məhəllənin arvadları Əliabbas kişiyyə qulluq eləmək istəyirdilər, amma bu barədə (və ümumiyyətlə!) kişinin xasiyyəti tünd idi, Xanım xaladan savayı o biri arvadların qulluqları boşa çıxırdı. Əliabbas kişinin yeganə qızı Nisə xala da atasının təkçə Xanım xalaya hörmətini qəbul edirdi, Xanım xalanın göndərdiyi paya da, Xanım xalaya verilən sifarişlərə də pis baxmırdı. Nisə xala Maştağada ərddə idi, əri qəssab idi, yekə uşaqları, nəvələri var idi və Nisə xala da, əri də, uşaqları da nə illah eləyirdilər, Əliabbas kişini kəndə, öz yanlarına apara bilmirdilər (Əliabbas kişi deyirdi: «–Məni öldürmək istəyirsiniz? Mələsiz bir gün də yaşaya bilmərəm mən!...») və həftədə bir dəfə, iki dəfə şəhərətrafi qatara – «elektriçkaya» minib gəlirdilər, Əliabbas kişiyyə baş çəkirdilər, bişir-düşür eləyirdilər, silib-süpürürdülər, yuyub ütüləməkçün pal-paltarını götürüb çıxıb gedirdilər.

Hərdən gecə yağış yağanda, ya bərk giləvar əsəndə, ya xəzri əsəndə və Əliabbas kişi öz evində tək olan Xanım xala – ya Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüləliyə, ya Qocaya, ya Cəbrayıla, ya da Ağarəhimə deyirdi:

– Get, bir baş çək, görginən kişi neyniyir?..

Bəzən payızın əvvəllərində səhər-səhər külək qopurdu, az qalırdı küçəmizdəki o qoşa tut ağacını dibindən çıxarıb götürüb

aparsın və o zaman Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, Ağarəhim işdə olanda, Qoca institutda olanda, yəni evdə heç kim olmayanda, Xanım xala şüşəbənddən qışqırırdı:

– Ələkbər, ay Ələkbər! Get, gör kişi neyniyir... Bir şey-zad lazımı döyül ona?..

Mən, külək başımdan aparmasın deyə, bir əlimlə papağımı, bir əlimlə də pencəyimin ətəklərini tutub üzüm küləyə gedə-gedə (elə küləklərdə qaçmaq olmurdu) gəlib Əliabbas kişinin gecəgündüz həmişə cəftəsiz olan qapısını açırdım və elə içəri girə-girə də:

– Xanım xala soruşur ki, necəsən? – deyirdim.

Əliabbas kişi qaşlarını çatırdı və mən bilmirdim ki, acıqlanır, yoxsa zarafat edir, çünki ümumiyyətlə, Əliabbas kişi həm acıqlı idi, həm də zarafatçı adam idi.

– Balam, İranda adama salam-zad vermirlər?.. – soruşurdu.

O balaca Ələkbər çiyinlərini çəkib:

– Bilmirəm... – deyirdi.

– Niyə, balam? Sən İranlı deyilsən?

– Yox.

– Bəs, haralısan?

– Bizim mələli!

Əliabbas kişi bu dəfə açıq-aşkar gülürdü:

– Onda, ay bizim mələli, əvvəlcə bir Allahın salamını ver, sonra sözünü de də...

Mən təzədən salam verirdim:

– Salam.

– Ay baban rəhmətlik! Allah atova da can sağlığı versin, iranlı olanda nə olar, yaxşı kişidi!.. Əleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? Hər işim qaydasındadı, bircə bəzmi-Süleymanım¹ çatışmır!.. – Əliabbas kişi yenə gülümsəyirdi.

– Bilirsən də, Ələkbər, sənin adaşın Mirzə Ələkbər çox böyük əhli-qələm olub!.. Deyib ki, qoca müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir çocuqca qüvvət olmaz!.. Başa düşdün?

Mən başımı tərpətdirdim, yəni ki, hə, başa düşdüm və əlbəttə, əslində bu söhbətlərdən heç nə başa düşmərdim, sonra Əliabbas kişi deyirdi:

– Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib ki, nə deyir! Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsin, Sabirin dəlisi idi, şerləri dilin-

dən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi, xalqını sevən adam idi...

Anam hər dəfə bizim evdə Fətulla Hatəmin qarasına danışanda, Fətulla Hatəmin şəkli çıxmış qəzet parçası ilə mətbəxdəki nöyüt pilotəsini silib təmizləyəndə, həmişə Əliabbas kişi mənim yadıma düşürdü, çünki Əliabbas kişinin dostu Səttar Məsumun aqibəti anamın dediklərini təsdiq edirdi və mənim aləmində anamın o sözlərinə, o hərəkətlərinə bəraət qazandırırdı.

Əliabbas kişi çox vaxt əlində kəhrəba təsbeh oynada-oynada, taxta kətilin üstünə salınmış döşəkcədə otururdu, ayaqlarının biri altında olurdu, o birini də qaldırıb qoyurdu kətilin üstünə və Əliabbas kişini beləcə yumaq kimi yığışib kətilin üstündə oturmuş görəndə mənə elə gəlirdi ki, bu kişi bizim məhəlləmizdə yaşayan adi adamlardan deyil, haradansa başqa bir aləmdən gəlib, bəlkə də Balakərimin danışdığı o sirli aləmdən gəlib, ya da hərdən mənə elə gəlirdi ki, Allahın da görkəmi yəqin Əliabbas kişinin görkəmi kimidir, beləcə saçı, qaşları ağarmış, ağsaqqallı; amma öskürəndə adi adamlar kimi öskürürdü və öskürə-öskürə də deyirdi:

– Ələkbər, indi ki, gəlmisən, qoy onda sənə bir sırr açım. – Əliabbas kişinin gözləri yenə də gülürdü. – Bilirsən də, indi iyirminci əsrin birinci yarısıdır. Əsr bilirsən nə deməkdir? O bədbəxt oğlu, bədbəxt Balakərim başa salmayıb sizə ki, əsr nədir? Əsr, yəni ki, yüz il deməkdir. Sən iyirmi birinci əsrdə yaşayacaqsan, onda, indiki mənə cavan olacaqsan... Bir də gördün ki, Ələkbər, onda Dəccəl zühur elədi, dedi ki, mən Mehdiyəm, onda sən, Ələkbər, bil ki, yalan deyir o köpəyoğlu Dəccəl, Mehdi döyül, Mehdi Sahib-əzzaman sonra zühur eləyəcək!

Yaxşı, Ələkbər? Allah qoysa, iyirmi birinci əsrdə mənim bu sözlərimi yaduva salarsan, onda, bəlkə məni də yaduva saldun. – Əliabbas kişi yenə də gülümsəyirdi və mən bilmirdim ki, zarafat eləyir, yoxsa ki, bütün bu anlaşılmaz sözləri doğrudan deyir. – Yaxşı, Ələkbər?

Mən başımı tərpətdirdim, yəni ki, yaxşı, çünki onsuz da Əliabbas kişinin danışığından heç nə başa düşmürdüm, yenə də bir əlimlə papağımı, o biri əlimlə pəncəyimin ətəklərini tutub bu dəfə qaça-qaça (çünki qayıdanda külək arxadan əsirdi) həyətimizə gəlirdim: Xanım xala soruşurdu:

– Noldu, Ələkbər? Necədi kişi?

Mən:

– Yaxşıdır – deyirdim. – Ancaq öskürür.

Axşam Xanım xala ya Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüləliyə, ya Cəbrayıla, ya Ağarəhimə, ən çox da Qocaya (çünki Qoca həkimlik oxuyurdu) bir qırıq keçi piyi verirdi:

– Get, kişinin belinə sürt bir az, – deyirdi. – Qoy soyuqdəyməsini çəkib canından çıxartsın...

Əlbəttə, anam istəmirdi ki, Əliabbas kişi kimi bir adamın Məmmədbağır kimi bir oğlundan danışsın, amma onsuz da mən hər şeyi bilirdim, Balakərim deyirdi ki, bu hadisə iyirminci illərin əvvəllərində, yəni ki, inqilabın ilk illərində baş verib...

...Neçə gündü ki, mən o hadisə barədə fikirləşirəm və bəzən mənə elə gəlir ki, o hadisə mənim gözlərimin qarşısında baş verib...

...Bir payız axşamı qurtarırdı, gecə başlayırdı və yağış da get-gedə bərkiyirdi, suyun şırıltısı küləyin səsinə qarışmışdı və külək hər dəfə yağışı Əliabbas kişigilin küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırpanda kişinin ürəyində elə bil nəsə sınırdı, səbəbini bilmədiyi bir nigarançılıq baş qaldırırdı.

Əliabbas kişi, elə bil ki, o payız gecəsinin ömürlük əzabını əvvəldən hiss etmişdi.

Əliabbas kişi mizin üstündə yanan nöyüt lampasının işığında Məmmədbağıra baxırdı və açıq-aşkar görürdü ki, oğlu da narahatdır.

Məmmədbağır küncdəki taxtın üstündə oturub o yeddilik nöyüt lampasının əlaqaranlığında haradansa əlinə keçmiş bir qəzet oxuyurdu və tez-tez qalxıb küçə pəncərəsinə yaxınlaşırdı, şüşədən diqqətlə bayıra baxırdı.

O payız günü səhər tezdən Həlimə xalanın başı ağrıyırdı və arvad bütün günü birtəhər yola vermişdi, xörəyi bişirmişdi, evin işini görmüşdü və indi tamam əldən düşmüşdü, dəsmalla başını sarıyıb yerinə girmişdi, mürgü döyə-deyər:

– Niyə yatmursuz? – deyirdi.

Əliabbas kişi soyunub ağ tuman-köynəkdə yerində oturmuşdu, amma ürəyindəki o nigarançılıq qoymurdu, ya nə idisə, yatmaq istəmirdi.

Məmmədbağırın on səkkiz yaşı var idi, Əliabbas kişinin yeganə oğlu idi (bir də ki, Nisə idi, Maşağada ərdə idi) və Əliabbas kişi o yeddilik lampanın işığında oğlunun təzətər bığlarına baxdı və fikir Əliabbas kişini çəkib qədimlərə apardı, o vaxtlara ki, özü

beləcə bir cavan idi; kişiye elə gəldi ki, o vaxtdan qırx beş il yox, min il keçib, çünki o cavanlıq elə bir uzaqlıqda qalmışdı ki, bu qırx beş ilin yükü o qədər ağır olmuşdu, o qədər kəşməkeşli olmuşdu ki, adi illərin gününə, adi illərin xatirəsinə sığışmırdı.

Əliabbas kişi soruşdu:

– Niyə yatmırsan?

Məmmədbağır:

– Qəzeti oxuyub gedib yatıram... – dedi.

Əliabbas kişiye elə gəldi ki, elə bil, Məmmədbağır gözlərini ondan gizlətmək istəyir, çalışır ki, atasına tərəf baxmasın, Məmmədbağırın sözlərində də, daha doğrusu, dediyi sözlərin tələffüzündə də nəşə bir sünilik var idi, bunu təkcə həmin gün yox, ümumiyyətlə, axır vaxtlar hərdən hiss edirdi və o yağışlı-küləkli payız gecəsi elə bil birdən-birə Əliabbas kişinin əli qırqırmızı közə dəydi, kişi diksindi, ürəyində: «Lənət şeytana!» – dedi, sonra qalxıb bir papiros yandırıb çəkmək istədi, amma Həliməyə yazığı gəldi, çünki Həlimə yorulub əldən düşmüşdü, bütün günü başı ağrıyırdı və Əliabbas kişi istəmədi ki, indi də arvad papiros tüstüsündə yatsın.

Əliabbas kişi:

– Kor eləyərsən gözlərimi, – dedi. – Söndür işığı, get yat. – Və Əliabbas kişi burasını da demək istədi ki, çox oxudun, axırda öldün Səttar Məsum, sonrası nə olsun? Yazıq kişini o qədər əsəbiləşdirirlər ki, yazdığı qəzəlləri oxuyanlar da, oxumayanlar da o qədər üstünə düşüb ifşa edirlər ki, biçarə Mirzə bilməyir ki, başına nə çarə qılsın; amma Əliabbas kişi bu barədə bir söz demədi, əvvəla, ona görə ki, Səttar Məsum olmaq o qədər də asan iş deyildi, ikincisi də ona görə ki, hər halda, Səttar Məsum olmaq, Səttar Məsumun qəzəllərini oxumaya-oxumaya o qəzəllərdəki güldə, bülbüldə zərərli bir şey axtarmaqdan qat-qat üstün idi. – Söndür işığı, söndür, yataq. Məmmədbağır:

– İndi, – dedi və ayağa qalxdı.

Bu zaman o yağış şırıltısının, o külək vıyılıntısının arasından əvvəlcə maşın səsi eşidildi, sonra o maşının işığı pəncərədən otağa düşdü və Əliabbas kişi təəccüb etdi ki, gecə vaxtı bu nə maşındı belə dayandı qapılarının ağzında (adətən, Bakının bu dağlıq küçələrindən fayton gedərdi, maşınlar buralara qalxmazdı)?

Məmmədbağır ayaq üstə quruyub qaldı və oğlunun ayaq üstə beləcə quruyub qalmağını Əliabbas kişi açıq-aşkar hiss etdi; otaq

alaqaranlıq idi, amma o alaqaranlıq içində Əliabbas kişi gördü ki, Məmmədbağır ağappaq ağarıb və kişi burasını da hiss etdi ki, oğlunun ürəyi döyünür, az qalır yerindən çıxsın.

Çöl qapısını bərkədən döydülər və Əliabbas kişi, əlbəttə, başa düşdü ki, nəşə bir hadisə baş verib, bu elə-belə qapı döymək deyil, yerindən qalxdı, pəncəyi çiyinə saldı və balaca aralığa keçib bayır qapısının yanında dayandı:

– Kimdir?

– Aç! Hökumət adamlarıdır!

Bayırdan gələn bu səsdə elə bir sərtlik və amiranəlik var idi ki, burada daha başqa söhbət ola bilməzdi, qapı açılmaldı və Əliabbas kişi təzədən otağa keçə-keçə:

– Bu saat, – dedi. – Bir dəqiqə gözlə.

Əliabbas kişi tələsirdi ki, Həlimə tez qalxıb geyinsin, bu yad adamlar arvadı beləcə gecə köynəyində görməsinlər, amma bayırdakı səs daha artıq bir sərtlik və amiranəliklə dedi:

– Tez aç! Bu dəqiqə aç! Sındıracağıq qapını!

Əliabbas kişi Həliməyə:

– Dur geyin! Geyin! – deyirdi və Həlimə xala da yorğan-döşəyin ortasında oturub yuxulu gözlərini döyə-döyə başa düşmürdü ki, nə olub.

Əliabbas kişi Həlimə xalaya:

– Cəld ol, geyin! – deyirdi, amma Həlimə xala geyinməyə macal tapmadı, çünki bu dəfə qapını elə bərk döydülər ki, Əliabbas kişigilin bayır qapısının zəif cəftəsi davam gətirmədi, qırıldı və qapının çırpılıb açılmağı ilə üç nəfər kişinin otağa girməyi bir oldu.

Bu adamlardan birinin əynində uzun şinel var idi, o biri iki nəfər qara meşin gödəkcə geymişdi və qapı aqzında yağışın altında dayandıqlarına görə üçünün də üstündən su tökülürdü; uzun şinelli sərt və qəti addımlarla mizə tərəf yeriyib nöyüt lampasının pirlətəsini axıracan yuxarı qaldırdı, otaq işıqlandı, amma lampa his verməyə başladı və hisin iyi o saat otağa doldu, elə bil, bu his iyini içəri girən o üç nəfər özü ilə birlikdə gətirmişdi, elə bil, bu his iyi o uzun şinelin, o meşin qara gödəkcələrin qoxusu idi.

Həlimə xala gözünü his verən nöyüt lampasından çəkə bilmirdi, çünki od ki, gecə his elədi, bu o demək idi ki, gecə evə şeytan gələcək.

Uzun şinelli, otağın ortasında dayanıb tərپənməyən Məm-

mədbağıra ötkəm bir nəzər saldı, sonra gəlib Əliabbas kişi ilə üz-büz dayandı və dedi:

– Deməli, qapını hökumətin üzünə bağlayırsan?!

– Niyə bağlayıram? Bağlamıram... Mənim hökumətdən gizli bir işim yoxdu...

– Bəs, niyə açmırdın?

– Gecənin yarısıdı, arvad-uşaq var evdə...

– Deməli, arvad-uşağın qayğısına qalırsan, amma hökumət adamlarını yağışın altında saxlayırsan?!

Meşin gödəkcəliklərdən biri dedi:

– Bunun nəfəsi düşmənin nəfəsidir!

Uzun şinelli:

– Belələrini az görməmişik! – dedi. – Qızılları gətir!

Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, bu uzun şinellinin əmrini düzgün başa düşmədi.

– Nəyi gətirim?

– Qızılları!

– Hansı qızılları?

– Kasıbları, yoxsulları soyub yığdığın qızılları!

Əliabbas kişi:

– Mən hamamçıyam, – dedi. – Soyğunçu deyiləm!

– Deməli soymurdun kasıbları?

– Özüm özümü soymayacaqdım ki! Kasıb elə mən özümüy-düm də...

Uzun şinelli barmağını uzadıb az qaldı Əliabbas kişinin gözü-nün içinə soxsun və:

– Belələri qızılı özbaşına gətirib hökumətə verməz! – dedi. –

Belələri qızılı özlərindən də çox istəyirlər. Aclıqdı, camaat yemə-yə çörək tapmır, belələri isə qızılın üstündə oturur. Sən vermə-yəndə özxoşuna, elə bilirsən tapa bilməyəcəyik? Axtarın!

Meşin gödəkcə geymiş həmin iki nəfər otağı axtarmağa baş-ladı.

Nöyüt lampasının pılətəsi elə hey his verirdi və yerində otu-rub yorğana bürünmüş Həlīmə xala hərdən özündən asılı olmaya-raq istəyirdi ki, qalxıb lampanın pılətəsini aşağı çəksin, amma o uzun şinelliyə, o meşin gödəkcəli iki nəfərə baxa-baxa yerindən tərənmişdi.

Məmmədbağır otağın ortasında ayaq üstə dayanmışdı, qımıl-danmırdı və Əliabbas kişi oğlunun ağappaq ağarmış sifətinə baxa-

baxa fikirləşirdi ki, bu üç nəfərin beləcə içəri soxulmaqları, evi beləcə ələk-vələk eləmələri oğlunu hirsləndirib, ona görə belə ağappaq ağarıb, bu cür dayanıb qımıldanmır; kişi ehtiyat edirdi ki, Məmmədbağır cavandı, dəliqanlıdı, birdən əlindən xata çıxar, bu adamlara hücum eləyər, vurur onları, söyər onları və ondan sonra da bunların əlindən qurtarmaq olmaz, bədbəxt olar uşaq.

Düzdür, Əliabbas kişi belə fikirləşirdi, amma bütün bu fikirlərlə bərabər, görürdü ki, Məmmədbağırın sifətində, duruşunda nəşə başqa bir şey də var və Əliabbas kişi onun nə olduğunu heç cür başa düşə bilmirdi.

Otaqda, mətbəxdə, arakəsmədə yer qalmadı, künc-bucaq qalmadı ki, o iki nəfər oranı yoxlamasın və bu adamlar hər dəfə dolabın gözündə, ya qazanın içində pal-paltardan, döşək ağından, süfrədən, ya soğandan, sarımsaqdan, noxuddan başqa bir şey tapmadıqda, Uzun şinelli get-gedə artan aşkar bir acıqla tez-tez Məmmədbağıra baxırdı.

Əliabbas kişi Uzun şinellinin Məmmədbağıra atdığı o acıqlı baxışları görürdü və o baxışları heç cür yoza bilmirdi, o baxışların mənasını başa düşə bilmirdi, amma o baxışlarda xoşa gəlməyən, adamın ətinə ürpəşdirən nəşə hiss edirdi.

Lampanın lüləyinin yuxarı hissəsi hissədən qaralırdı və buna görə otağın da divarlarının yuxarı tərəfinə, elə bil ki, kölgə düşürdü.

Külək yenə də hərdən yağışı otağın küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırırdı, amma Əliabbas kişi daha buna fikir vermirdi və Məmmədbağır da daha əvvəlki tək küçəyə tərəf baxmırdı.

Məşin gödəkcəliklərdən biri mətbəxdə əlini az qala qoltuğacan un kisəsinə soxub onun içində qızıl axtarırdı və bu zaman burnuna un dolduğu üçün tez-tez asqırmağa başladı. Bu adam asqırdıqca Uzun şinelli, elə bil, daha artıq əsəbiləşdi, qəzəbli gözləri yerində oynamağa başladı:

– Qızıl haradadı? – qışqırdı və qərribə idi, Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, Uzun şinelli onun üstünə, yəni Əliabbas kişinin üstünə yox, Məmmədbağırın üstünə qışqırır.

Məşin gödəkcəliklərin ikisi də əliboş gəlib Uzun şinellinin yanında dayandı və Uzun şinelli neçənci dəfə otağı diqqətlə nəzərdən keçirib Həlimə xalaya baxdı:

– Bunun yorğan-döşəyini axtarın! – dedi.

Məmmədbağır qıpqırmızı qızardı.

Əliabbas kişi:

– Azərbaycanlı döyülsən sən? – dedi.

Uzun şinelli:

– Sənin kimi azərbaycanlı olub, ölkənin bu ac vaxtında yetim-yesirdən qızıl gizlətməkdənsə, qaraçı olmaq yaxşıdır! – dedi.

Həlimə xala bürünüb oturduğu yorğanı daha bərk-bərk sinəsinə sıxdı.

Əliabbas kişinin beynində bir fikir o dəm nəbz kimi vururdu: Məmmədbağırdan muğayat ol! Məmmədbağırdan muğayat ol! Məmmədbağırdan muğayat ol! Amma birdən-birə hər şey yaddan çıxdı, Əliabbas kişinin bütün varlığı belə bir rüsvayçılığa dözmədi, bu yad kişilərin qabağında arvadını gecə köynəyində ayağıyalın, başıaçıq görməkdənsə, ölmək yüz dəfə artıq idi və Əliabbas kişi başa düşdü ki, daha hər şey bitdi, qurtardı, yaşının bu çağında indicə bu Uzun şinellinin üstünə atılacaqdı, heç olmasa, ürəyini boşaldacaqdır.

Həlimə xala yorğanı bərk-bərk sinəsinə sıxıb döşəyin üstündə oturmuşdu, gözləri Əliabbas kişidəydi və Həlimə xala o saat hər şeyi başa düşdü, otuz il bir yastığa baş qoyduqları Əliabbas kişinin gözlərində hər şeyi oxudu, bir gözqırpımında ayağa qalxdı, büründüyü yorğanla bərabər, yerindən bir addım kənara çəkildi, Əliabbas kişiylə macal vermədi, tələsik dedi:

– Gəlin, gəlin, başıvıza dönüm, gəlin axtarun! Nolar? Hərə öz işini görür də!.. Gəlin, gəlin, axtarun... Ancaq ciyəri yanımlar kimdisə, aldadıblar sizi!..

Məşin gödəkcəliklərdən biri yastığı əlləşdirib bir tərəfə atdı, döşəyi əlləşdirib o biri tərəfə itələdi, sonra Həlimə xalanın büründüyü yorğana baxdı.

Həlimə xala dedi:

– Ay qərdeş, vallah, bu yorğanda da heç nə yoxdu!..

Uzun şinelli:

– Biz Allaha-zada inanmırıq, arvad! – dedi.

– Nəyə inanırsınız, deyin, ona and içim. Bu yorğanda qızıl yoxdu, ay qərdeş!..

Uzun şinelli Məmmədbağıra baxdı, Məmmədbağır gözlərini gizlətdi, Uzun şinelli qışqırdı:

– Hanı bəs, qızıllar?

Sükut çökdü, elə bil, daha yağış da kəsdi, külək də dayandı, sonra Məmmədbağır – elə bil, ayaqları otağın taxta döşəməsinə

yapışmışdı, – güclə ayaqlarını darta-darta otağın küncündə divara söykənmiş taxta yaxınlaşdı, əyilib taxtı yerindən tərpətdi və gücənə-gücənə kənara çəkdi, taxtın altında, taxta döşəmədə ağzı kiçik qıfıllı balaca bir qapı var idi.

Uzun şinelli taxta döşəmədəki o balaca gizli qapıya baxdı, sonra Əliabbas kişiyyə baxdı və onun gözlərində həmin dəm elə bir nifrət var idi ki, elə bil, insana, yəni Əliabbas kişiyyə yox, dünyanın ən murdar bir məxluquna baxır.

Məmmədbağır o balaca qapının yanından kənara çəkildi.

Əliabbas kişi heç nə demirdi.

Ayaq üstə dayanmış Həlimə xala büründüyü o yorğanın içində üşüdü, titrəməyə başladı.

Külək yenə də hərdən yağışı zərblə küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırpırdı.

Nöyüt lampasının hisi lampanın şüşəsini tamam qarqara eləmişdi və otağın divarlarının yuxarisına da qaranlıq çökmüşdü.

Uzun şinelli dedi:

– Sındırın!

Uzun şinelli az qalırdı Əliabbas kişinin üzünə tüpürsün.

Meşin gödəkcəlilərdən biri tələsik mətbəxdən gətirdiyi mis kəfkirin qulpu ilə döşəmədəki o gizli balaca qapının kiçik qıfılını sındırdı və qapını qaldıraraq açdı. Döşəmənin altında balaca bir xəlvətxana var idi və Uzun şinelli his verən nöyüt lampasını mizin üstündən qapıb sürətlə xəlvətxananın yanına gəldi: lampanın işığı bu sürətin yelindən titrədi, otağın divarlarının yuxarisindəki o qaranlıq kölgə də titrədi, sonra Uzun şinelli əlindəki nöyüt lampasını irəli tutub xəlvətxananı işıqlandırdı: içəridə üzünə açıq qəhvəyi rəngli dəri çəkilmiş dördkünc, uzunsov bir mücrü var idi və həmin mücrünün də ağzı lap kiçicik bir qıfilla bağlanmışdı. Meşin gödəkcə geymiş kişi əlində tutduğu kəfkirin qulpunu bu cıqqılı qıfıla da keçirib qanırmaq istədi, amma qıfıl çox kiçik və zərif olduğu üçün, kəfkirin qulpu onun dəmirinə keçmədi və meşin gödəkcəli adam həmin qıfılı elə əli ilə dartıb qopartdı.

Mücrünün içində ovcuna sığan bir Quran var idi, başqa heç nə yox idi.

¹Bəzmi-Süleyman – dinə görə Süleyman peyğəmbər Yer üzündəki bütün canlıların dilini bilirdi və istədiyi vaxt quşları, heyvanları öz məclisinə yığırdı; həmin məclisə belə deyirdilər.

Məşin gödəkcəli adam mücrünü Uzun şinelliyə uzatdı, amma Uzun şinelli əlinin hərəkəti ilə mücrünü kənar elədi, sürətlə otağın ortasına keçib nöyüt lampasını hirsələ mizin üstünə qoydu və Məmmədbağıra tərs bir nəzər saldı.

Məmmədbağır da başını qaldıraraq Uzun şinelliyə baxdı.

Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, Məmmədbağır gözü ilə yalvarır, imdad istəyir.

Uzun şinelli Məmmədbağıra yaxınlaşmaq istədi, amma iki addım atıb dayandı, əlini qaldıraraq uzun barmağı ilə Məmmədbağırın hədələyə-hədələyə:

– Sənin verdiyin siqnalların hamısı belə zay çıxır! – dedi. – Bizi xalqın yanında biyabır eləyirsən? Yaşadığın evdən də xəbərin yoxdur! Hanı bəs, deyirdin atam qızıl gizlədib?

Məmmədbağır udquna-udquna xəlvətəxanaya tərəf işarə elədi:

– Elə bilirdim orada qızıldı...

Uzun şinelli ikrah dolu nəzərlərlə Məmmədbağıra baxıb:

– Axmaq oğlu, axmaq! – dedi, sonra çönüb sürətlə Əliabbas kişigilin evindən çıxmaq istədi, amma bayır qapısının ağzında ayaq saxlayıb Əliabbas kişiylə baxdı: – Bağışla, vətəndaş! – dedi. – Zəmanə pis zəmanədir!.. Vəziyyət ağırdır... Nə isə, bağışla. – Və çıxdı.

Məşin gödəkcə geymiş o biri iki nəfər də Uzun şinellinin ardınca evdən çıxdı.

Sonra küçədəki maşın işə düşdü, işıq küçə pəncərəsini işıqlandırdı, sonra maşın da, elə bil, o Uzun şinelli kimi, hirsələ yerindən götürüldü və get-gedə səsi uzaqlaşdı, eşidilməz oldu.

Yağış şırhaşır yağdı.

Bayır qapısının cəftəsi vurulmadığı üçün, cırıltıyla açılırdı, sonra külək qapını təzədən öz yerinə çırpırdı.

Nöyüt lampası mizin üstündə elə-eləcə his verə-verə yanırdı və otağın divarlarının yuxarisına çökmüş o qaranlıq da yavaş-yavaş artırdı.

Otağın içindəki bu üç nəfər – Əliabbas kişi, Həlimə xala, Məmmədbağır, elə bil, daşa dönmüşdülər, tərənmişdilər, qımıldanmırdılar.

¹ Dinə görə Dəcəl, Məhəmməd peyğəmbərin düşməni idi və o dünyanın axırında zühur eləyib özünü Mehdi adlandıracaq, amma sonra Mehdi Sahib-əzzaman gəlib onu öldürəcək.

Birdən Əliabbas kişi irəli yeriyib küçə pəncərəsini taybatay açdı, külək yağışı kişinin sifətinə çırpdı, bayır qapısı da açıq olduğu üçün, otağın içi yel çəkdi, nöyüt lamlasının şüşəsi yerindən qopub döşəmənin üstünə dəydi və çilik-çilik oldu.

Əliabbas kişi iki əlini də pəncərədən çölə uzadıb göyə qaldırdı, yağış bircə anın içində kişinin qollarından süzüldü, bütün bədənini yaş elədi, bir buz soyuqluğu kişinin bütün bədənini bürüdü, amma Əliabbas kişi bu buz soyuğunu hiss eləmədi, su tökülən əllərini göyə sarı uzada-uzada həyəcandan boğulan səsi ilə:

– Ya Allah! – dedi. – Ya Allah! Əyər varsansa, əyər görürsənsə, əyər eşidirsənsə, bunu, – Əliabbas kişi suyu süzülən əlinin biri ilə otaqda dayanmış Məmmədbağırı göstərdi, – bunu cəzasına yetir! Yetir cəzasına!.. Əyər yoxsansa da, heç nə eşitmirsən, heç nə görmürsənsə də, qoy bu cəzasına yetsin!..

Büründüyü yorğan bayaqdan sürüşüb çiyinlərindən yerə düşmüş və indi təkə gecə köynəyində başı, sinəsi açıq, ayağı yalın Həlimə xala dəli kimi:

– Əliabbas! – qışqırdı. – Əliabbas!..

Əliabbas kişi arvadını eşitmədi, Göyə sarı uzanmış yaş əlləri ilə o gecənin qaranlığını yara-yara:

– Yetsin cəzasına! Yetsin!.. – dedi...

...O hadisədən sonra Məmmədbağır bir də heç vaxt evlərində qalmadı, qısa ömründə bir də heç vaxt Əliabbas kişinin gözlərinə görünmədi, həmin yağışlı payız gecəsi baş götürüb evdən gedən oldu, xəbər gəldi ki, nəşəxorlara qoşulub, qumarbazlara qoşulub, pul uduzur, vermir, qaçır gizlənir və günlərin bir günündə, min doqquz yüz iyirmi üçüncü ilin bir qış səhəri məhəllənin adamları o qoşa tut ağacının dibində Məmmədbağırın meyitini tapdılar.

Qoşulduğu dostları, yoldaşları, həmin qumarbazlar, nəşəxorlar pul uduzub qaçmış Məmmədbağırı haradasa tapıb bıçaqlamışdılar və Məmmədbağır güclə özünü məhəlləyə yetirmişdi, o qoşa tut ağacının dibində düşüb qalmışdı.

Əlbəttə, həmin qış səhəri xəbər o saat bütün məhəlləyə yayılmışdı və məhəllənin adamları küçəyə çıxmışdı. Məmmədbağırın meyitini dövrəyə almışdılar.

Məmmədbağırın cavan və solğun sifətində ağrıdan, əzabdan əlamət yox idi, əksinə, elə bil ki, sifətinə bir xoşbəxtlik kölgəsi qonmuşdu.

Birdən hamı Sarı hamama tərəf baxdı.

Əliabbas kişi evdən çıxıb asta addımlarla camaata tərəf gəlirdi.

Məhəllənin adamları bir-birlərindən aralanıb yol verdi və Əliabbas kişi həmin asta addımlarla camaatın arasından keçib qoşa tut ağacının qabağında dayandı, arxası üstə yerə sərilməmiş oğluna baxdı.

Məmmədbağırın paltosunun, pencəyinin yaxası açıq idi və qan köynəyini qıpqırmızı qızartmışdı, boynunda, çənəsinin altında laxtalanmışdı, əlləri, üzünün bir tərəfi palçığa batmışdı.

Əliabbas kişi bir müddət oğlunun meyidinə baxdı və titrəyən əllərini birdən-birə göyə qaldırdı:

– İlahi! – dedi. – Şükür kərəminə! – dedi. – Şükür kərəminə!.. – Sonra geri çevrilib eyni asta addımlarla camaatın arasından keçib evinə getdi və həmin qış günü bir də evdən çıxmadı.

Məhəllənin ağsaqqalı Səttar Məsum bir müddət tərəddüd etdi, sonra Əliabbasın yanına getdi:

– Qəddar olma... – dedi və Əliabbas kişi bütün ömründə birinci dəfə dostuna nəinki cavab vermədi, Səttar Məsumun heç üzünə də baxmadı.

Məmmədbağırını məhəllənin adamları basdırdı.

Əliabbas kişi oğlunun dəfn mərasimində iştirak eləmədi, hərəda basdırıldığından da xəbəri olmadı.

Məmmədbağırın dəfnində hamı susmuşdu və için-için ağlayan, özləri deyib özləri eşidən tək-cə Həlimə xala ilə Maştağadan gəlmiş Nisə idi.

Məhəllənin arvadları gizlin-gizlin Həlimə xalanın dərdinə ağlayırdı.

Əliabbas kişi oğlu üçün təziyə saxlamadı və heç kimdən başsağlığı qəbul eləmədi.

XVII

Mən heç cürə yadıma sala bilmirəm ki, müharibənin başlamasını birinci dəfə nə vaxt eşitdim? Kimdən eşitdim? Bunu eşidəndə mən nə edirdim? Nə ilə məşğul idim? Bəzən mənə elə gəlir ki, bu xəbəri birinci dəfə anamdan eşitdim, bəzən yadıma düşür ki, yox, deyəsən müharibənin başlamasını birinci dəfə Balakərimdən eşitdim, ya da, deyəsən, bizim dalanımızın lap dibindəki o xartutun altında çilədi çiləyirdik və bu xəbəri də birinci Cəfərqulu qaça-qaça bizə gətirdi. Bəzən də mənə elə gəlir ki, müharibənin başlamasını ilk dəfə məhəllədən eşitdim, yəni bu xəbəri mənə bomboş küçəmiz pıçıldadı, bomboş dalanımız pıçıldadı, gözgörsi yetimləmiş o Sarı hamam pıçıldadı... amma küçəmiz müharibə başlanandan sonra boşalmışdı, kimsəsizləşmişdi, dalanımız da müharibə başlayandan sonra boşalmışdı, kimsəsizləşmişdi, o Sarı hamam da müharibə başlanandan sonra yetim qalmışdı. Bəzən mən gözümlü yumuram və o bomboş, kimsəsiz küçədə, səkinin üstündə tənha taxta kətil görürəm, gün çıxıb, o taxta kətilin kölgəsi səkinin üstünə düşüb və o bomboş, kimsəsiz küçədə yavaş-yavaş, gözlə görünmədən hərəkət eləyən yalnız o taxta kətilin səkinin üstünə düşmüş kölgəsidir: gün öyilir, kölgə də taxta kətilin başına fırlanır, o dörd nazik kətil ayağının kölgəsi ortada birdən tamam əriyir, yox olur, çünki gündüz kətilin üstünə düşür, sonra yenə o kölgə yavaş-yavaş səkinin üstündə uzanır, sonra isə axşam düşür, gün çəkilir, kölgə itir və mənə elə gəlir ki, o taxta kətil Əliabbas kişinin kətildir, həmişə gətirib Sarı hamamın yanında səkiyə qoyardılar, üstünə də balaca döşəkcə atardılar. Əliabbas kişi də gəlib o kətildə oturardı, çənəsini iki əli ilə də tutduğu gümüş narxışlı çəliyinin dəstəyinə söykəyərdi və gəlib-gedənə baxardı, salam alardı, söz soruşardı, küsənləri, inciyənləri çağırıb barışdırardı, dalaşanların başına ağıl qoyardı (təkcə İbadulladan başqa, çünki Əliabbas kişi içki içib keflənmiş adamla söhbət eləməzdi). Müharibə başlayandan bir az sonra, elə ki, bizim məhəlləmizə bir yetimlik çökdü, elə ki, Sarı hamamın rəngi bir qəmginlik rəngi kimi, elə bil, bizim bütün məhəlləyə yayıldı, onda Nisə xala əri ilə və oğlanlarından da biri ilə gəlib bütün ömründə birinci dəfə atasının üzünə ağ oldu, atasının sözünə, müqavimətinə, məhəllədən ayırmaq istəmədiyinə baxmadı və Əliabbas kişini özü ilə Maşağaya apardı və biz daha heç vaxt Əliabbas kişini görmədik, Əliabbas ki-

şinin bizim dalandan aşağıya, Sarı hamamın yanındakı evinin küçə qapısına bundan sonra həmişə yekə və qara bir qıfil asıldı və mənəm bütün daxilimdə o yekə və qara qıfıla bir kin-küdurət, bir nifrət var idi, müharibə qurtarandan çox-çox illər sonra da, hətta indinin özündə də mən müharibə barədə fikirləşəndə o yekə və qara qıfil gəlib mənəm gözlərimin qarşısında dayanır.

XVIII

Bir dəfə biz bunun şahidi olduq ki, Balakərimin həmişə yol çəkən qara gözlərinə necə dərin bir kədər çökdü...

Həmin axşam Balakərim qoşa tutun altında oturub Ağ Dəvədən danışanda və biz də həmişəki kimi, başına yığışib Balakərimə qulaq asanda, bir də gördük ki, İbadulla da bizim yanımızdadır və o da diqqətlə Balakərimin dediklərinə qulaq asır.

Balakərim danışdı və danışdıqca da, həmişəki kimi, özü də buralardan uzaqlara gedirdi, o qədim vaxtlarda, o Ağ Dəvənin yanında olurdu və indi də orada idi.

Biz də, həmişəki kimi, Balakərimlə birlikdə Ağ Dəvənin yanında, yaxşı başa düşmədiyimiz o sehrlı aləmdə idik.

Birdən İbadulla Balakərimin söhbətini yarımçıq kəsdi:

– Alə, Balakərim, bu nə nağıldı danışırısan, alə, bu uşaqlara? Sən dəvə ətinin qutabından danış ey, dəvə ətinin qutabından! – Sonra İbadulla ağzı sulana-sulana dəvə ətinin qutabını təsvir etdi: – Tavada cız-cıznan qızara o üz-bu üz, üstünə də sumaq töküb ağzın yana-yana yeyəsən!.. Yanında da yüz qram ceyran südü, sonra bir dənə də yüz!..

Balakərim söhbətini kəsib həmişə yol çəkən o qara gözlərini İbadullaya zillədi və bizim gözlərimizin qabağında, tamam açıq-aşkar şəkildə Balakərimin gözlərini dərin bir kədər bürüdü. Əlbəttə, o balaca Ələkbər o vaxt bəlkə də heç «kədər» sözünün nə olduğunu bilmirdi, amma burası tamam şeksiz idi ki, İbadullanın sözləri, İbadullanın ağzı sulana-sulana elədiyi təsvir Balakərimə çox pis təsir etdi.

Sonra Balakərim o kədərli gözlərini İbadulladan çəkib bir-bir bizə baxdı və biz bu gözlərdə bir ağrı hiss etdik və bizə elə gəldi ki, indicə Ağ Dəvənin yox, Balakərimin öz ətinə kəsib tavada qızartdılar, qutab bişirdilər; Balakərim bir-bir bizə baxırdı və elə bil

ki, o baxışlarla bizə yalvarırdı, yalvarırdı ki, İbadullanın sözlərini eşitməyin, indicə dediklərini yadınızdan çıxarın.

Həmin gecə yuxuya getməzdən əvvəl mən özümə söz verdim ki, bir də heç vaxt ət bişmişi yeməyəcəm.

Müharibə başlayandan sonra bizdə onsuz da ət bişmişi olmurdu.

Həmin gündən təxminən üç ay sonra, Sarı hamamın yanında, Əliabbas kişinin o qapısı qıfıllı evinin qonşuluğunda yaşayan Ağahüseyn əmi ilə Səfurə xalagil nəzir qoyun kəsmişdilər. Ağahüseyn əmi ilə Səfurə xalanın böyük oğlu Eynulla müharibədə yaralanıb gəlmişdi, Bakıda qospitalda yatmışdı, indi də sağ-salamat evlərində idi. Səfurə xala bütün qızıl bər-bəzəyini satmışdı. Ağahüseyn əmi də o pula oğlunun müharibə yarasından beləcə sağ-salamat qurtarmağı münasibətilə qoyun almışdı, heyvanı qəssab Dadaşbalaya kəsdirmişdi və ətdən yarım kilo-yarım kilo qəzetə büküb məhəllədəki bütün evlərə pay göndərmişdi.

Bizə də pay gəlmişdi və anam həmin paydan bozbaş bişirmişdi.

Mən özümə verdiyim həmin sözü yadımdan çıxartdım və bozbaş yedim...

...Bir müddətdən sonra Eynulla təzədən müharibəyə getdi və qayıtmadı...

XIX

Bir gün – onda hələ müharibənin ilk ayları idi – məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Ziba xalanın, doğrudan da, Qavril adında oğlu varıymış, Qavril, doğrudan da, Amerikada yaşayırmış və həmin Qavril indi Ziba xalanı özü ilə Amerikaya aparmaqdan ötrü bizim məhəlləyə gəlib.

Bu görünməmiş hadisə bütün məhəlləmizi mat qoymuşdu; sonra məhəlləyə belə bir xəbər də yayıldı ki, Ziba xalanın oğlu Qavril faşistlərin məşhur düşməni imiş; Amerika camaatını faşistlərin əleyhinə qaldırmış, qəzetdə-jurnalda yazıb Amerika camaatını ayıldırılmış ki, faşistlərlə vuruşmaq lazımdır və buna görə də Qavrilə icazə veriblər ki, Ziba xalanı özü ilə aparsın, yəni icazə veriblər ki, ana-bala bir yerdə olsun.

Ziba xalanın evi bizim məhəllənin aşağı başında, nöyüt dükanının yanında idi və həmin yerdən keçib gedəndə o nöyüt iyindən

başqa qovrulmuş günəbaxan tumunun iyi də adamı vururdu, çünki Ziba xala yay-qış həmişə tum qovurardı, göy torbasını həmin tumla doldurub küçə qapısının ağzında, taxta kətilin üstündə oturardı, torbanın içindəki qalın şüşə stəkanı doldurub tum satardı. Ziba xalanın tum satdığı o stəkan o qədər çatlayıb sınımışdı və çatlaq yerləri, sınıqlar qəzet qırıqları ilə, cürbəcür rəngli kağız parçaları ilə o qədər yapışdırılmışdı ki, əslində şüşə heç görünmürdü və stəkanın içinin tutumu da azalıb bircə ovuc olmuşdu.

Ziba xala yəhudi idi, haçansa Qubanın yəhudi kəndindən köçüb bizim məhəlləyə gəlmişdi, əri bizim məhəllədə ölmüşdü və o vaxtdan da tək yaşayırdı, amma hamı deyirdi ki, guya, Ziba xalanın Qavrıl adında bir oğlu var və həmin Qavrıl Amerikada yaşayır. Düzdür, bunu hamı deyirdi, amma, əslində, heç kim ürəyinin dərinliyində bu sözə inanmırdı, çünki Amerika çox uzaq bir məmləkət idi, çünki Amerika haqqında cürbəcür möcüzələr danışırıldı, deyirdilər orda elə binalar var ki, guya, əlli mərtəbədən də hündürdür, deyirdilər Amerikada elə maşınlar var ki, saatda 130 kilometr gedir və deyirdilər ki, oranın cavanları əllərinə avtomat alıb, üzlərinə göz yeri dəşik qara parça bağlayıb bank yarırırlar və burasını da deyirdilər ki, guya, Amerikada tısağa yumurtasını qurudub «poroşok» eləyirlər, sonra bişirib yeyirlər (sonradan həmin tısağa yumurtasının «poroşok»u Bakıya da gəlib çıxdı və biz bildik ki, bu, həqiqət imiş); Ziba xala isə çox adi bir adam idi, Ziba xalanı gündə görürdük, balaca və uzunsov taxta kətilinin üstündə oturub tum satırdı:

– Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!.. – deyirdi.

Bir dəfə Əliabbas kişi o gümüş naxışlı çəliyini taqqıldada-taqqıldada küçədən ötəndə Ziba xalanın bu sözlərini eşitdi və gülə-gülə arvada sataşmaq istədi:

– Sən hansı peyğəmbəri deyirsən, ay Ziba?

Ziba xala dedi:

– Əliabbas qardaş, Allah səni həmişə səlamət eləsin, əyər peyğəmbədirsən, deməli, yaxşı olub. Yaxşı elə hamıyçun yaxşıdı, sən müsəlmana da, xaçpərəstə də, mənə də...

Əliabbas kişi başını buladı, yəni ki, Ziba xala ağıllı danışır və dedi:

– Vallah, düz sözə nə deyəsən?..

Əlbəttə, Ziba xalanın ən birinci müştərisi Şövkət idi və evdə,

dükanda, hamamda məhəlləmizin arvadları Şövkətin qarasına danışanda Məşədixanın xala hərdən zarafatla deyirdi:

– Sən Allah, çox deməyin o Şövkətdən... Başına bir iş-zad gələr, Ziba xala ac qalar...

Bizim məhəllədə hamı Ziba xalanın xətrini istəyirdi, çünki xeyirə-şərə yarayan arvad idi, mehriban, dilişirin idi, heç kimlə işi yox idi və elə ki, müharibə başladı, daha tum tapılmadı və Ziba xala da daha o uzunsov taxta kətilin üstündə oturub: «– Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!..» – deyə tum satmadı, məhəlləmizin evlərində ona-buna kömək eləməyə başladı, xüsusən, müharibədən qara xəbərləri tez-tez gəlməyə başlayan cavanların qara məclislərində qab-qacaq yudu, stəkan-nəlbəki quruladı, bircə qarnı var idi, yarıac, yarıtux dolandı.

Daha neçə ay idi müharibə başlamışdı, biz hamımız öyrənmişdik ki, oğullar məhəlləmizdən gedirlər, hərəsinin üçkunc əsgər məktubu dünyanın bir yerindən gəlir və buna görə də indi, əksinə, kiminsə məhəlləmizə gəlməyi, özü də bu adamın Amerikadan gəlməyi, faşistlərin məşhur düşməni olmağı, özü də Amerikadan gələn bu adamın bizim hamımızın öyrəşdiyimiz, gündə gördüyümüz Ziba xalanın doğmaca oğlu olmağı bizə elə təsir etmişdi ki, bütün uşaqlar yığışib gedib dayanmışdıq Ziba xalanın evi ilə üzbəüz səkidə və gözlərimizi dikmişdik Ziba xalanın ağ çit pərdə asılmış küçə pəncərəsinə, Qavrili görmək istəyirdik, çünki deyirdilər ki, əynində qəribə-qəribə paltarlar var, başına da, guya, silindir qoyub. Qavril isə, evdən çölə çıxmırdı və biz elə-eləcə dayanıb Ziba xalanın o ağ çitpərdəli pəncərəsinə baxırdıq.

Arvadlar deyirdi ki, Qavril gəlib ki, Ziba xalanı özü ilə Amerikaya aparsın, deyirdilər ki, Amerikada Qavrilin on otağı var, özü də iyirmi birinci mərtəbədə.

Səfurə xala deyirdi:

– Vay, yazıq Ziba, o mərtəbələri necə qalxacaq elə?

Firuzə xala deyirdi:

– Ağəz, pilləkənlə qalxmırlar ki, maşın qaldırır adamları yuxarı də...

Nisə xala deyirdi:

– A-a-a... Yazıq Ziba o maşına necə minəcək hər gün, ağəz?

Müharibə başlandıktan sonra birinci dəfə idi ki, məhəllənin arvadları kiminçünsə sevinirdi, çünki müharibə başlandıktan son-

ra birinci dəfə idi ki, məhəlləmizə bəd xəbər yox, Ziba xala üçün sad xəbər gəlirdi (yəni oğlu Qavril gəlib çıxmışdı).

Firuzə xala deyirdi:

– Yazıq Ziba çox əziyyət çəkib. Səhərdən axşamacan əyilib tum satmaqdan beli donqarıb. Qoy getsin oğlun, mağıl heç olmasa, ömrünün axırında oğul-uşaq görsün...

Məşədixanım xala deyirdi:

– Bu ki, belə yaxçı oğul idi, nöş indiyəcən görünmürdü? Nöş demirdi ki, balam, mənim də, axı, anam var, hə? Ağəz, vallah, mən ölü, siz diri, görərsüz, bunu arvadı göndərib bura, deyib ki, get anovu götür gəl, uşaqlara baxsın!..

Anam deyirdi:

– Sizi bilmirəm, vallah, mən darıxacayam Ziba xalayçün.

Günorta vaxtı arvadların bizdə yığışib oturduğu zaman anamın dediyi bu sözlər mənə də çox təsir etdi, çünki birdən-birə mənim özüm üçün aydın oldu ki, heç vaxt haqqında fikirləşmədiyim, gündə gördüyüm və bizim məhəllənin hansı bir binası, hansı bir qapısı, pəncərəsi kimi alışıdığım, adət etdiyim Ziba xalanı çox istəyirəm və Ziba xala çıxıb gedəndən sonra mən də anam kimi, onunçün darıxacağam.

Bayaqdan bəri elə-eləcə küçədə dayanıb Ziba xalanın ağ çitpərdəli küçə pəncərəsinə baxırdıq, Qavril isə görünmək bilmirdi və biz tamam ümidimizi itirmişdik ki, haçansa Qavrili görə bilək. Bu vaxt Xanım xala başda olmaqla, məhəlləmizin üç-dörd arvadı gözüaydınlığı vermək üçün, Qavrilə xoşgəldin demək üçün Ziba xalagilə gəldi və anam da həmin arvadların arasında idi. Düzdür, bayaqdan bəri mənimlə birlikdə səkidə dayanıb Ziba xalanın ağpərdəli pəncərəsinə baxan uşaqlar çöldə qalacaqdı, Qavrili görə bilməyəcəkdi və mənim onları beləcə burada qoymağım yaxşı deyildi, amma Amerikadan gələn Qavrili görmək istəyim o qədər güclü idi ki, mən uşaqlardan ayrılıb anamın yanına qaçdım və anamın əlindən tutub arvadlarla birlikdə uşaqların açıq və həssəd dolu baxışları altında Ziba xalagilə girdim.

Ziba xala elə bil ki, bütün ömrü boyu oğlunun yox, Xanım xalagilin yolunu gözləyirmiş, özünü arvadların üstünə atdı, bir-bir hamısının üzündən öpdü, mənim də üzümdən öpdü:

– Nə yaxşı gəldin, ay Ələkbər!.. Allah həmişə səni səlamət eləsin!.. – Sonra da Ziba xala birdən-birə içini çəkə-çəkə ağlamağa başladı. – Peyğəmbər haqqı, heç hara getməzdim!.. Sizi qoyub

hara gedərdim? Kimdi məni adam yerinə qoyan sizdən başqa? Amma nəvələrim var də o xarabada, görmək istəyirəm onları, nə edim, bəs haçan görəcəyəm? Nəvələrim də deyir, ingiliscə danışirlar, bəs mən onları necə başa düşəcəyəm? Ay arvadlar, mən sizi qoyub hara gedəcəyəm, başıma haranın daşını salacağam? Allah sizi həmişə səlamət eləsin, o xarabada mən nə edəcəyəm?..

Anam da, Səfurə xala da, Məşədixanım xala da kövrəlib ağlayırdı, təkcə Xanım xala ağlamırdı, gözlərini diqqətlə Qavrilə zilləmişdi, elə bil, Xanım xalanın o gözləri Qavrili Ziba xalanın o balaca otağında sınaqdan keçirirdi, istəyirdi bilsin ki, bizim bu bədbəxt Ziba xala bu adamın yanında bir xoş gün görəcək, yoxsa yox?

Qavril mizin arxasında oturmuşdu, biz içəri girəndə ayağa qalxdı, arvadlar öpüşüb-ağlaşdığı bütün müddət ərzində ayaq üstündə dayandı, sonra yenə mizin arxasında oturdu və doğrusu, mən Qavrili görəndə bir balaca mütəəssir oldum, çünki elə bildim ki, faşistlərlə vuruşmaq istəyən Koroğlu kimi bir qəhrəman görəcəyəm, amma Amerikadan gəlmiş bu Qavril gözlədiklərimin tamam əksinə olaraq adi bir adam idi: saçları tökülmüş, sarışın, arıq, uzun və Qavrilin geyimi də adi geyim idi: ayaqlarında Ziba xalanın ev başmaqları, əynində adi şalvar, adi ağ köynək... Məni mütəəssir edən ən böyük adilik də bundan ibarət idi ki, Qavril adi Azərbaycan dilində danışdı, hər kəlmədən bir də: «–Allah qoy-sa!..» «–Allahın köməkliliyilə!..» «–Allah bilən yaxşıdır!..» – deyirdi və burası da məni tamam heyrət üçün salmışdı ki, Ziba xala ağladıqca, mənim anam, Səfurə xala, Məşədixanım xala qızarmış gözlərini sildikcə, Qavril də bu arvadlar kimi kövrəlirdi, dodağını dişləyib dolmuş gözlərini tavana zilləyirdi; amma, hər halda, Qavrilin uşaqları öz evlərində ingiliscə danışdı və bu mənə son dərcə qəribə gəlirdi ki, bizim bu Ziba xalanın nəvələri, dəqiqədə-bir «–Allah qoy-sa!..» – deyib doluxsunan bu Qavrilin uşaqları bir-birləri ilə ingiliscə danışirlar, Azərbaycan dilini bilmirlər və heç olmasa rus dilini də bilmirlər.

Biz də mizin arxasında oturmuşduq və Ziba xala hərdənbir hıçqıra-hıçqıra, içini çəkə-çəkə, əlindəki balaca dəsmalla gözlərini, yaş burnunu silə-silə:

– Allah sizi həmişə səlamət eləsin!.. Məni yaddan çıxartmayın... – deyirdi. – Qayıdıb gələcəyəm mən...

Qavril başını tərpedib anasının sözlərini təsdiq edə-edə:

– Allah qoysa!.. – deyirdi.

– Qoy gedim bir o nəvələri görüm...

Qavril:

– Allahın köməkliyilə!.. – deyirdi.

– Sonra yenə qayıdıb gələcəyəm, peyğəmbər haqqı...

Qavril:

– Allah qoysa!.. – deyirdi.

– Hamınıza məktub yazacağam, siz də, qurban olum, tək qoymayın məni orada, məktub yazın, Allah sizi həmişə səlamət eləsin!..

Bu vaxt Qavril əynindəki ağ köynəyin cibindən balaca tütək kimi bir şey çıxartdı, fırlayıb ağzını açdı və mən bütün həyatımda ilk dəfə avtomat qələmi belə gördüm... Qavril həmin avtomat qələmə mizin üstündəki qəzetin kənarında Amerikadakı ünvanını yazırdı, mən isə gözlərimi o avtomat qələmədən çəkə bilmirdim: kiçik və yaraşıqlı sarı perosuna baxırdım, sədəf kimi hamar və bərq vuran qələminə baxırdım və yalnız bu zaman mən inandım ki, Qavril doğrudan da Amerikadan gəlib, o avtomat qələmə baxa-baxa Qavrilin arvad kimi kövrəlib doluxsunmağı da, dəqiqədə-bir «– Allah qoysa!..» – deməyi də yadımdan çıxdı.

Mən heç cür gözlərimi Qavrilin əlindəki o möcüzədən çəkə bilmirdim; mənim müxtəlif perolara, qələmlərə yaman azarım var idi (həmin il, yəni müharibə başlayan ili mən birinci sinifə gedirdim), evdə oturub nazik və uzun taxta qələmin ucuna taxdığım peronu mürəkkəbə batıra-batıra ağ miləmil dəftərlərdə yazmağa da çox həvəsim var idi və Qavrilin əlindəki o avtomat qələm mənə elə təsir etmişdi ki, elə bil mənim özümün həyatımda nəsə ruh yüksəldən bir hadisə baş vermişdi, o hadisədə müharibə başlandıqdan sonra hamımızın yadırgamağa başladığımız bir bayram əhval-ruhiyyəsi var idi; düzdür, bu bayramda bir balaca həzinlik, hətta qüسسə var idi, çünki o avtomat qələm mənim deyildi, heç vaxt mənim olmayacaqdı, amma hər halda dünyada belə gözəl avtomat qələmlər var idi...

Qavril sədəf kimi hamar və bərq vuran o avtomat qələmin kiçik və yaraşıqlı sarı perosu ilə Amerikadakı ünvanını (və bizim Ziba xalanın da bundan sonrakı ünvanını) yazıb arvadlara verdi, sonra avtomat qələmin ağzını bağladı və köynəyinin cibinə qoydu və mən indi də gözlərimi o ağ köynəyin cibindən çəkə bilmirdim və bu vaxt mən öz üzərimdə Xanım xalanın ani baxışlarını hiss elə-

dim, bu baxışları görmədim, məhz hiss etdim, qızardım və gözlərimi Qavrilin ağ köynəyinin cibindən çəkdim.

Bir neçə gün mən o avtomat qələm əhval-ruhiyyəsinin içində idim, o avtomat qələm məndə səbəbini bilmədiyim bir coşğunluq, nikbinlik əmələ gətirmişdi və mən daha özümü inandırmışdım ki, gələcəkdə mənim də mütləq belə avtomat qələmlərim olacaq və o avtomat qələmlərlə Qavril kimi sürətlə, səliqə ilə yazılar yazacağam, amma o yazılar qəzet kənarındakı ünvan yazıları olmayacaq, nəşə başqa yazılar olacaq... və bütün bunlarla bərabər, məndəki o coşğunluqda, nikbinlikdə yenə də səbəbini bilmədiyim həzin bir qüسسə var idi və o qələm əhval-ruhiyyəsi içində o balaca Ələkbər birdən-birə Ədilənin «Sevimli məktub»unu xatırlamışdı, o «Sevimli məktub»un hərarəti yenə də balaca Ələkbərin sinəsini qızdırmışdı, amma eyni zamanda, o hərarətdə də bir nisgil var idi.

Ziba xala nöyüt dükanının yanındakı evin küçə qarısına balaca bir qıfıl vurdu və oğlu Qavril ilə Amerikaya getdi və mühəribənin dərdi elə bil ki, kiçicik bir yenilikdən, çox yüngül bir fasilədən sonra, yenə də bütün məhəlləmizi əlinə aldı və axşamlar Balakərim heç kimə bir söz demədən qoşa tutun altında, səkinin qırağında oturub tütəyini çalmağa başlayanda, o tütək elə bil ki, sehrlı dünyalarla, dünyanın möcüzəli işləriylə bərabər, bizim məhəllənin yavaş-yavaş yetimləşdiyindən də deyirdi, Sarı hamamın, dalanımızın, məhəlləmizdəki evlərin divarlarına hopmuş qüسسədən də deyirdi və mən cıqqırığımı çəkmədən Balakərimin o gözəl tütəyinə qulaq asa-asa birdən-birə fikirləşdim ki, haçansa bir gün gələcək və mən bu gözəl tütəyin söylədiklərini o avtomat qələmin kiçik və yaraşlıq pərosundan çıxan sözlərlə yazacağam... Bu fikir mənim bütün içimi həyəcana gətirdi, çünki tamam gözlənilməz idi, əslində bu fikir o balaca Ələkbər üçün böyük bir kəşf idi və həmin kəşf mənim ürəyimə yeni hisslər gətirdi, elə bil ki, mən birdən-birə özüm öz gözümdə böyüdüm, elə bil ki, mən, arıq ordlarımı doldurub nazik çənəsini oynada-oynada o gözəl tütəyi çalan Balakərimə də, o qoşa tut ağacına da və o qoşa tut ağacının yarpaqları arasından görünən göyə də, təzəcə çıxmış ulduzlara da tamam yeni gözlə baxdım.

Mən hər gün səhər tezdən yuxudan durub kitablarımı, dəftərlərimi, mürəkkəbqabımı, ucuna pəro taxılmış nazik və uzun taxta qələmimi anamın birinci sinifə getməyim münasibətilə mənim-

çün tikdiyi torbaya yığırdım, torbanın ipini çiynimdən asıb məktəbə gedirdim. Ziba xala bizim məhəllədən köçüb Amerikaya gəndəndən iki gün sonra, səhər durub dərse gedəndə Xanım xala şüşəbənddən başını çıxarıb məni səslədi:

– Bura gəl, Ələkbər.

Onda hələ Xanım xalanın üç oğlu cəbhəyə getmişdi: Cəfər, Adil və Əbdüləli, üçünü də birdən aparmışdılar, qalanları evdə idi, Qoca hələ Tibb İnstitutunda oxuyurdu, amma deyirdilər ki, bu gün-sabah Qocanı da aparacaqlar, çünki deyirdilər ki, Qoca kimi həkim olmaq istəyənlər indi cəbhədə çox lazımdırlar (doğrudan da çox çəkmədi ki, Qocanı da apardılar), Cəbrayıl ilə Ağarəhim isə hələ evdə idi. Məhəlləmizdə oğulları, ərləri, ataları, qardaşları müharibəyə getmiş bütün arvadların, qız-gəlinin gözü həmişə yaşlı olurdu, hamısı səksəkə içində idi, hamı yeməyə çörək tapmırdı, amma cəbhədən adicə bir salamatlıq məktubu almaq üçün nəzir deyirdi, Səkinə xala da, Məşədixanım xala da, Firuzə xala da, məhəlləmizin ər, oğul, qardaş yola salmış başqa arvadları da gözgörəsi dəyişmişdilər, bir ayın, iki ayın içində qocalmışdılar. Ərləri, oğulları hələ müharibəyə getməyən arvadlar da nigarançılıq içində yaşayırdı, bir ümitsizliklə ərlərini, oğullarını cəbhəyə yola salaçaqları o günü gözləyə-gözləyə yaşayırdı, anam kimi: «–Ay Ələkbər, atovu aparandan sonra biz başımıza haranın daşını salacağıq, ay Ələkbər?.. Aton kimi fağır gedib orada nə edəcək?..» –deyib ağlaya-ağlaya yaşayırdı, amma mən Xanım xalanı bir dəfə də olsun ağlayan görməmişdim (və görmədim də!), Xanım xalanın sifəti də dəyişməmişdi, nazik dodaqları həmişəki kimi kip örtülürdü, qalın qaşlarının altından baxan qara gözləri həmişəki kimi sərtlikdən xəbər verirdi, amma mən Xanım xalanın səsinə nəşə hiss edirdim, hiss edirdim ki, bu səsdə nəşə dəyişib, amma bunun məhz nə olduğunu bilmirdim.

– Bura gəl, Ələkbər.

Mən Xanım xalagilin taxta pilləkənləri ilə şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala qapının ağzında dayanmışdı, mən içəri girən kimi, əlində tutduğu cıqqılı bir torbacığı mənə uzatdı:

– Ala, Ələkbər, səninçün düzəltmişəm... Çernilivün qabını qoyarsan bunun içinə...

Mən başa düşdüm ki, Qavrilin o avtomat qələmini gördüyüm vaxtdan bəri keçən bu üç-dörd gündə Xanım xala mənim üçün bu cıqqılı torbacığı düzəldib... Mürəkkəbqabımı içinə qoyub məktə-

bə apardığım yaşıl məxmərdən düzəldilmiş həmin torbacıq indiki kimi mənim gözlərimin qabağındadır: Xanım xala o torbacığın üstündə cürbəcür xırda muncuqlardan naxışlar tikmişdi və o rəngbərəng muncuq güllər, muncuq naxışlar o yaşıl məxmər torbacığı o qədər gözəl, yaraşlıq eləmişdi ki, qızların oyuncağına, qızların bəzəyinə oxşayırdı, amma buna baxmayaraq, mən o muncuqlu yaşıl məxmər torbacığı yırtılıb dağılanacan, müharibənin demək olar ki, axırına kimi, dayımın gəlib bizi məhəlləmizdən köçürən vaxtlara qədər məktəbə aparıb-gətirdim.

Xanım xala mürəkkəbqabı üçün düzəltdiyi o torbacığı mənə bağışladığı həmin səhər mən Xanım xalanı qucaqlayıb öpmək istədim, o balaca, o zərif, o qız bəzəyinə oxşayan torbacığa baxan kimsə ömründə deməzdi ki, bunu, bu incə-mincə torbacığı Xanım xala düzəldib, amma mən bilirdim ki, bunu Xanım xala düzəldib, mənə elə gəldi ki, Xanım xala da mənim üçün anam kimi doğma və əziz bir adamdır, amma kip örtülmüş nazik dodaqlarına baxdım, qalın qaşları altından baxan qara gözlərinə baxdım və təkcə elə: «– Çox sağ ol» – deyib taxta pilləkənləri aşağı düşdüm, həyətimizdən çıxıb dalanımızda dayandım, mürəkkəbqabımı çiyindəki torbadan çıxarıb o muncuqlu məxmər torbacığa qoydum və məktəbə yollandım. Mən, əlbəttə, Xanım xalanı çox istəyirdim, əlbəttə, məktəbə gedən yol boyu o gözəl məxmər torbacığa baxbaxa sevinirdim, amma eyni zamanda, mən özüm-özümə – bilirməm niyə? – yazıq görünürdüm və səbəbini bilmədiyim bu hiss, doğrusu, məni qəhərləndirmişdi...

Ziba xala isə daha bizim məhəlləyə qayıtmadı və nöyüt dükanının yanında Ziba xalanın küçə qapısındakı o balaca qıfıl müharibənin axırına yaxın biz evimizi satıb məhəllədən dayımın yanına köçdüyümüz vaxta kimi, elə-eləcə qarıdan asılı qaldı, payızın yağışı, qışın qarı o balaca qıfılı paslatdı və həmin paslı qıfıl Əliabbas kişinin qapısında asılmış o böyük qıfilla birlikdə, elə bil ki, təkcə Ziba xalanın, təkcə Əliabbas kişinin qapısından asılmamışdı, elə bil ki, o paslı qıfılı da, o böyük qıfılı da müharibə bizim məhəlləmizdən asmışdı və elə bil ki, Ziba xalanın özü də Amerika-ya getməmişdi, Əliabbas kişi də Maşağaya, qızının yanına köçməmişdi, elə bil ki, onlar da müharibədə itkin düşmüşdü...

...Balakərim tütəyi ağızından götürüb sarı pencəyinin döş cibinə qoyurdu.

Hamam hamam içində,

Xəlbir saman içində.

Dəvə dəlləklik edir

Köhnə hamam içində!

– deyirdi və bizi məhəlləmizin evlərinin, dalanımızın divarlarına, qapılara, pəncərələrə, küçəmizin qəmbər döşəməsinə bir nəmişlik kimi, bir qoxu kimi hopmuş o qüssədən, o kədərdən qoparıb, müvəqqəti də olsa, öz uzaq sehrli aləminə aparırdı və hərdən mənə elə gəlirdi ki, elə bil, Balakərim də o sehrli aləmin əhvalatlarını Qavrilin uşaqları kimi, ingiliscə danışır və mən onu başa düşürəm...

XX

O iki ailə dağların arasından düşüb bu gözəl, bu bərəkətli yamacda məskən salmışdı və burada axan çayın şırıltısı, buranın göz işlədikcə uzanan və dünyanın yaxşı işlərindən, yaxşı əməllərindən, saflıqdan, təmizlikdən deyən yaşıllığı, gül-çiçəyi, buradakı şumlanmış tünd-qəhvəyi torpağın ətri o uzaq dağlardakı əzabın, əziyyətin həmişəlik keçmişdə qalmasından, yalnız uzaq və acı bir xatirəyə çevrilməsindən xəbər verirdi.

Gün təzə çıxmışdı və özü ilə bütün bu tərəflərə bir bəxtəvərlik gətirmişdi: bu geniş yamacın üst tərəfindəki qalın meşəlik, aşağı tərəfdən uzanıb gedən yaşıl çəmənlik də, qıvrıla-qıvrıla axan şirin sulu o çay da, şumlanmış o tünd-qəhvəyi torpaq da Məhəmmədin, Əlinin, onların arvadlarının, onların uşaqlarının üzünə gülürdü.

Onlar o uzaq və yalçın dağlardan köçüb gəlmişdi, ömürlərini o uzaq dağlarda, daşların, qayaların arasında keçirmişdi. Ulu babaları haçansa – Nuh-Nəbinin dövründə, Dədə Qorqud boy boylayanda, söz söyləyəndə – düşmən əlindən qaçıb o dağlara pənah aparmışdı, orada – düşmən qılıncından, oxlardan, nizələrdən uzaq o dağlarda kənd salmışdı və həmin dövrdən də orada qalmışdı. O kənddə torpaq yox idi, hər tərəf daş idi, çınqıl idi və orada əkmək, becərmək minbir əzabla, əziyyətlə başa gəlirdi: o kənddə yağış yağmırdı, yağanda da leysan olub minbir əzabla əkilmiş, becərilmiş nə vardısı hamısını yuyub aparırdı; o kənddə şaxta olmurdu, olanda da illərlə bəslənmiş və təzə-təzə barı gözlənilən meyvə ağaclarını don vurub aparırdı, qoyun sürüsü, naxır tamam seyrək-ləyirdi.

Məhəmməd o kənddə doğulmuşdu, ömründə o kənddən başqa yer görməmişdi, orada böyümüşdü, orada evlənmişdi və bütün ömrünü orada yerin çınqılına təmizləmişdi, leysanın qabağına bənd çəkmişdi, daşı, qayanı çapıb həyət-baca düzəltmişdi, amma bütün bunların əhəmiyyəti olmamışdı, çəkdiyi zəhmətin, əziyyətin yüzdə-bir bəhrəsini ya görmüşdü, ya da görməmişdi.

Əli də o kənddə doğulmuşdu. Əli də ömründə o kənddən başqa bir yer görməmişdi və Əli də o kəndin bütün kişiləri kimi, gecə-gündüz işləmişdi, yay bilməmişdi, qış bilməmişdi, yazda payızdan çox işləmişdi, payızda yaydan artıq əziyyət çəkmişdi, am-

ma Əli də o kəndin bütün camaatı kimi bolluq görməmişdi, Əlinin də uşaqları bir qarnı ac, bir qarnı tox böyüyürdü.

O kənddə insanın ayağının altındakı yer də naqis idi, başının üstündəki göy də naqis idi, o yerlər zəhmətin qədrini bilmirdi, Adəm oğluna zülm edirdi, işgəncə verirdi, o kənddə qəbir qazan-da da gərək əlinə külüng alıb qaya kimi yeri çapaydın və o kəndin camaatı buna öyrəşmişdi, o kəndin camaatı elə bilirdi ki, elə belə də olmalıdı, min il idi ki, taleləri ilə bərişmişdilər və min il bundan sonra da belə olacaqdı.

Allah o kəndi tamam yadından çıxarmışdı.

Məhəmməd ilə Əlinin həmin kənddə keçirdikləri o axırıncı gün də birdən-birə göydən su sel kimi axdı, leysan gəldi, nə əkilmişdisə hamısını yuyub apardı, o leysandan, o səddən sonra əkin yerində zəmi əvəzinə, torpaq əvəzinə təkçə çınqıllar qaldı, qaya parçaları qaldı və bu sıyırım daşlar o leysandan sonrakı günəş altında parıldayırdı, sabahın, bir ildən sonranın, yüz ildən sonranın əzabından, iztirabından, məhrumiyyətindən deyirdi.

O kənddə ilk dəfə insan cana gəldi, insan üsyan etdi: Məhəmməd əkin yerini basmış daş parçaları arasında dolaşa-dolaşa iri və güclü bədəninə də sığışmayan bir ehtirasla:

– Lənət bu yerlərə! – qışqırdı. – Lənət bu yerlərə! Bəsdir daha dağ keçisi kimi yaşadıq! Bəsdir! Köçək buradan! Babalarımız nahaq burada məskən saldı! İgid düşmən qılıncına hədəf olmaq burada məskən salmaqdan artıqdır! Gedək bu yerdən! Allahın altındakı yer genişdir! Gedək! Köçək buradan!

Kəndin camaatı Məhəmmədin başına toplaşdı, amma heç kim heç nə demədi, hamı heyrətlə Məhəmmədə baxdı, heyrətlə Məhəmmədə qulaq asdı, kəndin camaatı min il idi heç ağına da gətirmirdi ki, harasa bir başqa yerə köçmək olar, haradasa torpaq axarmaq olar, haradasa daşsız-qayasız, leysansız-şaxtasız yaşamaq olar.

Sonra hamı bütün bu yerlərin ən ulu sakini Süleyman dədəyə baxdı.

Dədə Süleyman bir müddət heç nə demədi, sonra elə bil özü özü ilə danışdı:

– Babaların işi haqq işidi, – dedi. – Babaların ruhu müqəddəsdi... Tənəyə layiq deyil...

Məhəmməd gəlib Dədə Süleymanla üzbəüz dayandı:

– Məni bağışla, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman:

– Mən bağışladım, – dedi. – Bağışlayırsa, qoy Allah da bağışlasın.

Məhəmməd:

– Mən gedirəm, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman yenə də bir müddət susdu, sonra Məhəmmədin başına toplaşmış kəndin camaatını bir-bir nəzərdən keçirtməyə başladı, sonra o sıldırım dağlardan aşağıdakı topa-topa boz buludlara baxdı və birdən-birə bir vəhy kimi gələn Dədə Qorqud sözlərini pıçıldadı:

Oğul! Sən varacaq yerin
Dolamac-dolamac yerləri olur.
Atlı batıb çıxmaz,
Onun pəlçığı olur.
Ala ilan sökəməz,
Onun ormanı olur...
Hey demədən baş gətirən
Onun cəlladı olur...

Dədə Süleyman susdu, Məhəmmədə baxdı, bir müddət beləcə keçdi və Məhəmməd yenə də:

– Mən gedirəm, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman uzun ömründə bir daha başa düşdü ki, olacağa çarə yoxdur, nə yazılıbsa o da olacaq və dedi:

– Kim istəyirsə, onunla gedə bilər...

Kəndin camaatı Dədə Süleymanın bu sözlərindən ürək dağılmağa başladı, hərə öz evinə çəkildi və bir azdan o daşlı-kəsəkli əkin yerində Məhəmməd qaldı, Dədə Süleyman qaldı, bir də Əli qaldı.

Əli, Məhəmmədin qabağına gəldi:

– Mən də sənənləyəm! – dedi. – Mən də bıkdım daha! Mən də gedirəm! – dedi, sonra Dədə Süleymana baxdı.

Dədə Süleymanın uzun-uzun illərdən bəri kiçilmiş, alacalanmış gözlərində ağappaq saçlarına, ağappaq saqqalına uyuşmayan bir işıq var idi və Dədə Süleyman o işıqlı gözləri ilə Məhəmmədə baxdı, Əliyə baxdı, o sıldırım dağlardan aşağıdakı topa-topa boz buludlara baxdı və gülümsədi:

– Həzrət Əli də həmişə Məhəmməd peyğəmbər-rəsulləllahla bir yerdə olub... – dedi.

Məhəmməd:

– Bizə xeyir-dua ver, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman:

– Oğul, uğrun açıq olsun!.. – dedi, eyni sözləri Əliyə də dedi, ürəyini bürümüş həzinlik, qəmginlik içində yavaş-yavaş öz daxmasına getdi, yatağına uzandı.

Həmin gün Məhəmməd də, Əli də kəllərini arabalarına qoşdular, xışlarını, kətmənlərini, bellərini, külünlərini götürdülər, arvadlarını, uşaqlarını arabaya mindirdilər, özləri arabaların qabağına düşdülər və o sıldırım qayalara, topa-topa boz buludlardan xeyli yuxarıda olan o kəndə axırncı dəfə nəzər saldılar, «– Ya uğur!» – dedilər və yola düzəldilər.

Kəndin camaatı Məhəmmədə də, Əliyə də heç nə demədi, amma onlar yola düzələndən sonra, kəndin qarşısındakı sıldırım qayalara yığışb ardlarınca baxdı, arvadlar, qızlar, gəlinlər qaçıb evdən su gətirdi, Məhəmmədlə Əlinin ardınca atdı və ağladılar. Bu kəndin camaatı indiyə kimi yalnız ölənlərdən əbədi ayrılırdılar və indi birinci dəfə idi ki, kimdənsə əbədi ayrılında onu yerə basdırmırdılar, harasa başqa yerə yola salırdılar.

Sonra kənd camaatı Dədə Süleymanın daxmasına tərəf axışdı, çünki Dədə Süleyman ürəyini bürümüş o həzinlik, o qüssə içində hiss edirdi ki, bu dünyada barmaqla sayılacaq gecələrin, gündüzlərin qonağıdır...

Məhəmməd ilə Əli gecə-gündüz yol getdilər, dağlardan aşdılar, təpələrdən keçdilər, yollara meydan oxudular: qarşı yatan Qara dağına aşmağa gəlmişik, axıntılı suyunu keçməyə gəlmişik; bir-birlərinə həyan oldular, bir-birlərinə kömək etdilər, axırncı tikələrini yarı böldülər və nəhayət, gəlib bu geniş yamaca çatdılar, burada bina saldılar.

Məhəmməd də, Əli də, onların arvadları, uşaqları da ömürlərində birinci dəfə idi ki, belə genişlik görürdülər, ömürlərində birinci dəfə idi ki, ovuclarına doldurduqları tünd-qəhvəyi torpağın ətrini beləcə hiss edirdilər və o torpağın nəmi onların ovuclarından keçib bütün bədənlərinə indiyədək heç vaxt hiss etmədikləri bir rahatlıq gətirirdi, sabahın bolluğundan və ümumiyyətlə, yer üzünün gözəlliyindən, həyatın xoşbəxtliyindən deyirdi.

Məhəmməd də, Əli də gecə-gündüz işlədilər, bir-birlərinə kömək elədilər, meyvə yedilər, ov ovladılar, bir-birlərinə həyan oldular, bir yerdə Məhəmmədə, sonra da bir yerdə Əliyə ev tikdi-

lər, həyət düzəltdilər və hərə özü üçün böyük bir sahəni şumlamağa başladı, torpağa qulluq etdi.

Həmin gün ki, gün təzəcə çıxmışdı və özü ilə bütün bu tərəflərə bir bəxtəvərlik gətirmişdi, Məhəmməd çarıqlarını çıxarıb çəpər boyu öz sahəsini gəzirdi, bu çəpəri təzə salmışdılar, bu çəpər Məhəmmədin sahəsi ilə Əlinin sahəsini bir-birindən ayırırdı: bu çəpər o yaşıl dağların, o güllü-çiçəkli düzənliyin, o tünd-qəhvəyi torpağın gördüyü, şahidi olduğu ilk çəpər idi.

Məhəmməd qıymırdı ki, bu torpağı çarıqla bastalasan və ömründə birinci dəfə idi ki, Məhəmmədin yalın ayaqları topuqdan da yuxarıya qədər yumşaq torpağın içinə batırdı və o tünd-qəhvəyi, yumşaq torpağın nəmində bir istilik, bir hərərət var idi, heç vaxt heç bir paltar, heç bir yorğan Məhəmmədin bədənini bu istilik, bu hərərət qədər qızdırmamışdı, bu istilikdə, bu hərərətdə bir ana əlinin məhrəm iyi var idi.

Məhəmməd torpağın istisi ilə, hərərəti ilə beləcə qızına-qızına gedib qollu-budaqlı bir armud ağacının yanında dayandı və təəccüblə bu armud ağacına, bu armud ağacının altından keçən çəpərə baxdı; bu armud ağacı da, dibinin torpağı da Məhəmmədin sahəsində olmalı idi – bu cür razılaşırdılar və çəpəri də bu cür qoymuşdular, amma indi çəpər irəli çəkilməmişdi və ağacın dibinin bütün torpağı Əlinin sahəsinə keçmişdi.

Məhəmmədin bədənini bürümüş o torpaq istisi, o hərərət birəcə anın içində yox olub getdi, elə bil ki, günün bu yerlərə gətirdiyi o bəxtəvərlik də silinib getdi və çox acı bir pərişanlıq hissi Məhəmmədi sarsıtdı.

Bu vaxt Əli də çəpər boyu öz sahəsini gəzməyə başladı və gəlib həmin armud ağacının altında Məhəmmədlə üzbəüz dayandı və Məhəmməd, Əlinin iri və dünənə qədər tərtemiz gözlərinə baxa-baxa birinci dəfə o gözlərdə bir hərislik sezdi, titrək səsiylə:

– Bir-birimizə qardaş dedik! Susuzlayanda suyumuzu böldük, acanda ruzimizi böldük, duzumuz bir oldu! – dedi. – Niyə belə iş tutdun? Niyə çəpəri qabağa çəkdin, mənəim torpağımı götürdün?

Əli fəxrlə, qürurla çəpər boyu öz sahəsinə baxdı, şumlanmış o tünd-qəhvəyi torpağa baxdı, sonra yenə Məhəmmədə baxdı və dedi:

– Bu yer də mənəim idi. Mən şumlamışdım buranı.

Məhəmməd armud ağacının altındakı torpağa baxdı və Əlinin bu ağ yalanından dəhşətə gəldi. Məhəmməd, Əlinin iri və dünənə

nə qədər tərtemiz gözlərində heç vaxt görmədiyi və təsəvvürünə gətirə bilmədiyi bir əyrilik gördü, amma zor elədi, özünü ələ aldı və dedi:

– Sən səhv edirsən, qardaş, bura mənim torpağımdı!..

Əli gülümsədi:

– Yox, qardaş, sən səhv edirsən!.. Yaxşı yadına sal... Bura mənim torpağımdı!..

Sonra Əli çəpərin bu tərəfinə, Məhəmmədin sahəsinə baxdı və Məhəmməd, Əlinin gözlərində bir aclıq duydu. Əli, elə bil, o gülümsəyən gözləri ilə Məhəmmədin şumlanmış torpağını yemək istəyirdi və Məhəmməd başa düşdü ki, bu dəm Əli bu torpağa da sahib olmaq istəyir, ömrü boyu torpaqsız olmuş, ömrü boyu əzab-əziyyət çəkmiş Məhəmmədin bütün bədəni uçundu, elə bil, onu yenə də çəkib o topa-topa boz buludlardan yuxarıda, o sıldırım qayaların arasında yaşadığı barsız-bəhərsiz həmin leysanlı günlərə salmaq istədilər və Məhəmməd dartındı, təzədən o günlərə qayıtmamaq üçün bütün varlığı ilə müqavimət göstərdi, xışdan çıxarıb çəpərin dibinə atdığı dırmağı yerdən qapdı və var gücü ilə Əlinin başına vurdu.

Bircə anın içində bütün bu tərəfləri bürümüş o bəxtəvərlik, torpağın o gözəl tünd-qəhvəyisi qıpqırmızı qızarıb qan rəngini aldı və sonra Əli daha heç nə görmədi, dəhşətli bir heyrət içində:

– Qardaş?! – dedi. – Sonra hər şey qurtardı. Əlinin cansız bədəni ömrü boyu dünyanın çox işlərini görmüş o qollu-budaqlı armud ağacının dibinə sərildi, parçalanmış alnından axan qan gözlərinin üstündən süzülüb o tünd-qəhvəyi rəngli şumlanmış torpağa töküldü.

Məhəmməd bir müddət Əlinin cəsədinə baxdı, gözlərini bu cəsəddən ayıra bilmədi, göz işlədikcə uzanan o genişlik içində birdən-birə Dədə Süleymanın pıçıltısı ilə Dədə Qorqudun sözlərini eşitdi:

Oğul, oğul, ay oğul!

Qaragülcə gözlərim aydını oğul!

Güclü belim qüvvəti oğul!

Gör axır nələr oldu?..

Və elə bil ki, Dədə Süleyman Dədə Qorqudun bu sözlərini Məhəmməd üçün yox, o armud ağacının dibində sərilib qalmış

Əli üçün pıçıldayırdı, elə bil, Məhəmməd bu pıçıltını öz qulaqları ilə yox, Əlinin o qanlı qulaqları ilə eşidirdi, sonra Məhəmməd hiss etdi ki, arxadan Ağ Dəvənin üstündə Həqiqəti Deyən gəlir, geri çöndü, baxdı.

Ağ Dəvə başını dik tutub həmişəki kimi, aramla addımlaya-addımlaya irəliləyirdi və Ağ Dəvə hər dəfə pəncələrini yerə basıb qaldırıdınca ləpir yerlərindən ağappaq çiçəklər baş qaldırırdı.

Həqiqəti Deyən heç vaxt əyninə paltar geyməzdi, saqqalını, saçını qırxdırmazdı, dırnaqlarını tutmazdı, çünki Həqiqəti Deyən də, əslində, insan idi və Həqiqəti Deyənin fikrinə görə insan gərək olduğu kimi görünəydi.

Həqiqəti Deyən, Ağ Dəvənin belində oturmuşdu: Həqiqəti Deyəni heç kim görməmişdi, amma hamı onu tanıyırdı.

Ağ Dəvə eləcə aramla addımlaya-addımlaya gəlib Məhəmmədin qabağında dayandı.

Məhəmməd ömründə dəvə görməmişdi və elə başa düşdü ki, yer üzündəki bütün dəvələr Ağ Dəvə olur.

Həqiqəti Deyənin də gözləri Ağ Dəvənin ləpir yerlərindən baş qaldıran o çiçəklər kimi, ağappaq idi və o ağappaq gözlərdə hər şey öz əksini tapırdı və Məhəmməd də o dəm o ağappaq gözlərdə öz əksini gördü, o qollu-budaqlı armud ağacının əksini gördü. Əlinin qıpqırmızı qana bulaşmış cəsədinin əksini gördü.

Əlinin alnından axıb sifətində, tünd-qəhvəyi torpağın üstündə laxtalanmış qan Həqiqəti Deyənin ağ gözlərinə kiçik qırmızı bir ləkə salmışdı.

Məhəmməd səhərdən bəri əlində saxladığı ağzıqanlı o dımırığı yerə atdı və bütün varlığı ilə Həqiqəti Deyəndən öz sözlərinin təsdiqini umdu:

– Bu torpaq mənim idi, onun deyildi! – qışqırdı. – Söylə, Həqiqət, kimin idi? Söylə həqiqəti!

Həqiqət Deyən Məhəmmədə baxdı, armud ağacının dibində sərilib qalmış Əlinin cəsədinə baxdı və dedi:

– Mən sənəm, mən oyam. – Həqiqəti Deyən əlini uzadıb Əlinin cəsədini göstərdi. – Mən nə deyə bilərəm? Dava torpaq üstündə idi, torpaqdan da soruşmaq lazımdır.

Ağ Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən bükdü, boynunu qabağa uzatdı və bir qulağını torpağa dirədi, bir müddət torpağa qulaq asdı, sonra boynunu qaldırdı, başını çevirib iri, qara gözləri ilə Hə-

qıqəti Deyənin ağappaq gözlərinin içinə baxdı. Həqiqəti Deyən, Ağ Dəvənin baxışlarında hər şeyi oxudu:

– Torpaq deyir ki, siz ikiniz də yalan söyləyirsiniz! – dedi. – Torpaq deyir ki, mən onların heç birinin deyiləm. Torpaq deyir ki, onlar mənimdir! Biri artıq gəlir qoynuma. O biri də vaxtı çatan-da gəlib mənim olacaq!

Sonra Ağ Dəvə ayağa qalxdı və həmişəki aram addımlarıyla uzaqlaşdı yavaş-yavaş gözdən itdi...

... Cərgə ilə uzanmış ləpir yerlərində bitən o ağ çiçəklər haçansa Ağ Dəvənin bu yerlərdən keçməyindən xəbər verirdi...

XXI

Məhəlləmizin birinci qaragünlüsü yazıq Meyranqulu əmigidə oldu, məhəlləmizə müharibədən birinci qara xəbər Meyranqulu əmigidə evinə gəldi və yazıq Meyranqulu əmi heç cür özünü saxlaya bilməyib arvadların, uşaqların yanında arıq və uzun barmaq-lı əllərini nazik baldırlarına vura-vura, ağlaya-ağlaya təkcə elə bu-nu deyirdi:

– Şair oğlum mənim!.. Şair oğlum mənim!..

İbrahimin altı bacısı o qədər ağlamışdılar ki, üzlərini, sinələrini o qədər cırıq-cırıq eləmişdilər ki, ancaq inildəməyə gücləri qalmışdı.

Məhəllənin bütün camaatı axışdı Meyranqulu əmigidə gəldi: Həsənağa əmi, Ağahüseyn əmi, Əzizağa əmi (bir azdan onların da hamısı müharibəyə getdi...), bizim dalandan da Cəbrayıl Ağa-rəhim Meyranqulu əmigidə evlərinin qabağında küçənin ortasında çadır qurdu və Molla Əsədulla o çadırın içində, yuxarı başda otu-rub Quran oxuyurdu, hərdən də qalın cildli o yekə və qalın kitabı böyük ehtiyatla bir kənara qoyurdu, çeşməyini də gözündən alıb kitabın yanına qoyurdu və sükut içində çay içə-içə pıçıldayırdı:

– Kəfənsiz gedən nocavan... – Sonra bərkədən: – Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Çadırın içində oturan kişilərin hamısı bir balaca yerlərdən qalxıb bir ağızdan:

– Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Molla Əsədulla:

– Allah sizin də bütün ölənlərinizə rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

– Allah bəsin cəzasını versin!.. Allah sizin cavanlarınızın hamı-

sını hifz eləyib güllədən saxlasın! Allah heç bir evi kişisiz qoymasın, uşaqlar yetim qalmasın!.. Allah Hitlerin divanını eləsin, qəni mi əzrayıl olsun, qəbiri od tutub yansın və dili ağzında kömürə dönsün!.. Allah Stalinin də ömrünü uzun eləsin!..

Çadırın içindəki kişilər yenə də bir ağızdan:

– İllahamin! – deyirdi.

Cəfərqulu ilə mən tez-tez o çadırın içinə girib-çıxırdıq, orda oturan kişilərə çay paylayırdıq, boş stəkanları yağışdırırdıq və qəribə idi, Molla Əsədullanın dediyi o sözlər, çadırın içindəki kişilərin bir ağızdan danışması mənə öz gözlərimdə böyüdüdü, mən özüm özümə böyük bir adam kimi görünürdüm.

Molla Əsədulla deyirdi:

– Meyranqulunun oğlu İbrahim çox yaxşı oğlan idi. Bu cəhətdən İbrahim peyğəmbərə bənzəyişi var idi. Babilin padşahı Nəmrud İbrahimi oda atdırdı, amma od İbrahim Xəlili götürmədi, o qədər təmiz idi!.. Və o yerdə ki, od yanırdı, həmin od qalağı çiçəkli bir bağa döndü...

Molla Əsədulla belə əhvalatlar danışanda mən yerimdən tər-pənmirdim, dayanıb qulaq asırdım və bu söhbətlər mənə o qədər təsir edirdi ki, dünyada hər şey yadımdan çıxardı və bəzən o vaxt özümə gəlirdim ki, ya isti çay əlimə tökülüb yandırırdı, ya Cəfər-qulu qolumdan tutub dartırdı. Molla Əsədullanın danışdığı əhvalatlar hərdən Balakərimin danışdığı əhvalatlara oxşayırdı, amma əsas fərq ondan ibarət idi ki, mənə elə gəlirdi ki, Molla Əsədulla danışdığı bu əhvalatların hamısını gözləri ilə görüb, bütün bunlar hamısı həqiqətdir; hər halda, Molla Əsədulla bu əhvalatları uşaqlara danışmırdı, böyüklərə danışdı və buna görə də həmin əhvalatların nüfuzu bir az çox idi...

Mən İbrahimin bizə bir abbasiya kino göstərməyini, pulumuz olmayanda bizdən konfet almağını və bu kimi bütün başqa işlərini yadımdan çıxarmışdım, amma şair İbrahimin yazdığı o iki misra mənim başımdan çıxmırdı:

Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!..

Düzdür, mən bu iki misranın mənasını başa düşmürdüm, amma həmin iki misra (onlar bəlkə, doğrudan da, İbrahimin deyildi, amma bunun fərqi yox idi!..) İbrahimin ölümündən sonra, elə bil

ki, dünyanın ən dərdli, nisgilli bir nəğməsiydi; o zaman, əslində, o balaca Ələkbər ölümün də nə olduğunu yaxşı başa düşmürdü, amma şair İbrahimin misraları ilə ürəyimdə baş qaldırmış o dərdli, o nisgilli nəğmə hərdən məni kövrəldirdi, gözlərimi doldururdu və mən ağlamaq istəyirdim; bir də ki, Molla Əsədullanın dediyi o çiçəkli bağ gözlərimin qabağından getmirdi və o bağda bitən qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklər də dərdin, nisgilin içində idi.

Həmin gecə yuxuya getməzdən əvvəl mən özümü şair İbrahimin yerində təsəvvür etdim, elə bil ki, müharibədə ölən şair İbrahim yox, mən özüm idim və Meyranqulu əmigin evinin qabağındakı o çadır da mənim üçün qurulmuşdu, məhəllənin bütün kişiləri o çadırdə mənim yasıma yığılmışdı, Molla Əsədulla məni İbrahim Xəlil peyğəmbərə oxşadırdı, məhəlləmizin kişilərinin hamısının sifəti bir-bir mənim gözlərimin qabağından gəlib keçirdi və mən bir tərəfdən özüm özüm üçün qüssələnirdim, müharibədə öldüyüm üçün özümün özümə heyfim gəlirdi, bir tərəfdən də qürur hissi keçirirdim, özümlə fəxr edirdim, çünki müharibədə vuruşmuşdum, çünki müharibədə ölmüşdüm, çünki məhəlləmizin bütün kişiləri mənə görə o çadıra yığılmışdı və o arvadlar, qızlar, gəlinlər də mənim üçün ağlayırdı; sonra mənə elə gəldi ki, Babilin padşahı Nəmrud məni yandırmaq istəyir və o odun istisini hiss etdim, amma qorxmadım, çünki o od çiçəkli bir bağa dönəcəkdə və o bağı qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəkləri olacaqdı.

Məhəlləmizə ikinci dəfə bu cür qara xəbər Firuzə xalagilin evinə gəldi və bu dəfə çadır Firuzə xalagilin evinin qabağında quruldu, sonra o çadır tez-tez qurulmağa başladı, bu evin qapısı ağzından o evin qapısı ağzına köçdü və bu çadır da, elə bil ki, çöndü oldu Ağ Dəvə, qapıların ağzında qurulub dünyanın dərdli işlərdən xəbər verdi.

Bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Bəs, o Ağ Dəvə niyə Hitlerin qapısında yatmır?

Balakərim əvvəlcədən hər şeyi bilirmiş kimi, mənalı-mənalı gülümsədi:

– Yatacaq, Ələkbər, yatacaq... Farslar bilirsən nə deyib, Ələkbər? Atondan soruş, bilər; farslar deyib ki, hər suxən cayı, hər nöqtə məqami darəd...

Mən farsların dediyi bu sözlərin mənasını, əlbəttə, başa düşmürdüm, o sözlərin deyilişində, musiqisində bir sakitlik, rahatlıq

var idi, amma o sakitliyin, o rahatlığın bizim məhəlləyə dəxli yox idi, o sakitlik də, rahatlıq da bizim məhəllədən köçüb getmişdi.

Həmin çadır bizim məhəllədə bircə dəfə qurulmadı: anamın adaşı Sonanın əri saatsaz Gülağanın qara xəbəri gələndə məhəlləmizin ya xəstəliyə görə, ya şikəstliyə görə, ya da nəşə başqa bir səbəbə müharibəyə getməmiş beş-üç kişisi Gülağagilin evinin qabağında çadır qurmaq istədi, amma Sona qoymadı, çığır-bağır saldı, yas tutmadı, çünki Sona Gülağanın ölməyinə inanmırdı, qısqırıb camaatı başa salırdı ki, o qara xəbər yalandır.

Hamının Sonaya yazığı gəlirdi, məhəllənin arvadları bir tərəfdən cavan getmiş sakit, heç kimdə işi olmayan gözəl-göyçək Gülağa üçün ağlayırdı, bir tərəfdən də yazıq Sonanın beləcə halına ağlayırdı; deyirdilər ki, Sonanın başına hava gəlib, amma bu barədə çox danışırdılar, danışanda da yana-yana, gözləri dola-dola danışırdılar.

Küçəmizin lap aşağı başında, tinin ucunda yan-yana üç dükən var idi: ət dükanı, çörək dükanı, nöyüt dükanı və bizim məhəllənin camaatı həmişə ət (noxud, düyü, duz, qənd, yağ da o dükan-da olurdu) o dükanda qəssab Dadaşbaladan alardı, amma müharibə başlayandan sonra o dükən bağlandı və qəssab Dadaşbala da çayçılığa başladı, yas yerlərində samovar qoydu, gedib Gürcüstandan quru çay alıb gətirdi, çay dəmlədi və heç vaxt bekar qalmadı, ən çox pul qazanan da elə o idi, amma adı əvvəlki kimi qəssab Dadaşbala idi; anamgil bütün gecəni o çörək dükanının qabağında növbəyə dururdu və qabağında bir o qədər növbə olan o dükən səhər tezdən açılırdı, tez də boşalıb bağlanırdı: əlimizə qab alıb nöyüt dalınca biz gedərdik, amma bir azdan nöyüt də qurtardı (nöyüt də kişilər kimi, müharibəyə gedirdi), vaxt keçdi və bizim evimizin lampasına, pilətəsinə hopmuş nöyüt iyi də çəkilib getdi, yox oldu.

Bizim dalanımızın qabağında daha bir avtobus və dörd dənə də «polutorka» yan-yana dayanmırdı, çünki təkcə bizim küçəmiz yox, təkcə bizim dalanımız yox, bizim həyatımız də boşalırdı: əvvəlcə Cəfər, Adil, Əbdüləli müharibəyə getdi, sonra da Qoca getdi və Xanım xala təkcə Cəbrayilla, bir də ki, Ağarəhimlə qaldı.

Müharibə başlamışdı və biz hamımız öyrənmişdik ki, bədbəxtlik, qəza oğlu olan, əri, atası, qardaşı olan evlərin başının üstündə fırlanır və əlbəttə, heç kimin ağlına gəlməzdi ki, bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmigilin evinə girəcək (hər-

dən arvadlar bir yerə yığışanda Məşədixanım xala deyirdi: « – Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə»).

O vaxt ki, bizim məhəllənin evlərinin qabağında çadırlar qurulmağa başladı, o vaxt ki, qəssab Dadaşbala baltanı-kötüyü bir tərəfə atıb çayçılıqla məşğul olmağa başladı, o vaxt ki, anam gecədən səhərə kimi çörək dükanının qabağında növbəyə dayandı, onda daha müharibədən əvvəlki bütün hadisələr birdən-birə tamam uzaq bir keçmişdə qaldı, mənim həyatım, elə bil ki, ortadan qanrılıb iki hissəyə əyilmiş dəmir çubuq kimi birdən-birə iki hissəyə ayrıldı: müharibə başlanana qədərki həyatım və müharibə başlandıqandan sonrakı həyatım.

Mənim ürəyimdəki o sirk sevinci də, əvvəllər gözlərimin qabağında oynayan o sirk rəngləri də artıq səkkiz-doqquz yaşlı Ələkbər üçün uzaq bir keçmişdə qalmışdı və mən hərdən küçədə Ədiləni görəndə o sirk xatirələri həmin uzaq keçmişdən baş qaldırırdı, bir hərarət gətirmək istəyirdi, amma o hərarətin istisi tez də sönmürdü, Ədilə küçədə gözdən itirdi və o xatirələr yenə də özünün əlçatmaz, ünyetməz uzaqlığına qayıdırdı; bizim məhəlləmizdə və ümumiyyətlə, mənim həyatımda daha elə bir fərəhli hadisə, elə bir fərəhli hiss, həyəcan yox idi ki, o «Sevimli məktub»u həmin uzaqlıqdan çıxarıb gətirə bilsin və qərribə idi, elə bil ki, Ədilənin o qalın, o uzun, xurmayı qoşa hörükləri də işıltısını itirmişdi, adiləşmişdi.

Bir müddət mən Ədiləni küçədə görəndə utandığımın qaçıb gizləndim ki, mənə görməsin.

Məsələ burasında idi ki, atam növbəti səfərindən qayıtdığı günlərdən birində anama dedi:

– Dünya yaman etibarsız olub, bacı... Gec-tez mən də gedəcəyəm cəbhəyə. İstəyirəm, heç olmasa, Ələkbərin kiçik toyunu görüm...

Müharibədən əvvəl bizim məhəllədə uşaqların sünnət olunmağı toy-bayrama çevrilirdi, amma bu dəfə heç bir toy-bayram olmadı, atam bir ləzgi dəllək tapıb gətirdi və hər şey çox adi keçdi; qeyri-adilik təkcə onda idi ki, mən də müharibədən əvvəllər olduğu kimi, belimə qıpqırmızı fitə taxdım və sünnətdən iki gün sonra, belimdə o qıpqırmızı fitə ilə küçəyə çıxıb, uşaqlarla oynamağa başladım.

Biz həmişə özümüzdən böyük oğlanların bellərinə qırmızı fi-

tə dolayıb küçədə oynamalarına həsədlə baxardıq, indi mən özüm də böyümüşdüm, mən özüm də belimə qıpqırmızı fitə bağlamışdım və doğrusu, belimdəki bu qırmızı fitənin sevinci mənim müharibə başlanandan sonrakı həyatımın yeganə sevinci idi.

Mən küçədə, hamının gözü qabağında özümü çox qürurlu tuturdum, çünki böyümüşdüm, çünki mənim belimdə qırmızı fitə var idi, amma bircə Şövkəti görəndə özümü görməməzliyə vururdum və özümdən asılı olmayaraq çalışırdım ki, tez qaçıb həyətimizə girim, bir də ki, Ədiləni görəndə gizlənidim, istəməirdim ki, Ədilə məni qırmızı fitəylə görsün, çünki Ədilədən utanırdım.

Şövkət yenə də hərdən evinin qabağında, qoşa tut ağacının yanındakı taxta skamyada otururdu, amma daha əvvəllərdəki kimi tum çırtlamırdı, çünki Ziba xala köçüb getmişdi Amerikaya və ümumiyyətlə, daha tum da tapılmırdı və Şövkət əvvəllərdəkilər kimi, şaqqanaq da çəkib gülmürdü, hərdən gülümsəyirdi və baxmayaraq ki, Şövkətin müharibəyə gedəsi bir adamı yox idi, amma onun da dodaqlarındakı o təbəssümdə bir qüssə var idi; bütün bunlar hamısı belə idi, amma mən o qıpqırmızı fitəni belimə bağlayıb küçəyə çıxandan sonra Şövkət yenə də əvvəlki kimi mənə göz vururdu, yavaşdan soruşurdu:

– Çox ağrıtdı? – və xısın-xısın gülmürdü.

Bu cür sözlərinə baxmayaraq, yenə də Şövkətə nifrət etməirdim, amma onu görəndə qaçıb həyətimizə girirdim və küçəyə çıxmırdım, elə bil ki, bu da, Şövkət ilə mənim aramda bir oyun idi.

Ədilədən isə utanırdım.

Ədilənin o qara gözləri, o ağ sifəti, o qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörükləri yenə də mənim üçün doğma idi, amma bu doğmalığın özündə də bir uzaqlıq, bir keçmişlik var idi və nədənsə, mənə elə gəlirdi ki, Ədilənin həmin doğmalığı Qoca üçün beləcə bir uzaqlıqda, beləcə bir keçmişdə qalıb və Ədilə bunu bilir, buna görə əzab çəkir.

Qoca da müharibəyə getmişdi və bizim məhəlləmizdə Qoca ilə Ədilə haqqındakı söhbətlər də, demək olar ki, yaddan çıxmışdı, Balakərim daha Romeo ilə Cülyettadan danışmırdı, mən daha Ağ Dəvənin Ədiləgilin qapısının ağzında yatacağından qorxmurdum, amma bir dəfə küçədə qəflətən Ədilə ilə üzbəüz gəldim və mən belimə bağladığım o fitə kimi qıpqırmızı qızardım, amma Ədilə elə bil heç bu fitəni görmədi, qara gözləri ilə mənə baxdı və mən həmin gözlərdə həsrət hiss etdim, dərin bir qüssə gördüm,

elə bil o gözlər mənə baxmırdı, çox uzaqları axtarırdı, Balakərimin gözləri kimi yol çəkirdi, sonra Ədilə ikinci dəfə məndən soruşdu:

– Necəsən, Ələkbər?

Ədilə bu sualı elə verdi, elə bil ki, əslində başqa şey deyirdi; deyirdi ki, mən çox pisəm, Ələkbər, mənim ürəyim gülmür Ələkbər, mən dünyanın ən bədbəxt adamıyam, Ələkbər, mən yazığam, kimsəsizəm... Sonra Ədilə birdən-birə mənə dünyanın ən təsirli sözlərini dedi:

– O sirkin biletlərini yadigar saxlamışam, Ələkbər...

Mən heç cür özümü saxlaya bilmədim və gözlərim doldu, dolmuş gözlərimi Ədilədən gizlətmək istədim, amma bir şey çıxmırdı, Ədilə mənim gözlərimin olduğunu gördü və elə həmin anda Ədilənin də o qara və qüssəli gözləri doldu.

Bundan sonra mən bir də heç vaxt Ədiləni görmədim.

Birdən-birə məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı: Muxtar özünü-özüyün papaqçı Əbülfətgilə elçiliyə gedib və Ədilənin «hə»sini alıb, Ədiləni Muxtara ərə verirlər.

Bu xəbərin gözlənilməzliyi təkcə onda deyildi ki, Muxtarla Ədilənin evlənə biləcəyi ömründə heç kimin ağına gəlməzdi; bir də onda idi ki, müharibə başlandıqdan sonra, elə bil, bütün dünyanın toyları-düyünləri də həmişəlik bir uzaqlıqda, həmişəlik bir keçmişdə qalmışdı və bizim bütün məhəlləmizdə evlərin qapısı ağzında təziyə çadırları qurulduğu bir vaxtda kiminsə evlənmək istəməsi, elçiliyə getməsi adamı heyrətə gətirirdi, üşüdüdü.

Kübra xala öləndən sonra Muxtar o şüşəbəndli evlərində tək yaşayırdı, yenə də səhər tezdən qara «emadin»ə minib işə gedirdi və həmin qara «emadin»lə də axşam işdən qayıdırdı, yenə də əynində qara meşin pencək, ayaqlarında xrom uzunboğazlar var idi və müharibə başlayandan sonra da Muxtarın həyatı beləcə davam edirdi, təkcə axşamlar evə əvvəlkinə nisbətən gec qayıdırdı, bəzən lap gecənin yarısı gəlirdi və mən acqarına yerimdə uzanıb yuxuya gedə bilmədiyim vaxtlar hərdən o qara «emadin»in səsini eşidirdim.

Bir dəfə səhər tezdən məktəbə gedəndə gördüm ki, Muxtar əynində alt köynəyi öz şüşəbəndlərindəki o saxsı dibçəklərə su tökür və doğrusu, Muxtarın səhər-səhər adı adamlar kimi, beləcə alt köynəyində Kübra xalanın o saxsı dibçəklərdəki güllərini suvarmağı mənə çox təsir etdi və mən bir neçə gün fikirləşdim ki,

Muxtara da salam vermək lazımdır, Muxtar da adamdır, «salam» onsuz da bizim deyil. Balakərim deyirdi ki, «salam» Allahındır və mən nəhayət, bu qərara gəldim ki, Allahın o «salam»ını Muxtara verim və bir dəfə axşamdan bir az keçmiş Muxtar işdən qayıdıb qara «emadin»dən düşəndə salam verdim, amma Muxtar gözücü mənə baxdı (bəlkə tanıdı məni? Tanıdı ki, Xanım xaladan üzr istəməyə gələndə Xanım xalagilin evini ona mən göstərdim və müharibədən əvvəlki o gözəl gündə Xanım xalanın onu qovmağının şahidi oldum?) və salamımı almadı; bundan sonra mən ona yenə də salam vermədim. (Bir dəfə Balakərim qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət Muxtargilin şüşəbəndinə baxdı, sonra dedi: – «Dünyada ki, nə qədər gül var, o güllərin də öz dili var. Kübra onların dilini bilirdi, ancaq Muxtar onlardan danışa bilmir. O güllərin ürəyi sıxılır...»)

Səfurə xalanın oğlu Eynulla onda hələ müharibədə itkin düşməmişdi, birinci dəfə yaralanıb sağalandan sonra, ikinci dəfə müharibəyə getmişdi və Səfurə xala deyirdi:

– Muxtar olanda nolar, balam, kişi döyül bəyəm? Özü də işi elədi ki, fronta getməyəcək!.. Bir az yaşı çoxdu Fatmanın qızından, nolar, balam, kişinin yaşı çox olar də, kişi kişidi də, başıva dönüm sənini!.. Nolar qulaqları balaca olanda? Adam öləcək, valah, insafən, Kübraya çox yaxşı baxırdı Muxtar, evcanı kişidi. Düzdü e, Ədilə çox xanım-xatındı, amma gedəcəkdi Xanımın oğluna, nolacaqdı, ikisi də cavan, bir tərəfdən də Xanım kimi əzazil!..

Anam deyirdi:

– Əzazil niyə olur Xanım xala, ay Səfurə bacı?..

Səfurə xala deyirdi:

– İndi Xanımı sən mənə tanıdacaqsan?.. Muxtar ayağını bərk basıb yerə. Qoca, Allah eləsin ki, sağ-salamat qayıtsın frontdan, ağıllı uşaqdı, tərbiyəlididi, söz yox, adamın Allahı var, Xanımın oğlanlarının hamısı tərbiyəli uşaqlardı, amma, ay başıva dönüm sənini, tək tərbiyə ilə arvad saxlamaq olmaz... Zəmanə pis zəmanədi. Ode, o yazıq yetim Gülağanın axırı nə oldu? Toyuq başı kəsməyə ürəyi gəlmirdi, bir gülləyə qismət oldu cavan canı... Allah bir gün də Hitler köpəyoğluna qismət eləsin o gülləni!.. Sona yazığın da ki, sənnən uzaq olsun, düşdüyü günü Allah heç düşməndə qismət eləməsin!..

Anam deyirdi:

– Könül sevən göyçək olar də, ay Səfurə bacı...

– Bəsdi, ağəz, uşaq sözü danışma!.. Qızı qoyarsan öz xoşuna, ya halvaçıya gedər, ya zurnaçıya!..

Anam Səfurə xaladan cavan idi, anam ürəyində Ədilə ilə Qocanın təəssübünü çəkirdi və Səfurə xala ilə bu söhbətdə məğlub olmaq istəmirdi:

– Axı, bunu da deyiblər ki, ay Səfurə bacı, qızı otaqlıya yox, papaqlıya verginən də!..

Mən ürəyimdə anamın bu sözlərinə tamam şerik çıxırdım, çünki anam özü otaqlıya getməmişdi, atamın heç vaxt evi olmamışdı, amma atam papaqlı kişilərdən biri idi, gecə-gündüz yol girdirdi, heç nədən ötrü Fətulla Hatəm kimilərinə ağız açmırdı və o ağır günlərdə də bizi dolandırırdı.

Səfurə xala deyirdi:

– Nolub, ağəz, Muxtarın papağına? Sənin Fatmadan çox ürəyin yanacaq o qıza? Vallah, gül kimi söz deyir Fatma öz qızına! Deyir ki, bizə bax, ağıllı ol, həmişə kasıb olmuşuq, deyir, bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşamışıq, bax bacılarıva, deyir, Allah atovun papaq tikən əllərini həmişə beləcə salamat eləsin, deyir, yoxsa ki, hamısının uşağı acından ölər, deyir, düz də deyir də... Fatma özü əgər papaqçı Əbülfətə getməsəydi, Xanımın qardaşı o rəhmətlik Abuzərə getsəydi, indi nə olacaqdı? Yetim qalacaqdı bütün uşaqları...

Anam deyirdi:

– Allah bilən yaxşısı... Kimin alınına nə yazılıb, odu...

Anam bu sözləri deyirdi və mən yaxşı bilirdim ki, həmin anlarda anam nə fikirləşirdi: dünyanın işləri niyə belə nainsafdır, ay Allah? Bu dünyanın beləcə dərdləri-sərləri elə bizə qalıb? Yəni bu boyda müharibə də Fətulla Hatəmlərə təsir eləyə bilmir? Camaatın oğlu qayıtmır, əri itkin düşür, ancaq qəzetlər yenə də Fətulla Hatəmin şəkillərini çap eləyir – Fətulla Hatəm cəbhədəki əsgərlərə məktub yazıb! Fətulla Hatəm faşist köpəyuşağının əleyhinə çıxış eləyib!.. – Elə hazır çıxışdansa, məktubdansa, xalqın əri kimi, oğlu kimi gedib özü vuruşsun də faşistlərlə, nəş getmir? çünki Fətulla Hatəmdir...

...Muxtarın özü üçün elçi getməsi, Ədiləni istəməsi və papaqçı Əbülfətlə Fatma xaladan Ədilənin «hə»sini alması bizim o yetimləmiş küçəmizə, kimsəsizləmiş, gözgörəsi rəngini itirib bozarmış məhəlləmizə nəsə bir canlılıq gətirmişdi, amma günlərin bir

payız günü, günlərin bir pis günü, günün günorta çağı anamla birlikdə vay-şivən səsinə evdən qaçıb küçəyə çıxdıq.

Ədilə özünü o üçmərtəbənin damından atmışdı.

Anam əlləri ilə mənim başımı qamarlayıb qarnına basdı, qoymadı ki, mən küçənin ortasına düşmüş Ədiləni görüm, amma onsuz da mən özüm, o biri uşaqlar kimi, qaçıb gedib küçəmizin ortasında, qəmbərin üstünə düşmüş Ədiləyə baxmaq istəmirdim, mən daha uşaq deyildim, mənim təcrübəm var idi, mən məhəlləmizin qapıları ağzında qurulmuş çox çadırlar görmüşdüm və mən bilirdim ki, ölüm əbədi ayrılıqdı, bunu daha başa düşmüşdüm, dərk eləmişdim, başımı daha da bərkdən anamın qarnına sıxdım, küçənin hay-küyünü, çığır-bağırını, anamın hıçqırıqlarını eşidə eşidə Ədiləyəçün hönkürüb ağladım.

Anam isti ovcu ilə mənim başımı qarnına sıxmışdı və beləcə də məni evə apardı:

– Qorxma, – dedi. – Qorxma.

Sonra özü də ağlaya-ağlaya həyəətə qaçıb bir parç sərini su gətirdi, üzümü yudu, mənə su içirtirdi, amma mən heç cür sakit ola bilmirdim və anam da mənim bir söz deməyib beləcə hönkür-hönkür ağlamağımı qorxmağımınla yozurdu, ağına da gətirmirdi ki, o balaca Ələkbər qorxudan yox, kədərdən ağlayırdı və mənim ürəyimi uçunduran o kədərin yüngül, hətta tamam çəkisiz bir ləkəsi indiyə qədər mənim ürəyimdə qalıb.

Ədilə sağ idi, amma tamam əzilmişdi və onu maşına qoyub xəstəxanaya apardılar.

Bütün məhəllə xəstəxanadan xəbər gözləyirdi, bütün məhəllə Allaha yalvarırdı ki, Ədilə sağalsın və məhəlləmizdə heç kim ağzını açıb Ədilənin qarasına bir söz demirdi, belə bir pis iş tutduğu üçün Ədiləni günahlandırmırdı.

Dörd gündən sonra Ədilə öldü.

Ədilə mənim üçün birinci doğma adam idi ki, ölürdü.

Düzdür, müharibədən məhəlləmizə qara xəbərlər gəlirdi, düzdür, mən şair İbrahimi də, saatsaz Gülağanı da, başqa qara xəbərliləri də yaxşı tanıyırdım, bu ölümlər mənə çox təsir edirdi, mən də bütün məhəlləmiz kimi, bu ölümlərin dərini çəkirdim, amma Ədilənin ölümündə, elə bil ki, mənim özümün nəsə şəxsi bir payım var idi, elə bil, mənim özümün hansı bir hissəm isə ölmüşdü...

Mən, heç kim görməsin deyə, dalanımızın dibindəki o böyük

xartutun altında, ya nöyüt əvəzinə ocaqda yandırılmaq üçün Sarı hamamın həyətinə yığılmış taxta-tuxtanın, şalban qırıqlarının (bunların çoxunu Balakərim oradan-buradan tapıb daşıyıb gətirdi) arasında bir tərəfə çəkilib Ədilə barədə fikirləşirdim. Ədilənin qara gözlərini, ağ bənizini, o qalın və uzun, o xurmayı hörüklərini, müharibədən əvvəlki o yaz axşamı sirkin bufetində tez-tez qalxıb-enən dolu sinəsini gözlərimin qabağına gətirirdim, mənə elə gəlirdi ki, Ədilə yenə də əlini uzadıb mənim başımı sığallayır və mən qəhərlənirdim, «Sevimli məktub»un o dalğavari qırmızı xətti o vaxt, dalanımızın dibindəki o xartutun altında, ya Sarı hamamın həyətinədəki o bir qalaq taxta-tuxtanın arasında mənə yalnız və yalnız dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi, mən birdən-birə müharibədən əvvəlki o uzaqlıqdan, o keçmişdən qayıdıb gəlmiş qızılgül ətrini də hiss edirdim, amma o qızılgül ətri də o dəm dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi və mən özüm özümə o «Sevimli məktub»un axırındakı o dörd misranı pıçıldaırdım:

Məktub, səni ad eylərəm,
Poçta əmanət eylərəm.
Gedib Qocaya çatmasan,
Bil ki, qiyamət eylərəm...

Və mənə elə gəlirdi ki, o «Sevimli məktub» ömründə gedib heç kimə çatmayıb, həmişə yolda olub, heç mən özüm də o məktubu oxumamışam və o «Sevimli məktub» həmişə də beləcə yolda olacaqdı, heç vaxt heç kimə çatmayacaqdı və bu yolun beləcə əbədiliyi mənim üçün bütün dünyanın vəfasızlığı idi...

Ədilə bir də heç kimə məktub yazmayacaqdı, Ədilə bir də heç kimə qızılgül ətirli salam təqdim etməyəcəkdə və mən birdən-birə Xanım xala barədə fikirləşdim, Xanım xalanın müharibədən əvvəlki o gözəl yaz gecəsi sirkin qabağında peyda olub qışqıra-qışqıra dediyi – «Nə həyasız qızsan sən, ağəz?!» – sözləri təzədən eşitdim və daha da artıq kövrəldim; əlbəttə, Ədilənin o cür əzablı ölümündə Xanım xalanın təqsiri yox idi, amma, hər halda, mən, o dəqiqələrdə Xanım xalanı xatırlamaq istəmirdim, Xanım xalanı gözlərimin qabağına gətirmək istəmirdim, səsini eşitmək istəmirdim, mənim o balaca ürəyim sınımışdı, Ədilənin ölümündən sonra Xanım xaladan incimişdim və mənə elə gəlirdi ki, bir də heç vaxt Xanım xala ilə barışa bilməyəcəyəm.

Ədilənin cənazəsini o üçmərtəbəli binadan çıxartdılar, Molla Əsədulla qabağa düşdü, məhəllənin bütün camaatı cənazənin ardınca qəbiristanlığa tərəf addımlamağa başladı və mən heç cür ağılıma sığışdırı bilmirdim ki, Ədilə indi çiyinlərdə gedən o mafənin içindədir, üstünü şalla, ipək örtüklə o cür basdırıblar, nəfəs almır.

Biz elə bil ki, öyrənmişdik ki, daha ölən adamın özü olmur, yəni müharibədən qara xəbərler gələndə çadırlar qurulurdu, evlərdə vay-şivən qopurdu, təziyə tutulurdu, amma heç kim qəbiristanlığa getmirdi, çünki ölü özü yox idi, uzaq-uzaq ellərin soyuq torpağında qalırdı... İndi isə, yenə də müharibədən əvvəlki kimi, camaat cənazənin ardınca qəbiristanlığa gedirdi və bu mərasimin özü də, elə bil ki, Ədilənin ölümünü daha təsirli, daha yangılı eləmişdi.

Klarnetçalan Ələkbərin bir gözü şikəst idi, buna görə də müharibəyə getməmişdi və hərdən cəbhədən, xüsusən cavan adamların, hələ evlənməmiş, toyu çalınmamış adamların qara xəbəri gələndə, qapılarında qurulmuş çadırlara girirdi, qutunu açıb tələsmədən klarneti yığırdı və ürəkdən gələn bir yangı ilə muğamat çalırdı və həmin vaxtlarda Ələkbərin klarneti məhəlləmizin hələ ki, müharibəyə getməmiş kişilərinin də gözünü yaşardır, kişilər də, heç kim görməsin deyər, gözlərinə dəsmal tutub çiyinlərini ata-ata səssiz ağlayırdı.

Ələkbər, Ədilənin cənazəsinin ardınca gedə-gedə klarnetdə «Segah» çalırdı və Ələkbərin titrəyən barmaqları klarnetin dillərində gəzdikcə, mənə elə gəlirdi ki, elə bil, Balakərimin danışdığı o uzaq və kimsəsiz səhralar dünyasında yəm və o dünyada göz işlədikcə uzanan o səhra qumlarından başqa, gömgöy göydən başqa, bir də ki, o yanıqlı klarnet səsinə başqa heç nə yoxdur, amma o səhrada da, o gömgöy göydə də, o yanıqlı klarnet səsinə də Ədilənin qara gözlərinin, qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörüklərinin qüssəsi var idi.

Mərasim bizdən yuxarıdakı məhəllələrdən keçirdi, o məhəllələrdə bir yetimlik var idi, o məhəllələrin də kişiləri, cavanları yox idi, arvadları, qızları dərd əlindən dəyişmişdi, gözləri yolda idi, amma biz Ədilənin cənazəsini aparanda o küçələrin də qapılarının qabağına camaat yığılmışdı, o camaatın da gözü dolurdu, ürəyi yanırıdı:

«– Özünü öldürən Saçlı qızdı...» Əlbəttə, bizim bütün məhəlləmiz dərd içində idi, amma o dərd ilə bərabər, məhəlləmizin

adamlarının ürəyində söz ilə dilə gətirmədikləri pis bir maraq da var idi və nə gizlədim, o pis maraq o balaca Ələkbərin də ürəyinə sirayət eləmişdi: Xanım xala nə edəcəkdə? Bu dəfn mərasimi zamanı küçədə görünəcəkdə, yoxsa evdə oturacaqdı? Düşmən hesab elədiyi adamların bu dərdli günündə onların gözünə görünəcəkdə?

Xanım xala bir tərəfində Cəbrayıl, o biri tərəfində də Ağarəhim dalandan çıxdı və həmişəki şax addımları ilə gəlib camaata qoşuldu. Xanım xalanın ətrafındakı adamların hamısı, hətta ağlayan arvadlar da səslərini kəsdilər. Heç kim heç nə demədi və hamı o lal sükut içində, Ələkbərin klarnetinin müşayiəti ilə Ədilənin cənazəsinin ardınca addımladı.

Məhəlləmizin yaşlı arvadları Fatma xalanın qoluna girmişdilər, amma Fatma xala imkan tapan kimi, əlini başına atıb pırpızlaşmış saçını yolurdu, əlini üzünə atıb sifətini cırırdı və ağlamaqdan, vay-şivəndən batmış səsiylə zarıyırdı:

– Məni öldürəydin!.. – deyirdi. – Cavan canına niyə qıydın?!

Papaqçı Əbülfət əminin sifəti görünmürdü, çünki iri dəsmalını gözlərinə basmışdı, amma mənə elə gəlirdi ki, papaqçı Əbülfət əminin təkcə o iri dəsmalın altında gizlənmiş gözləri ağlamır, bütün bədəni ağlayır, addımları ağlayır, əynindəki paltar ağlayır.

Papaqçı Əbülfət əminin yanında mənə tanımadığım böyük-lü-küçüklü bir dəstə uşaq bərkdən hönkürə-hönkürə ağlayırdı və Cəfərqulu dedi ki, o bir dəstə uşaq Ədilənin bacılarının uşaqlarıdır.

Mən Tamaranı gördüm. Tamaranın da saçları Fatma xalanın saçları kimi pırpızlaşmışdı, rəngi ağappaq, gözləri qıpqırmızı idi və həmin dəm mən gedib Tamaranın əlindən tutmaq istədim, Tamaranın yanında addımlamaq istədim, amma getmədim, çünki bilirdim ki, bunun heç bir mənası yoxdur.

Qəssab Dadaşbala yekəqarın, kök bir kişi idi (düzdür, müharibə başlayandan sonra, qarnı da xeyli ərimişdi, özü də arıqlamışdı, amma hər halda yenə də məhəlləmizdə ən kök adam idi) və mən əvvəllər həmişə Dadaşbalaya baxanda yer üzünün qoyunlarına, quzularına yazığım gələrdi, amma indi qəssab Dadaşbala çiyinlərini ata-ata elə ürəkdən ağlayırdı ki, elə bil dünyanın ən ürəyiyumşaq adamı idi (bəlkə, elə, doğrudan da, belə idi?).

Özümdən asılı olmayaraq, hərdən gözlərimlə camaatın arasında Xanım xalanı axtarıb tapırdım: nazik dodaqları eləcə kip ör-

tülmüşdü və qalın qaşlarının altından eləcə irəli baxırdı, amma bir azdan qəbiristanlıqda bir hadisə baş verdi və mən Xanım xalanın kip örtülmüş o nazik dodaqlarının bir anlıq qaçdığını gördüm, gözlərində də bir qılgıncım gördüm, amma o qılgıncımın mənasını başa düşmədim.

İki qəbirqazan əlinə bel alıb Ədilənin qəbirini torpaqla dolduranda saçlarını yolan, üz-gözüünü, sinəsini cıran Fatma xalanın gözləri lal-dinməz bir tərəfdə dayanmış Xanım xalaya sataşdı və o dəm Xanım xala da Fatma xalaya baxdı və Fatma xala tamam batmış səsiylə boğazının damarları şişə-şişə qışqırdı:

– Çağıracaq sənin oğlunu yanına!.. Çağıracaq!..

Birdən-birə qəbiristanlığa sükut çökdü, hamı, istər-istəməz, Xanım xalaya baxdı və o qəbiristanlıq sükutu içində yalnız qəbirqazanların bellə yerdən götürdükləri və qəbirə atdıqları torpağın səsi eşidilirdi.

Xanım xala bir söz demədi, necə dayanmışdısa, eləcə də dayandı, gözlərini də Fatma xalanın gözlərindən yayındırmadı və mən Xanım xalanın dodaqlarının bir anlıq, cəmi bircə anlıq qaçmağını da, çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki o bir anlıq qılgıncımı da onda gördüm.

Sonra Molla Əsədulla yasin oxudu, məhəlləmizin arvadları Ədilənin təzə qəbirinin üstünə düşüb qalmış, buradan heç hara getmək istəməyən Fatma xalanı güclə çəkib qəbiristanlıqdan apardı, papaqçı Əbülfət əmi də dərd əlindən ağlayan addımları ilə getdi, bütün camaat dağıldı və qəbiristanlıqda üstünə təzə torpaq qalanmış o qəbir, biz uşaqlar və Balakərim qaldı, sonra mən gördüm ki, Xanım xala da bir yanında Cəbrayıl, o biri yanında Ağarəhim, o təzə qəbirin o biri tərəfində dayanıb, sonra da gördüm ki, qəbirin aşağı tərəfində, bir az aralıda Muxtar dayanıb.

Mən Muxtarı camaatın arasında görməmişdim, qəbiristanlığa nə vaxt gəlməyindən xəbərim yox idi və indi onu qəflətən qəbirin yanında beləcə dayanmış görəndə, elə bil, nədənsə qorxdum.

Muxtar gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Xanım xala da gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Biz cıncırımızı da çıxarmırdıq, gah o təzə qəbirə, gah Muxtara, gah da Xanım xalaya baxırdıq.

Mənə elə gəlirdi ki, qəbiristanlığa çökmüş o sükut heç vaxt pozulmayacaq.

Birdən Xanım xala gözlərini qaldırıb bizə tərəf baxdı və dedi:

– Balakərim, çıxart çal o tütəyi...

Əlbəttə, biz hamımız Balakərimin xasiyyətinə yaxşı bələd idik, bilirdik ki, heç vaxt sifarişlə tütək çalmır və qorxduq ki, birdən indi də Balakərim, Xanım xalanın dediyini eləməz, amma Balakərim bu dəfə əlini sarı pencəyinin döş cibinə saldı və tütəyini çıxarıb çalmağa başladı.

Ələkbərin klarnetindən sonra Balakərimin tütəyi zəif səsləndirdi, bu tütəyin özündə bir yetimlik var idi və Balakərimin nə çaldığı da məlum deyildi, bu havanı, ancaq Balakərim bilirdi, bu, Balakərimin havası idi və Ələkbərin klarnetindən fərqli olaraq, Balakərimin tütəyi qəbiristanlığın sakitliyini müşayiət etmirdi, əksinə, qəbiristanlığın və o təzə qəbirin sakitliyi Balakərimin tütəyini müşayiət edirdi.

Balakərim bir müddət beləcə çaldı və biz də bir müddət o çalğıya qulaq asa-asa həmin təzə qəbirin üstünə yığılmış bir qalaq torpağa baxdıq.

Sonra Muxtar heç nə demədən geri çevrildi və Balakərimin tütəyinin o çalğısı altında asta addımlarla qəbiristanlıqdan çıxıb getdi.

Mən Xanım xalaya baxırdım və mən o payız günü, o qəbiristanlıqda Xanım xalanı tamam bağışlamışdım, onunla barışmışdım.

Həmin gecə mən yenə də yuxuya gedə bilmirdim, anam da narahat idi, nigaran idi, tez-tez yerindən qalxıb mənim yatağımın yanına gəlirdi, mənə baxırdı, amma mən səsimi çıxartmırdım, gözümlü açmırdım və yəqin anam da elə başa düşdü ki, yatmışam, amma o təzə qəbirin üstündəki o bir qalaq torpaq mənim gözlərimin qabağında idi və o təzə qəbir günorta olduğu kimi, qəbiristanlıqda deyildi, Molla Əsədullanın söylədiyi o çiçəkli bağın içində idi, o dərqli, o qüssəli qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklərin arasında idi, mən İbrahim Xəlil peyğəmbər haqqında fikirləşirdim, Babilin padşahı Nəmrud haqqında fikirləşirdim və hər dəfə də Nəmrudu Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gətirirdim; mən istəmirdim ki, Nəmrudu beləcə Muxtara oxşadım, Nəmrud mənim gözlərimin qabağında beləcə Muxtarın sifətində olsun, çünki bu gün günorta o təzə qəbirə gözünü dikib dayanmış Muxtar səhər-səhər alt köynəyində şüşəbənddəki çiçəkləri sulayan Muxtar idi, amma bunu mən heç vəchlə istəməsəm də, Babilin padşahı

Nəmrud hər dəfə Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gəlirdi...

XXII

Balakərim həmişə olduğu kimi, yenə də qoşa tut ağacının altında, səkinin qırağında otururdu, ağappaq dırnaqları həmişə dibindən tutulmuş və gömgöy damarları bir-bir aydın görünən arıq əlini sarı pencəyinin döş cibinə salırdı, tütəyini çıxarıb yenə də həmişəki havalarını çalırdı, amma Balakərimin düzəltdiyi o havalar müharibə başlayandan sonra, bizim məhəllənin yetimliyi başlayandan sonra, get-gedə daha artıq qəmginləşirdi: əvvəlki havalar idi, amma o tütək əvvəllər heç vaxt bizimlə beləcə qəmgin danışmazdı və hətta bir dəfə gecə məni evə çağırmaq üçün küçəyə çıxmış anam dayanıb bir müddət Balakərimin tütəyinə qulaq asdı, sonra məni çağırmadı, qayıdıb evə getdi və mən yaxşı bilirdim ki, kövrəldi, evdə doyunca ağlayıb ürəyini boşaltdı.

Biz Balakərimin başına yığışıb küçədə, o qoşa tut aqacının altında, ya dalanımızın dibindəki xartutun altında, ya Sarı hamamın həyətində oturub Balakərimin tütəyinə qulaq asırdıq və Balakərim birdən tütəyi qəfil çaldığı kimi, qəfil də kəsib:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində
Dəvə dəlləklik edər,
Köhnə hamam içində!..

– deyirdi, Ağ Dəvənin dediklərindən, elədiklərindən, qədim-qədim zamanlardakı cadugərlərin, sehrbazların, qəddar padşahların, hiyləgər vəzirlərin, gözəl şahzadə qızların, şahzadə oğlanların başlarına gələn dünyanın ən qəribə əhvalatlarından deyirdi, amma mən daha əvvəllər olduğu kimi, bütün ürəyimdə, bütün beynimdə o əhvalatların yanında ola bilmirdim, çünki mən Balakərimə qulaq asırdım, amma, eyni zamanda, bizim məhəllənin yetimliyi, bizim məhəllənin qüssəsi, kədəri həmişə mənim içimdə olurdu, bir-cə an da məndən uzaqlaşmırdı və bəzən Balakərimə qulaq asa-asa mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin əynindəki o köhnə sarı pencəyin rəngi, əslində, bizim küçəmizin, bizim dalanımızın, bizim həyətimizin rəngidir, mənə elə gəlirdi ki, elə bil divarlara çəkilmiş

əhəngin ağılığında, göylüyündən, çəhrayılığında asılı olmayaraq, bizim bütün məhəlləmiz sarı bir rəngə boyanmışdı və məhəlləmizin o sarısı Balakərimin pencəyinin sarısı idi: çirkli, işlənmiş, yazıq...

Əvvəllər – yəni o gözəl günlərdə ki, hələ müharibə başlamamışdı, Balakərim qoşa tutun altında oturub nəsə danışanda, Şövkət də bir az aralıda öz qapılarının ağzındakı skamyada oturub Ziba xaladan aldığı iri tumları çırtlayanda və bu vaxt bizim küçəmizdən hərdənbir yad (yəni ki, bizim məhəllədə yaşamayan) qızlar, arvadlar (xüsusən, kök arvadlar) keçəndə Balakərim bir müddət elə bil ki, çaşırdı, qüssə dolu, amma eyni zamanda, birdən-birə işıldayan gözləri ilə o yad arvadların ardınca baxırdı (məhəlləmizin qız-gəlini yanımızdan ötəndə Balakərim heç vaxt başını qaldırmazdı!), bir-iki dəfə udqunurdu, elə bil ki, hər şeyi, bizi də, Ağ Dəvəni də yadından çıxarırdı və həmin anda Şövkət şaqqanaq çəkib gülmürdü, Balakərimə baxa-baxa: «–Az aşın duzu döyülsən a, sən!..»– deyirdi, Balakərim özünü tamam itirirdi, bilmirdi nə eləsin, sözləri çaşbaş salırdı və mən Balakərimin beləcə çaşmasının, beləcə udqunmasının, Şövkətin beləcə şaqqanaq çəkib atmaca atmasının səbəbini başa düşməsəm də, hiss edirdim ki, Balakərimin ürəyi necə şiddətlə vurur, az qalır yerindən çıxsin; indi isə Şövkət daha o cür şaqqanaq çəkib gülmürdü və bir dəfə biz yenə də Balakərimin başına yığışb qoşa tutun altında oturanda və Balakərim yenə də birdən-birə bütün dünyanı yadından çıxarıb küçəmizdən keçən yad və kök bir arvadın ardınca baxanda, ayaq üstə dayanıb küçə qapısına söykənmiş Şövkət kədərli bir səslə dedi:

– Neyləyəsən, ay yazıq, sən də adamsan də...

Mən bütün ömrümdə birinci dəfə idi ki, Şövkətin səsində beləcə açıq-aşkar kədər hiss edirdim.

Balakərim Şövkətə baxdı və mən Balakərimin həmişə yol çəkən o qüssə dolu gözlərində heç vaxt görmədiyim bir təşəkkür, bir minnətdarlıq gördüm – o baxışlar indi də mənim gözlərimin qabağındadır, – eyni zamanda, o baxışlarda birdən-birə hədsiz bir sədaqət yaranmışdı və mən heç vaxt təsəvvür etməzdim ki, kiminsə baxışları Şövkətə bu cür təsir edə bilərmiş; Şövkət Balakərimin o baxışları altında qızardı, başını aşağı saldı, otağına girdi, heç vaxt örtmədiyi bir ehmallı qapını örtüdü və mən buna tamam

əmin idim ki, Şəvkət də öz otağında mənim anam kimi, doyunca ağladı, ürəyini boşaltdı.

Bizim dalanımızın qabağında dalbadal düzülüb dayanan o avtobus da, o «polutorka»lar da, elə bil ki, çox uzaq bir keçmişdə qalmışdı; o avtobus da yox oldu, o «polutorka»lar da bir-bir azaldı, Cəfərdən, Adildən, Əbdüləlidən sonra, Qocadan sonra, Cəbrayıl da müharibəyə getdi, şagirdliyi qurtarıb sürücülüyə başlamış Ağarəhimin təzə (yəni bizim üçün, bizim küçəmiz üçün, bizim dalanımızın ağzı üçün təzə, əslində isə köhnəlib əldən düşmüş bir maşın) «polutorka»sı bir müddət tək-tənha bizim dalanın qabağında dayandı və o tək maşına baxanda həmişə mənə elə gəlirdi ki, o maşın da Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın haçansa burada dayanmış o maşınları üçün darıxır, mənə elə gəlirdi ki, o tək maşın da bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyətimiz kimi qüسسə içindədir.

Xanım xala əvvəlkindən də az danışır, dodaqları demək olar ki, tərپənmirdi, gözləri yenə də əvvəlki kimi zabitəli idi, amma mən Xanım xalanın o kip örtülmüş nazik dodaqlarına baxırdım, o zabitəli gözlərinə baxırdım və hiss edirdim ki, Xanım xala bir əlacsızlıq içində əzab çəkir; Xanım xala bilirdi ki, Ağarəhim də vaxtı çatan kimi cəbhəyə gedəcək, Xanım xala bilirdi ki, çox keçməyəcək və o tək maşın da daha bizim dalanımızın qabağında dayanmayacaq...

Ağarəhim də müharibəyə getdi (təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında) və bizim həyətimizdə cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri).

Anam gecədən az qala səhərə kimi növbəyə durub Amerikadan gəlmiş tısağa yumurtasının sarımtıl-göyümtül tozunu alıb gətirirdi, o tısağa yumurtasının tozunu məndən gizlətmək istədiyi bir ikrah hissi ilə (mən evdə olmayanda bir əli ilə bişirirdi, o biri əli ilə də burnunu tuturdu) iyrənə-iyrənə bişirirdi və mənim üçün nuş olsun deyə, tərifləyə-tərifləyə gətirib qabağıma qoyurdu, sonra tələsik üzünü məndən gizlədirdi, amma mən bilirdim ki, bu günə düşdüyüm üçün, yəni mənim o iyrənc tısağa yumurtasının tozundan bişmiş bir şeyi yeməyə məcbur olduğum üçün, anamın gözləri dolub və mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum

üçün!) tısağa yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim.

Mən anamın yanağından axan o iki damla göz yaşını görmürdüm, amma o iki damla göz yaşı, o qüssəli, kədərli, köməksiz iki damla göz yaşı, qəribədir, o qüssəsinə, kədərinə, köməksizliyinə baxmayaraq, şəffaf olduğu üçün, təmiz olduğu üçün hərdən həyətimizin ortasındakı o nazik söyüd ağacının məhəbbətini (bəlkə də sevincini!) mənim ürəyimə doldururdu; əlbəttə, o məhəbbətdə də bir həzinlik var idi, qüssə, kədər də var idi, amma hər halda məhəbbət idi, istək idi: o nazik söyüd müharibənin o ağır çağlarında da doyunca su içirdi, çünki bizim həyətimizin ortasındakı o krantın suyu heç vaxt kəsilmirdi, bumbuz Şollar suyu istədiyi vaxt – gecə də, gündüz də şırhaşır axırdı və o suyun sərinliyi indiyə kimi mənim əllərimdə, üzümdə qalıb, o suyun şəffaflığı (anamın o iki damla göz yaşı kimi şəffaflığı!) həyətimizin, dalanımızın, küçəmizin o qəmgin günlərinin, o yetim günlərinin, əslində, yeganə könül oxşayan, yeganə fərəh gətirən (qoy lap kiçik olsun...) bir xatirəsi idi.

Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl və axırda da Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, Xanım xala tək qalandan sonra, bəzən mən onun şüşəbəndin pəncərəsindən həyətimizin ortasındakı o kranta baxdığını görürdüm və mən də Xanım xalanın hələ də zabitəli o gözləri ilə qurşaqdan yuxarı soyunub o krantın altında yunan Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi görürdüm və mənim ürəyim şiddətlə döyünürdü, mənə elə gəlirdi ki, onların yaş və çılpaq kürəyini, sinəsini indicə güllə deşəcək, o güllə yerinin qanı bədənlərindən axan suya qarışacaq, sonra o qırımızı qan axıb bizim həyətimizdəki krantın altına, o balaca çarhovuza töküləcək; belə anlarda mən istəyirdim ki, o taxta pilləkənlərlə yuxarı qaçıb Xanım xalanı qucaqlayım, Xanım xalanın başını öz sinəmə sıxım (necə ki, Ədilə özünü o üçmərtəbədən atdığı gün anam mənim başımı öz bədəninə sıxıb saxlamışdı), yaxud öz başımı Xanım xalanın sinəsənə sıxım, bilmirəm, amma, hər halda, Xanım xala üçün nəşə eləyim.

Anam, müharibəyə getmiş atamın dərđini çəkirdi, mənim yetimliyimin, aclığımanın dərđini çəkirdi, bir də ki, – mən bunu açıq-aşkar görürdüm – Xanım xalanın dərđini çəkirdi, hərdən Xanım

xalanın şüşəbəndinə tərəf baxırdı, başını bulayırdı, ah çəkirdi, gözləri dolurdu. «Yazıq arvad...» – deyə, pıçıldayırdı və mən əvvəlcə anamın pıçıldadığı bu sözləri Xanım xalaya yaraşdıra bilmirdim, çünki mənim fikrimcə hamı yazıq ola bilərdi, hətta bizim küçəmiz, dalanımız, həyətimiz də yazıq ola bilərdi, hətta şüşəbənddə, əynindəki alt köynəyində Kübra xalanın dibçəklərini sulayan Muxtar da yazıq ola bilərdi, amma Xanım xala heç cür yazıq ola bilməzdi; amma sonralar anam: «–Yazıq arvad...» – deyib pıçıldayanda mən həmin uyuşmazlığı daha qabaqkılar kimi hiss etmirdim...

Xanım xala hərdən bizim həyət qapımıza tərəf baxırdı və belə anlarda mən o sərt qara gözlərdə bir nigarançılıq, hətta səksəkə görürdüm, mənə elə gəlirdi ki, hər dəfə bizim həyət qapımız açılıb-örtüləndə, hər dəfə bizim dalanımızdan bir səs gələndə Xanım xala bir qara xəbər gözləyir və həmişə də hamıdan gizlətmək istədiyi o nigarançılıq, o səksəkə içindədi.

Bir dəfə İbadulla müharibənin o qıtlığı içində də haradansa araq tapıb içmişdi, yenə dalanımıza gəldi, yenə Əminə xalanın çığırtısı dalanımıza yayıldı, İbadulla yenə də bütün dünyanı söyə-söyə Əminə xalanın həyətindən çıxdı və ayaqları ayaqlarına dolaşa-dolaşa gəlib bizim həyət qapımızın ağzında Xanım xalaya rastlaşdı, yəqin o, keçmiş günləri yadına saldı, Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi yadına saldı və nifrət dolu kefli gözləri ilə Xanım xalaya baxa-baxa:

– Hə, nə bilmisən sən nemesləri? – dedi. – O əclaf nemeslər mən ölüm, sən öləsən bilmirlər e!.. Bir-bir çaxacaqlar gülləni o yaxbala oğlanlaruvun başına!..

Mən eləcə ayaq üstə dayanıb İbadullaya baxan və bir söz deməyən Xanım xalanın təəssübünü çəkə-çəkə və bütün bədənidlə əsə-əsə:

– Yalan deyirsən, köpəyoğlu! – qışqırdım.

İbadulla:

– Köpəyoğlu sənün o həmsəri atondu! – dedi. – Onun da boş başına bir dənə güllə çaxacaqlar!..

Mən yenə də:

– Yalan deyirsən! – qışqırdım və özümü saxlaya bilməyib bərkdən ağladım.

Həmin gündən sonra bir müddət Xanım xaladan qaçırdım, gözlərinə görünmək istəmirdim, sıxılırdım, çünki mən Xanım xaladan utanırdım; mən təkcə ona görə utanmırdım ki, özümü saxlaya bilməyib eləcə bərkdən ağladım, həm də (və ən əsas!) ona görə ki, Xanım xala mənim gözlərimin qabağında eləcə kömək-siz, tənha idi...

XXIII

Bir dəfə, bir-iki il bundan əvvəl, televiziya ilə çıxışım var idi, ora getməli idim, amma qarajı açıb maşını çıxarmağa həvəsim yox idi, küçəyə düşüb taksini tutdum.

Çıxışımı yazmağa və ümumiyyətlə, bu çıxış barədə fikirləşməyə macal tapmamışdım, vaxtım olmamışdı və indi taksidə gedə-gedə nə deyəcəyim barədə düşünürdüm. Deməyə daha söz qalmamışdı, insan nə qədər söz işlədə bilər? yenə də özümün özümə acığım tutdu: bu mürəkkəb dünyanı nə üçün özüm üçün daha artıq mürəkkəbləşdirirdim? nə işim var mənim bu qədər lazımsız görüşlərdə? bu lazımsız çıxışlar nəyimə gərəkdir mənim? başqasının nəyinə gərəkdir? niyə bir küncə çəkilib yazımı yazmıram?

Bəlkə, yaza bilmirəm, ona görə?

Taksini saxlatmaq istədim, düşüb piyada, rahat, azad gəzə-gəzə evə qayıtmaq istədim, hərçənd bu istəyin altındakı qatda başa düşürdüm ki, havayı istəkdi, bu gün taksini saxlatdırsam da, sabah taksini yenə də yolda olacaq, çünki mən gərək nə vaxtsa ilk dəfə taksiyə minməyəydim...

Özümün özümə gülməyim tutdu: taksinin nə günahı?

Bu vaxt taksini sürücüsü soruşdu:

– Ələkbər mənim, necəsiz?

– Yaxşıyam, çox sağ olun, – dedim və sürücüyə baxdım: başının ortası tamam tökülmüş, ağappaq qıvrım saçlı, çal bıqlı bir kişi idi və mən bu yaşlı adamı tanıyırdım.

Əvvəllər, o vaxtlar ki, Bakının camaatı, xüsusən, rayonlardan gəlib Bakıda ali məktəblərdə oxuyan tələbələr küçədə, bazarda, bulvarda məni görəndə təzəcə tanımağa başlayırdı, cavan qızlar məni hələ təzəcə bir-birlərinə göstərə-göstərə: «–Tanıdın kimdir?..» – pıçıldaırdı, onda beləcə tanınmağım, seçilməyim, deyə bilmərəm ki, məni xüsusi sevindirirdi, amma, hər halda, mənə xoş

gəlirdi, sonra illər keçdi və bu da adi bir işə çevrildi, elə bil ki, belə də olmalı idi; bu dəfəki taksi sürücüsü isə təzədən:

– Ələkbər məllim, tanımadız məni? – soruşdu.

Mən yenə də bu daz başa, bu ağappaq qıvrım saçlara, günün altında yanıb qaralmış bu sifətə baxdım və:

– Vallah, – dedim, – yaddaş qalıb ki?..

O yaşlı taksi sürücüsü dedi:

– Cəfərquluyam də!..

Mən əvvəlcə başa düşmədim ki, söhbət kimdən gedir, sonra o taksi sürücüsünü birdən-birə tanıdım, daha doğrusu, tanıdım sözü burada əslində yerində deyil, çünki mənim o uzaq keçmişdəki Cəfərqulu dostumla bu yaşlı taksi sürücüsünün arasında heç bir oxşarlıq yox idi və mən onu tanıya bilməzdim, sadəcə olaraq, mən başa düşdüm ki, bu adam qətiyyən, tanımadığım bu yad adam həmişəlik uzun-uzun illərin arxasında qalmış o balaca, o cəld, şəvə kimi qıvrım qara saçları günün altında parıldayan Cəfərquludur. Sonra mən o qara qıvrımsaçlı Cəfərqulu ilə küçədə oynayan, yoldaşlıq eləyən o balaca Ələkbəri gördüm və özümün də o balaca Ələkbər üçün beləcə bir yadlığımı hiss elədim.

Cəfərqulu (!) gözlərini yoldan çəkməyərək gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Yaduvuza gəlir də, Ələkbər məllim, mələdə hamı deyirdi ki, siz böyük adam olacaqsız, kitablar yazacaqsız?.. Allaha and olsun, bir dəfə görmədim bu yaşına qədər ki, mələnin sözü düz çıxmasın!... Maşallah, indi sizin hörmətiniz Fətulla Hatəmdən də çoxdu!

Mən bu yaşlı taksi sürücüsünə baxırdım və bu adama çox söz demək istəyirdim, demək istəyirdim ki, mənə müəllim demə, mənimlə «siz»lə danışma, ondan çox adamı soruşmaq istəyirdim, çox söz soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, Balakərim necə oldu? Şövkəti soruşmaq istəyirdim, o qoşa tut ağacını soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, hanı o qıvrım qara saçlar, Cəfərqulu, Ağ Dəvənin nağılları yadına gəlirmi, Cəfərqulu? Amma heç nə demirdim və heç nə soruşmurdu, mənə nə olmuşdu, bilmirəm... Yaxşı ki, Cəfərqulu özü danışdı, oğlundan, qızından deyirdi, təzəcə anadan olmuş nəvəsindən deyirdi.

Mən gülümsəyirdim, başımı tərpedə-tərpedə, Cəfərqulunun sözlərini təsdiq edirdim və özümün özümə yazığım gəlirdi... Ona

görəmi ki, illər beləcə sürətlə keçib-gedib? Ona görəmi ki, beləcə bir sürətlə də əvvəl uzaqlaşır, son isə yaxınlaşır?

Cəfərqulu danışdı və gülürdü.

– Yaduvuza gəlir, Ələkbər məllim, bir dəfə o Muxtarın şüşə-bəndini necə vurub şüşəsini sındırduz?! – Cəfərqulu başını bulaya-bulaya bərkdən güldü, sonra sidq-ürəkdən gələn bir maraqla yəqin ki, həmin o uzaq günü – mənim Muxtarın şüşəbəndinin şüşəsini sındırdığım o günü yadına salıb soruşdu: – Bu necə işdi ki, ay Ələkbər məllim, dünya dəyişir, ancaq o Fətulla Hatəm dəyişmir, hə? Televizoru açırsan, danışır, qəzeti açırsan, şəkli qəzətdə, özü də həmişə böyük vəzifələrdə, hə?? Necə olur bu? Raboçi adamam da, pıyamoy soruşuram sizdən!..

Mən də gülümsəyib çiyinlərimi çəkdim:

– Nə bilim, vallah...

– Gecələr necə yatır e, o, Ələkbər məllim? O yazıq Səttar Məsumlar gəlib girmir onun yuxusuna?

Mən yenə də çiyinlərimi çəkdim, gülümsədim:

– Nə bilim... – dedim. – İnsan çox mürəkkəb məxluqdur də... hər bir adamın özüyçün bir bəraəti var...

Cəfərqulu güldü:

– Məniyə belə çətin sözlərlə danışmayın e, Ələkbər məllim, başım çıxmır mənim belə sözlərdən!.. Mən də köçdüm də mələdən, Ələkbər məllim, indi sedmoy mikrarayonda oluram, beş ildi, yaxçı üç otağım var sağlığıvıza, telefonu-zadı, hər şeyi, ancaq, Ələkbər məllim, mələ başqa şeydi!..

Cəfərqulu mənimlə görüşünə ürəkdən şad idi; bu görüşdən heç bir umacağı yox idi, mənim susub qalmağımı da vecinə almırdı, danışdı və gülürdü. Gəlib televiziya idarəsinin qabağına çatanda dedi:

– İbadulla yaduvuza gəlir, Ələkbər məllim? Zarazanın biri idi!.. – Və yenə də ürəkdən güldü.

Cəfərqulu əvvəl ilə son arasındakı məsafədə də özünü taksi maşınının sükanı arxasındakı kimi sərbəst və rahat hiss edirdi.

XXIV

Həyatimizin ortasında, krantın altındakı o balaca çarhovuzun yanında əkilmiş o söyüd böyüyürdü, hər dəfə yaz gələndə təzə

qolları, budaqları yarpaqlayırdı və o söyüd ağacı ilə birlikdə mən də böyüyürdüm.

Mən böyüyürdüm və böyüdükcə də çox şeyi başa düşürdüm, mən «satmaq» sözünün də məcazi mənasını bilirdim və bilirdim ki, insan insanı sata bilər, amma mənim aləmində şair adi insan deyildi, şair insandan böyük idi, insandan uca idi və bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Şairi satmaq olar?

Balakərim:

– Olar... – dedi.

XXV

Bir dəfə yazın təzə gələn vaxtlarıydı, bilmirəm qırx üçüncü ilin, ya qırx dördüncü ilin – dəqiq yadımda deyil – apreli təzəcə girmişdi və bizim məhəllədəki o qoşa tut ağacı da oyanmışdı, çırtlayıb çıxmış, tumurcuqlar qolbudağını bürümüşdü və bir dəstə sərçə gəlib o qoşa tuta qonmuşdu, həmin körpə tumurcuqları dimdikləyib yeyirdi.

Müharibə başlanandan sonra sərçələr bizim məhəllənin uşaqlarından pişiklərdən də artıq qorxurdu, çünki hərəməz əlimizdə bir quşvuran gecə-gündüz sərçə axtarıb vururduq və o sərçə əti bizim üçün təkə dünyanın ən dadlı əti deyildi, eyni zamanda, başımızı ucaldan bir şey idi; həmin vurulmuş sərçələr bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyətimiz kimi yetimləmiş ürəyimizə bir fərəh, qürur hissi gətirirdi, çünki biz kişi kimi evə ət gətirirdik, yemək gətirirdik, elə gün olurdu ki, hərəməz səkkiz dənə, on dənə sərçə vururduq və elə günlərdə anam da mənimlə bir yerdə sərçə əti yeyirdi, durub nədən ötrüsə mətbəxə gedəndə, ya həyəətə çıxanda mən öz payımdan götürüb anamın boşqabına qoyurdum, çünki mən istəyirdim ki, vurub gətirdiyim o sərçələrdən anam çox yesin, amma yavaş-yavaş sərçələr həm azaldı, həm də bizi yaxşıca tanımağa başladı, qaraltımızı görən kimi ürküb uçuşurdular.

Sərçələr də aclıq çəkirdi və gözgörəsi kiçilmişdilər, lap balacalaşmışdılar.

Həmin yay səhəri mən, hələ müharibəyə getməzdən əvvəl, Cəbrayılın bağışladığı köhnə təkər kamerasından kəsib düzəltdiyim quşvuranı əlimdə tutub qoşa tut ağacının altında dayanmışdım

və o bir dəstə sərçənin haray-həşir sala-sala acgözlüklə o körpə tumurcuqları dimdikləyib yeməklərinə baxırdım.

Sərçələr ac idi, o körpə və yəqin ki, dadlı tumurcuqların cazibəsi qorxuya üstün gəlmişdi, sərçələr mənim qoşa tutun altında dayanmağımdan ürküb uçuşmurdu və mən də, qərībədir, həmin yaz səhəri əlimdə hazır tutduğum quşvuranı qaldırıb sərçələri vurmaq istəmirdim.

Mənim o qoşa tut ağacının körpə tumurcuqlarına yazığım gəlirdi, qorxurdum ki, sərçələr o tumurcuqları yeyib qurtarar, ağaclar daha yarpaqlamaz, amma mənim bambalaca olmuş o sərçələrə də yazığım gəlirdi və onları vurmaq istəmirdim, başımı yuxarı qaldırıb elə-beləcə tamaşa edirdim.

– Ələkbər!..

Mən o sərçə civiltisi içində beləcə birdən-birə öz adımla eşitməyimə bir balaca diksindim.

Şövkət evinin küçə qarısına söykənib səkidə dayanmışdı və mənə baxırdı.

Mən o qırmızı fitəni daha çoxdan açıb çıxartmışdım, həmişəki şalvar da əynimdə idi, amma Şövkəti bu cür qəflətən görəndə yenə özümü itirdim və hiss etdim ki, Şövkət hələ mənə bir söz deməmişdən, bir atmaca atmamışdan qıpqırmızı qızarıram.

Şövkət gülümsəyə-gülümsəyə mənə baxırdı və mən bilirdim ki, indicə Şövkət nəsə elə bir söz deyəcək ki, bilməyəcəyəm nə eləyim. Şövkətin deyəcəyi o sözlər məni də o civildəşən ac sərçələr kimi, lap kiçildəcəkdə, lap balacalaşdıracaqdı və mən, həmişəki kimi, yenə də qaçıb getmək istədim, amma bütün gücümü yığıb özümü saxladım, çünki beləcə gözgörəsi qaçmağımı daha özümə sığışdırmırdım.

Şövkət mənim cəmi üç addımlığımda dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə Şövkətin gözlərində nəsə elə bir şey gördüm ki, əvvəllər o cür şaqqanaq çəkib gülməyilə, bu taxta skamyada oturub Ziba xaladan aldığı tumu çırtlamağı ilə, göz vurmaları, atmacaları ilə heç cür uyuşmurdu.

Şövkət qalın, ətli dodaqlarındakı həmin yüngül təbəssümlə:

– Yenə qaçmaq istəyirsən? – soruşdu.

Mən bir söz demədim. Dizlərim əsirdi və buna görə də mən
x ə c a l ə -
t çəkirdim.

Sonra o yüngül təbəssüm birdən-birə Şövkətin qalın, ətli do-

daqlarından çəkildi və mənə elə gəldi ki, Şövkətin də gözləri yol çəkdi və mən buna təəccüb etdim, çünki Şövkətin yaxın bir adamı yox idi, nə əri, nə qardaşı, nə də ki, oğlu müharibədə idi. Düzdür, Balakərimin də heç kimi yox idi, heç kimi müharibəyə getməmişdi, Balakərimin də gözləri həmişə yol çəkirdi, amma Balakərim başqa idi. Balakərimin gözləri hələ müharibə başlamazdan da əvvəl beləcə yol çəkərdi... Müharibə başlandıqdan sonra bizim məhəllənin bütün arvadlarının, qızlarının gözləri yol çəkirdi, çünki əzizləri müharibədə idi, amma, axı, bizim məhəllənin bütün arvadları, qızları başqa idi, Şövkət başqa... Mən heç vaxt Şövkəti beləcə ciddi, beləcə fikirli görməmişdim; sonra da Şövkət, elə bil, özü özü ilə danışdı:

– Mən nə eləyim axı, mən başı batmış, şapalaqla üz qızardıram də... Gərək elə burnumu sallayım, öz günümə ağlayım səhərdən axşamacan?.. Onda yaxşı olaram camaat üçün mən?..

Sonra da Şövkət özü özü haqqında biədəb bir söz deyib evinə girdi və qapını bağladı.

Sərçələrin civiltisi aləmi başına götürmüşdü.

Mən gözlərimi Şövkətin küçə qapısından çəkib başımı qaldırdım və yenə də o bir dəstə ac sərçəyə baxdım.

Sərçələr bayaqkı açgözlüklə, tələsə-tələsə o körpə tumurcuqları dimdikləyirdi.

Həmin yaz səhəri mənim o körpə tumurcuqlara çox yazığım gəlirdi, amma mənim o kiçilmiş, o balacalaşmış sərçələrə də yazığım gəlirdi və həmin yaz səhəri mənim Şövkətə də yazığım gəlirdi.

Mən yenə də Şövkətin küçə qapısına baxdım.

Mənə elə gəlirdi ki, bu qapı bir də heç vaxt açılmayacaq, Şövkət bir də heç vaxt bu taxta skamyada oturmayacaq, heç vaxt gülməyəcək.

Bu çox qüssəli bir hiss idi.

XXVI

Hanı o qara qıvrım saçlar, Cəfərqulu?..

Axır vaxtlar tez-tez fikirləşirəm ki, Cəfərqulu taksi sürücüsü olmayaydı, mənim kimi yazıb-pozan bir adam olaydı, bizim məhəllədən necə yazardı? O müharibə günlərini, məhəlləmizin o ye-

timliyini, məhəlləmizin bütün divarlarına, hətta səkilərə, qəmbər küçəyə hopmuş o kədəri necə təsvir edərdi?

Amma bunun nə mənası var?

Mənim üçün məhz taksi sürücüsü Cəfərqulunun xatirələri ilə, məhz taksi sürücüsü Cəfərqulunun görümləri ilə, yaddaşı ilə bizim məhəlləmizə qayıtmaq maraqlıdır, yazıçı Cəfərqulunun yox.

XXVII

O tut ağacının ağlamağı indiyə qədər yadımda qalıb və indinin özündə də bəzən mənə elə gəlir ki, qəzet cırılarda o cırıltı həmin qəzetin ağlamağıdır, yaxud əlindən yerə düşüb çilik-çilik sılan güzgünün səsi də həmin güzgünün ağlamağıdır.

O qış günü gün elə çıxmışdı ki, adamın üzünə elə gülürdü ki, elə bil dünyada heç bir müharibə yox idi, heç bir ölüm-itim yox idi, elə bil Xanım xalanın altı oğlu, məhəlləmizin bütün cavanları, kişiləri, mənim atam müharibədə deyildi, həmişəki kimi öz evlərindəydi, elə bil, dünyada heç kim ac deyildi və heç kim qışın soyuğundan üşüm-üşüm üşümürdü. Dünyanın alçaq işlərinin öz qanunları var və bu qanunlardan da biri ondan ibarətdir ki, müharibə vaxtı, elə bil, soyuğun dərəcəsi dəyişir, misal üçün, müharibə vaxtı termometr mənfi 2 göstərsə, bu, dinc günlərin mənfi 2-si olmur, müharibə günlərinin mənfi 2-si dinc günlərin mənfi 20-sinə bərabər olur, üşüdür, üşüdür.

Həmin üşüm-üşüm üşüdüyümüz qış günü o tut ağacının ağlamağını birinci Cəfərqulu eşitmişdi, bizim dalanın dibinə qaçmışdı və görmüşdü ki, İbadulla yekə mişarla ağacı kötüyündən kəsir.

Biz dalanımızın dibinə yığışıb İbadullanın o xartut ağacını kəsməyinə tamaşa edirdik və İbadulla hər dəfə iridişli yekə mişarı tutun gövdəsinə çəkəndə mənə elə gəlirdi ki, eşitdiyimiz o səs mişarın səsi deyil, tut ağacının ağlamağıdır və mən bütün diqqətini əlində işlətdiyi o iridişli yekə mişara vermiş İbadullanın pərtədə ala gözlərinə baxa-baxa bütün ürəyimlə fikirləşirdim ki, nə yaxşı ki, mən İbadullanın oğlu deyiləm, nə yaxşı ki, İbadulla mənim qardaşım deyil və nə yaxşı ki, dünyada Ağ Dəvə var və o Ağ Dəvə, əlbəttə, mütləq bir gecə gələcək, İbadullanın yaşadığı evin qarısında yatacaq.

Mən lap balaca olanda – onda hələ müharibə başlamamışdı və bizim məhəllədə, əlbəttə, heç kimin ağlına da gəlmirdi ki, iki-üç

ildən sonra bizi hansı günlər gözləyir – həyətimizdə ya Əbdüləli, ya Qoca, ya Cəbrayıl mənə cürbəcür fokuslar göstərirdi və həmin gözəl fokuslardan biri də bundan ibarət idi ki, sağ əl ilə sol əlin baş barmağını qapayıb tuturdular, sonra sağ əli yuxarı qaldırırdılar, sol əlinin baş barmağı yox olurdu: «–Görürsən, Ələkbər? – deyirdilər.– Barmaq yoxdu!» Mən gülürdüm: «–Gizlətmisən! – deyirdim. – Bax! – deyirdim və qapanmış sol əli açırdım: Bude!» – deyirdim, yumub ovcun içində gizlətdikləri baş barmağı dartıb qaldırırdım və yaxşı bildiyim bu fokus həmişə mənə ləzzət verirdi, daha doğrusu, mənə ləzzət verirdi ki, böyüklərin bicliyini başa düşürdüm, məni aldada bilmirdilər...

Həmin vaxtlar bir dəfə İbadulla dalanımızın qabağındakı səkidə oturmuşdu və məni görəndə: «–Gəl bura, – dedi. – Sənə fokus göstərəcəyəm». Düzdür, mənim İbadulladan xoşum gəlmirdi, amma fokuslardan xoşum gəlirdi və mən gəlib İbadullanın qabağında dayandım. İbadulla sağ əlini sol əlinin üstündə yummuşdu: «–Bax, – dedi, – indi barmağım yox olacaq». Mən gülüb: «–Bilirəm» – dedim. İbadulla: «– Nə bilirsən, alə? – dedi. – Heç nə bilirsən sən! Bax!» – İbadulla sağ əlini yuxarı qaldırdı və mən gözlədiyim kimi, sol əlinin baş barmağı yox oldu. Mən gülə-gülə: «–Bude, ovcunun içində gizlətmisən barmağuvu!» – dedim və İbadullanın yumulmuş sol əlini arxayın-avaxayın açmağa başladım; kip örtülmüş barmaqlarının birini açdım, ikincisini açdım, üçüncüsünü açdım, çeçələ barmağını da açdım və mən gördüm ki, İbadullanın baş barmağı doğrudan da yox olub, əlinin o tərəfinə baxdım, bu tərəfinə baxdım və dəhşət məni bürüdü, başımın tükləri qabardı, çünki mən onda bilmirdim ki, İbadullanın sol əlinin baş barmağını haçansa balta kəsib. İbadulla bərkdən gülməyə başladı, mən isə dəhşət içində ağlaya-ağlaya evimizə qaçdım, xeyli müddət sakit ola bilmədim və o vaxtdan da ürəyimdə İbadullaya bir nifrət əmələ gəldi; mən böyüyürdüm, amma o nifrət hissi, o iyrənmək keçib getmək bilmirdi.

İridiqli, yekə, enli mişar tamam ağacın gövdəsinin içinə girdi və mişar o xartut ağacının gövdəsinin içində ora-bura gedib-gəlin-cə, ağacı kəsdikcə, mənə elə gəlirdi ki, həmin kəsik yerinin hər iki tərəfindən tökülən ağ-sarımtıl taxta kəpəyi o xartut ağacının qanıdı və onda o balaca Ələkbər özü üçün xeyli müddət yadından çıxmayan və ona çox mənalı görünən belə bir kəşf etdi ki, qan həmişə qırmızı rəngdə olmur.

İbadulla dalanımızın dibinə yığışıb o xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edən uşaqlara, yəni bizə fikir vermirdi və cidd-cəhdlə öz işini görürdü, hərdənbir dayanıb belini düzəldirdi, baş barmağının yerini ovuşdururdu və o dəqiqələrdə mən çox istəyirdim ki, İbadullanın sol əlindəki baş barmaq yeri ağrısın, yara olsun, İbadullanı incitsin, göynətsin.

Biz bir-birimizin yanında dayanıb xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edirdik və heç birimiz səsimizi çıxartmırdıq, heç birimiz tərپənmirdik. Bilmirəm bizə nə olmuşdu? Biz nədən qorxurduq? Və onda mən bütün yer üzündə bir yiyəsizlik hiss etdim, məni bir acı hiss bürüdü və həmin acı hiss mənə başa saldı ki, dünyada yiyəsizlikdən müsibət bir şey yoxdur və yəqin İbadullanın xartutu kəsməyinə tamaşa eləyəndə bizi qorxudan da o yiyəsizlik hissi idi, məhəlləmizin, dalanımızın, bu xartut ağacının yiyəsizliyi idi.

O xartut ağacı birdən-birə mənim üçün çox əziz oldu, sevimli oldu, mənim gözəlim oldu və mən heç vaxt ağıma gətirməzdim ki, o xartut ağacını, o lal-dinməz ağacı, müharibənin soyuğundan çıpaq budaqları üşüm-üşüm üşüyən o əzizim xartut ağacını bu qəddər istəyirəm.

Tut ağacı ağlayırdı və mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtədə ala gözlərində pis bir hərislik var və tut ağacının bu ağlayışı da, bizim küçəmizin, dalanımızın eləcə yetimliyi, yiyəsizliyi də İbadullaya güc verir, həvəs verir, mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtədə ala gözlərindəki o hərislik bütün ömrü boyu həmişə pusquda dayanıb, necə ki, canavar pusquda dayanır, – yetimlik gözləyib, yiyəsizlik gözləyib, gözləyib ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibəyə getsin və orada ölsün. Birdən-birə mən hiss etdim ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə öləcəklər və bir də heç zaman bu dalana gəlməyəcəklər və məni qəhər boğdu, gözlərimin qabağına Xanım xala gəldi, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan gözlərinə baxdım və elə bil ki, Xanım xalanın o gözləri ilə təzədən bir-bir Cəfəri gördüm, Adili gördüm, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı gördüm, Ağarəhimi gördüm və bütün varlığım ilə hiss etdim ki, bu saat yerdən iri bir qəmbər götürəcəyəm, var gücümlə vurub İbadullanın başını partladacağam, mənim ürəyim bərkədən döyünməyə başladı.

Cəfərqulu mənim yanımda dayanmışdı və birdən gözlərini

İbadulladan çəkib başını arxaya çevirdi, dalanımızın ortasında Xanım xalagilin pəncərəsinə tərəf baxdı və mən Cəfərqulunu başa düşdüm, əlbəttə, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim indi burada olsaydı, hələ müharibə başlamamış o gözəl günlərdəki kimi, avtobus və «polutorka»lar bir-birinin ardınca dalanımızın qabağında düzüləydi, bu xartut ağacı heç vaxt beləcə ağlamazdı, İbadulla o iridişli yekə, enli mişarı heç vaxt beləcə tutun gövdəsinə yeridə bilməzdi, amma Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də burada deyildilər, müharibədə idilər və orada öləcəkdilər; Həsənağa əmi də, Ağahüseyn əmi də, Əzizağa əmi də, bizim məhəlləmizin bütün kişiləri müharibədə idi və mənim atam da müharibədə idi, hərbi dəmiryolçu idi...

Mənə elə gəldi ki, İbadulla birdən-birə mənim ürəyimin içinə girdi, çünki İbadullanın pərtədə ala gözlərindəki hərislik işılandı, o hərislik Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin müharibədə ölməyinə, Xanım xalanın dəli olacağına sevindi və bu vaxt Cəfərqulu mənim qulağıma pıçıldadı:

– Gəl, bu zarazanı öldürək gecə!

Mən İbadullanın gözlərindəki o pis hərisliyə baxa-baxa:

– Hə! – pıçıldadım (və o balaca Ələkbər heç vaxt o cür qətiyyətli olmamışdı!).

Cəfərqulu soyuq qış günü hirsdən, həyəcədən qızmış isti əli ilə mənim biləyimi sıxdı və mən başa düşdüm ki, bu, elə-belə söhbət deyil, biz heç vaxt bu cür ciddi danışmamışıq, həyatımızın birinci ciddi söhbətidir və biz, doğrudan da, gecə İbadullanı öldürəcəyik; mənə elə gəldi ki, o iridişli yekə, enli mişar daha xartut ağacını kəsmir, xırçıldaya-xırçıldaya İbadullanın özünün sümüklərini doğrayır və mənim tüklərim qabardı, mişara keçmiş İbadullanın qıpqırmızı qanının içində ağappaq ağaran sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi, sonra birdən-birə Xanım xalagilin şüşəbəndində, Qocanın yazı mizinin üstündə gördüyüm o iri və ağappaq adam sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və məni dəhşət basdı ki, neçə müddətdir Xanım xala o iri və ağappaq adam sümükləri ilə bir yerdə təkbətək yaşayır...

İbadullanın əlindəki mişar o xartut ağacının gövdəsinin axırına çıxırdı və bu vaxt mənə elə gəldi ki, ağlayan təkcə o xartut deyil, heç vaxt üzünü görmədiyim faytonçu Həmdulla kişi də indi o xartutla bir yerdə ağlayır; mənə elə gəldi ki, faytonçu Həmdulla kişi yalnız bir vaxt nəzir əkdiyi o xartutun aqibətinə ağlamır, həm

də İbadullanı öldürəcəyimizə ağlayır; faytonçu Həmdulla kişi, əlbəttə, o xartutu çox istəyirdi, əlbəttə, oğlunun o xartutu beləcə kəsməyinə də yanırdı, amma, hər halda, faytonçu Həmdulla kişi İbadullanı da istəyirdi...

İbadulla sonuncu dəfə belini düzəldib sağ əli ilə baş barmağının yerini ovuşduranda Cəfərqulu isti əli ilə mənim biləyimi bir də sıxdı və mən Cəfərqulunun əlinin o istisinin təsirindən anamı fikirləşdim, uzun və isti çörək bıçağımızı götürəcəkdik və gecə biz həmin bıçaqla İbadullanı öldürəcəkdik və məni, əlbəttə, tutacaqdılar, koloniyaya göndərəcəkdilər, anam dizlərinə döyə-döyə ağlayacaqdı, amma anamın o göz yaşları mənə çox təsir etsə də, biz İbadullanı öldürəcəkdik...

Tut ağacı, mənim o ağlayan xartutum gövdəsindən aşıb çılpaq budaqları ilə dalanımızın divarlarını cıra-cıra yerə sərildi və mən bir az yüngülləşdim, hətta sevindim ki, daha hər şey qurtardı, bütün əzab-əziyyətlər sona yetdi, o xartut daha ağlamayacaq və birdən-birə mənə elə gəldi ki, həmin xartut ağacı da bizim məhəllənin kişiləri, cavanları kimi müharibədə həlak olub.

Dalanımızın o cızılmış divarları mənə baxırdı və deyirdi: «Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı!».

İbadulla o iri və itidişli mişarı da əlindən yerə atdı, belini düzəltdi, göyə baxdı və mənə elə gəldi ki, İbadullanın pərtde ala gözlərindəki hərislik yavaş-yavaş sönməyə başladı, çünki o soyuq qış günü, xartutun həmin sonuncu günü göyün üzündə qəribə bir mavilik var idi və göyün o maviliyi, o təmizliyi İbadullanın gözlərindəki o hərisliyi də həmin tutağacı kimi öldürdü – İbadullanın gözlərində yalnız ölü bir hərislik qalmışdı.

Xartut çılpaq qol-budağı ilə yerə sərilməmişdi, biz isə, yerimizdən tərپənmirdik və İbadulla gözlərini o mavi, o tərtemiz göydən çəkdi, gözucu bizə baxdı, sonra yerə sərilməmiş o xartut ağacına baxdı və həmin hərislik yenə də dirildi. İbadullanın pərtde ala gözlərini işılatdı və İbadulla yenə əlinə balta aldı, bu dəfə tutun çılpaq budaqlarını qırmağa başladı; bir budağı qırdı, ikincisini qırdı, iki əli ilə sapından tutduğu baltanı başının üstünə qaldırıb üçüncü budağı qırmaq istəyəndə, birdən əl saxladı, baltanı yerə atdı və bizə tərəf gəldi.

Uşaqlar İbadullanın bizə tərəf gəldiyini görəndə qorxub dalan boyu üzuaşağı qaçırdı, elə bil, İbadulla taunlu idi, tez-tez gördüyü-

müz adam deyildi, gözləri tutulmuş yazıq Əminə xalanın oğlu deyildi.

Mən də qaçmaq istədim, amma yerə sərilməmiş o yetim tut ağacı, tutun o kəsik kötüyü, qırılmış çılpaq qol-budağı, dalanımızın cızılmış o divarları məni saxladı, qaçmağa qoymadı və mən yerimdə dayandım. Cəfərqulunun isti əli mənim biləyimi sıxırdı və Cəfərqulu da uşaqlara qoşulub qaçmadı, dayandı.

İbadulla gəlib bizimlə üzbəüz durdu və yuxarıdan aşağı düz bizim gözlərimizin içinə baxdı və indi İbadullanın pərtə ala gözlərində o hərislikdən heç bir əsər-ələmət yox idi; kal və xırıltılı səsi ilə dedi:

– Nə baxursuz mənə, dəvə nalbəndə baxan kimi? Nə qalır ki, adama, bu tut ağacı da qalaydı? Ode, faşistlər oturublar Voronejdə, kef eləyirlər özləriyçün zarazalar! Çünki bu dünya zaraza dünyadı! Adama qalan bir kəfəndi, o da məlum döyül, qismət olacaq, ya yox?

Cəfərqulu dedi:

– Sənə qismət olacaq!

Əlbəttə, mən Cəfərqulunun dediyi sözün mənasını başa düşdüm. Müharibədə ölənləri kəfənə bürümürdülər, elə-beləcə basdırırdılar və Molla Əsədulla da köhnə əl ağacını taqqıldada-taqqıldada küçədən keçəndə kişilərindən, cavanlarından müharibədə ölənlərin qabağında dayanıb hərdən ah çəkirdi: «–Kəfənsiz gədən novcavanlar!..» İbadulla isə müharibəyə getməyəcəkdi, çünki sol əlinin baş barmağı yox idi, burada öləcəkdi. İbalullanı biz öldürəcəkdik və məhəlləmizin İbadulladan zəhləsi getsə də, hər halda, qoymayacaqdılar ki, İbadullanın ölüsünü başqa yerdə basdırsınlar, burada basdıracaqdılar, kəfənə büküb basdıracaqdılar.

İbadulla Cəfərqulunun nə dediyini başa düşmədi (ya mənə belə gəldi?) və yenə də həmin kal və xırıltılı səsi ilə, araq iyi verə-verə dedi:

– Elə bilirsiz mən əclafam, hə? Bilirəm, otuz ildən sonra böyük kişi olacaqsız. Onda da yaduvuza düşəcək mənim bu ağacı kəsməyim. Goruma söyəcəksiz mənim. Bir dənə zaraza varıydı, deyəcəksiz, İbadullaydı o zarazanın adı. Sümüklərim çürümüş olacaq onda mənim!.. Ancaq bilməyəcəksiz ki, İbadulla anası ölmüş, bu ağacı kəsdi ki, odun eləyib aparıb satsın, balalarını dolandırсын... Bilməyəcəksiz ki, zaraza İbadulla döyüldü, dünyaydı za-

raza!.. – Və İbadullanın o pərtədə ala gözlərindən bir damla yaş süzülüb sifəti ilə axdı.

Əlbəttə, biz bilirdik ki, (yəni bütün böyüklər belə deyirdi) İbadulla əlinə keçən pulu içkiyə verir, bu odunun pulu da, yəqin, içkiyə gedəcəkdi və İbadullanın gözlərinin beləcə yaşarmağı dalanda yerə sərilmiş o çılpaq, o qolu-budağı qırılmış o xartutun, bizim dalanın divarlarını cırmaqlaya-cırmaqlaya ölən o tut ağacının yazıqlığını, yetimliyini, yiyəsizliyini azaltmırdı, biz ömründə burasını da eşitməmişdik ki, İbadullanın balaları var və yəqin bunu da yalan deyirdi, amma, hər halda, o soyuq qış günü biz Cəfərqulu ilə bir-birimizə baxıb İbadulladan aralandıq və asta addımlarla keçib dalandan çıxdıq; biz burasını da başa düşürdük ki, daha gecə İbadullanı öldürməyəcəyik.

O gecə mən o yazıq tut ağacı barədə də, İbadullanın ağlamağı barədə də fikirləşirdim, amma ən çox otuz il barədə fikirləşirdim, çünki İbadullanın dediyi o otuz il sözü mənə bəlkə də hər şeydən artıq təsir etmişdi. Otuz ildən sonra mənim otuz doqquz yaşım olacaqdı və mən bunu heç cür ağılıma sığışdıra bilmirdim. Mənim atamın otuz yeddi yaşı var idi və belə çıxırdı ki, o otuz ildən sonra mən atamdan da iki yaş böyük olacaqdım...

...Otuz doqquz yaşım on il bundan əvvəl tamam oldu...

XXVIII

Sonanın, mənim anamın adaşı Sonanın, saatsaz Gülağanın arvadı Sonanın qəmli bir gözəlliyi var idi.

XXIX

O qış günü– 1943-cü il yanvarın axırları idi – elə bil ki, qış deyildi, yenə də küləkli-sazaqlı bir payız günü idi, külək yağışı dalanımızın divarlarına çırpırdı, təkcə bizim dalanımızın, təkcə bizim küçəmizin yox, bütün dünyanın üşüməyindən, bütün dünyanın nəmliyindən, hərərətsizliyindən deyirdi.

Həmin yağışlı-sazaqlı qış günü İbadulla, elə bil ki, top lüləsindən çıxmışdı, bir əli ilə pəncəyinin həmişə açıq olan ətəklərindən (ömründə əyninə palto geymirdi, həmişə pəncəkdə olurdu), o biri əli ilə ortası düyməli altıkünc kepkasının dimdiyindən tutub ayaqları dalanımızdakı gölməçələrə bata-bata, qaça-qaça, qışqıra-qışqıra bizim dalanımıza girdi:

– Ura-aa-a-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşistləri qovduq Voronejdən! Ur-r-ra-aaa!..

İbadulla gəlib dalanımızın ortasında dayandı, yazın, yayın, payızın günəşi altında yanıb qartımış nazik boğazının damarları şişə-şişə yenə var gücü ilə qışqırdı:

– Ur-r-ra-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşist oğraşları çıxartdıq Voronejdən!..

Dalanımızın arvadları, uşaqları pəncərələrdən boylandı, həyəət qapılarının ağzına yığışdı və İbadulla da yumruğunu düyünləyib bir-bir bu camaatın gözü qabağında oynada-oynada:

– Gördüz!?!– dedi. – Gördüz?!

Elə bil indiyə kimi, hamı – pəncərədən baxan, qapıların ağzına yığışan bu dalan camaatı, hətta dalanımızın divarları, qapıları, pəncərələri də İbadullanın böyüklüyünə, İbadullanın gücünə şübhə edirdi, amma indən sonra daha heç bir şübhə yeri qalmamalı idi, hamı İbadullanın böyüklüyünü, İbadullanın gücünü görməli idi.

– Gördüz?! Gördüz necə qovduq oğraş faşistləri Voronejdən?!

Arvadlar, uşaqlar dalanın ortasında dayanıb yumruğunu oynadan və nazik boğazının damarları şişə-şişə var gücü ilə qışqıran İbadullaya baxa-baxa qalmışdı və bilmirdi ki, nə eləsin: İbadulla-

nı ələ salsın, ya pəncərələrdən çəkilsin, qapıları bağlasın, ya da ki, nə eləsin? Hər halda birinci dəfə idi ki, bizim dalanın camaatı İbadullanın Əminə xalanı çıxırmağı münasibətilə qapıya, pəncərəyə toplaşmamışdı, münasibət başqa idi və buna görə də adamlar mat qalmışdılar.

Külək az qalırdı İbadullanı götürüb aparsın, amma 1943-cü ilin o yanvar günü İbadullaya, elə bil, güc gəlmişdi, külək onu yerindən tərpədə bilmirdi, pərtədə ala gözləri ilə dalanımızın camaatına meydan oxuya-oxuya qışqırırdı:

– Gördüz?! Gördüz?!

Əminə xala da otağından çıxıb pilləkənin başında dayanmışdı və demək olar ki, heç nə görməyən gözləri ilə həyətin hasarının üstündən İbadullaya tərəf baxırdı; Əminə xalanın həmişə sulu və donuq olan gözlərində həmin dəm bir fəxarət, bir qürur var idi, elə bil, doğrudan da İbadulla özü təkbaşına, qolunun gücünə gedib Voroneji faşistlərdən azad eləmişdi.

XXX

Bəlkə doğrudan da dəli olmuşdu, bəlkə doğrudan da camaat düz deyirdi, düz fikirləşirdi, dəli idi, ağılı itirirdi, qara basırdı onu? Amma... axı, gözü ilə gördü, Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif titrəyişi gözü ilə gördü və Gülağa, axı, əvvəlcə belə baxmırdı... yox, yox, dəlilik deyildi bu, o xəfif titrəyişi Sona gözləri ilə gördü.

O qış gecəsi bütün məhəllə yatmışdı və qaranlıq içində küçədəki, evlərin damlarındakı qarın ağımtıllığı güclə sezilirdi və Sona yerindən qalxdı, əynindəki gecə köynəyində gəlib otağın küçə pəncərəsinin qabağında dayandı, küçəyə baxdı; yox, dəli olmamışdı, dəli olsaydı, onda gərək bu evləri tanımayaydı, bax, o Sarı hamamın qaraltısıdı, onun yanında Əliabbas kişinin evidi (qapısında da bir yekə qıfıl var, indi burdan görünmür), bir az yuxarıda Xanım xalagilin yaşadığı dalandı (o dalanda bir «pravadnik» də yaşayır və o «pravadnik»in də arvadının adı Sonadır, bir balaca oğlanları da var, adı da, deyəsən, Ələkbərdir), o tərəfdə Meyranqulu əmigiyl yaşayır, o tərəfdə Məşədixanın xalagil yaşayır, Meyranqulu əminin oğlu İbrahim inişil müharibədə öldü, Məşədixanın xalanın oğlu da müharibədə öldü və əgər Sona dəli olsaydı, gərək bunların hamısını yadından çıxaraydı, gərək bu evləri də ta-

nımayaydı, o evlərdə yaşayan adamları da tanımayaydı; yox, dəli deyildi və Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif təbəssümü Sona gözləri ilə gördü.

Gəlib şamı yandırmaq istədi, o şəklə bir də baxmaq istədi, amma bütün ömründə birinci dəfə o şəklə baxmaqdan qorxdu və ümumiyyətlə, Sonanın bütün daxilində, bütün içində bir qorxu var idi, amma həmin qorxuda bir ümid də gizlənmişdi və Sona o ağlasığmaz ümidi hiss edirdi.

Otağın divarından asılmış o şəkili üç ay bundan əvvəl böyütdürmüşdü və düz üç ay idi ki, evdə olduğu bütün müddətdə o şəkillə üzbəüz idi, o şəkillə danışdı, ürəyindəkiləri o şəkilə deyirdi və təxminən on gün idi ki, hiss edirdi: bu evdə nəşə baş verir, amma nə idi? – bilmirdi, daha doğrusu, dəqiq ifadə edə bilmirdi, sözlə deyə bilmirdi və desəydi də, dünyada heç kim Sonaya inanmazdı, hamı dəli bilərdi onu və bəlkə Sona doğrudan da dəli olub?

Hər gün səhər durub işə gedirdi, axşam iş qurtaran kimi evə qayıdırdı və işdə də, məhəllədə də adamlarla, ancaq salamlayırdı, başqa heç nə deyə bilmirdi, söhbət edə bilmirdi və işdə də, məhəllədə də adamlar dilləri ilə bir söz deməsələr də, gözləri ilə deyirdilər, deyirdilər ki, yazıq Sona dəli olub; Sona gözlərdən oxuyurdu bunu.

Adamların nə təqsiri var və Sona adamları necə başa sala bilərdi ki, əvvəlki kimi danışmağı, söhbət eləməyi bacarmır, özündən asılı deyil bu, özü istəyir ki, kimləsə danışsın, kiməsə nəşə desin, nəşə eşitsin, hətta lap gülsün də, amma bacarmır, mümkün deyil, çünki özündən asılı deyil.

Düz üç ay bundan əvvəl Gülağanın bu şəklini albomdan götürdü və fotoqraf Əlinin yanına getdi. Fotoqraf Əli Sonanı görəndə təəccübdən gözləri bərəldi və indi pəncərənin qabağında dayanıb küçənin qaranlığına baxan Sona bunu da yaxşı yadına gətirirdi. Fotoqraf Əli sual və maraq dolu gözlərini, həmişəki qara paltarını geyib, qara yaylığını bağlamış və Gülağanın ölüm xəbəri gələndən sonra, heç kimlə heç nə danışmayan Sonaya zillədi. Sona o şəkili fotoqraf Əliyə verdi:

– Böyüt bu şəkili.

Fotoqraf Əli şəkili Sonadan aldı, baxdı, sonra Gülağanın sinədən yuxarı çəkdiyi bu şəkilin arxasına baxdı; şəkilin arxasında

göy mürəkkəblə yazılmışdı: «Mənim gülüm Sona! Baxanda xatırlama, xatırlayanda bax! Gülağa. Bakı. 13 may 1939-cu il».

– Nə boyda böyüdüm?

– Gülağa nə boydadır, o boyda.

Fotoqraf Əli heç nə demədi, amma Sona başa düşdü ki, fotoqraf Əli nə fikirləşdi.

Fotoqraf Əli fikirləşdi ki, bu yazıq doğrudan dəli olub, elə danışır, elə bil Gülağa indi də sağdır (nə boydadır, o boyda) və bir də ki, ağılı başında olan adam, adam boyda şəkli neyləyir? Ancaq fotoqraf Əlinin Gülağaya hörməti var idi, ümumiyyətlə, özünün ağ ciyəri xəstə olduğu üçün fotoqraf Əli müharibəyə getməmişdi, amma müharibəyə gedənlərin və xüsusən də müharibədə həlak olanların hamısı üçün ürəkdən yanırıdı, imkanında nə vardisa eləməyə hazır idi və bu dəfə də baxmayaraq ki, Sonanın sifarişi adi sifariş deyildi, baxmayaraq ki, indi o boyda foto kağızı tapmaq çox çətin idi, Sonanın verdiyi şəkli geri qaytarmadı.

İki gündən sonra, fotoqraf Əli böyütdüyü şəkli özü gətirib Sonaya verdi və Sona o şəkli otağın divarından asdı.

Gülağa bu şəkli çəkirdəndə, hələ Sona ilə evlənməmişdi və bu o vaxtlar idi ki, Sona Şuşa uşaq evində məktəbi təzəcə bitirib Bakıya gəlmişdi, tikiş fabrikində işə girmişdi və cəmi üç-dörd ay keçəcəkdə, günlərin bir gözəl günündə Gülağa ilə rastlaşacaqdı, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlayacaqdılar, sonra Gülağa ilə evlənəcəkdilər və Sona, bax, bu evə, bu otağa gəlin gələcəkdi.

Nə adi sözlər idi: rastlaşmaq... görüşmək... evlənmək...

Bir dəfə, bax, bu çarpayıda, beləcə bir qış gecəsi, beləcə bir qaranlıq içində Sona Gülağanın qucağında idi və tək-cə əlləri ilə, qolları ilə yox, bütün bədəni ilə, bütün daxili ilə Gülağanı qucaqlamışdı və demişdi:

– Mən o günə gözləyirdim... Mən bilirdim ki, hansı gün gələcək səni görəcəyəm, sən hansı gün gəlib çıxacaqsan... Mən sənin adını da bilirdim... Səni sifətdən də tanıyırdım...

Gülağa Sonaya inanırdı, bilirdi ki, Sona düz deyir, doğrudan da, belədir, Sona onların ilk dəfə rastlaşdıqları günü gözləmişdi, Sona həmin günə qədər ömründə heç vaxt Gülağanı görməmişdi, amma Gülağanı tanıyırdı və görəni kimi də tanıdı...

Bir dəfə yay idi, gecənin qaranlığı idi, bürküdən nəfəs almaq olmurdu, ikisi də çılpaq idi; ikisi də çarpayıda uzanmışdı, Sona əli ilə Gülağanın əlindən tutmuşdu və Gülağanın əli Sonanın daxili-

nə bir sərinlik gətirirdi, təmizlik gətirirdi və Sona həmin qaranlıqda gözlərini tavana zilləmişdi, Gülağanın uşaqlıq vaxtlarından danışırdı.

Gülağa heyrət içində Sonaya qulaq asırdı.

– Bunları mən nə vaxt sənə danışmışam?

Bütün bunları haçansa Sonaya danışmağı Gülağanın yadına gəlmirdi, amma Sonanın dedikləri hamısı həqiqət idi, Gülağa doğrudan da uşaqlıq çağlarında o cür eləmişdi, o cür fikirləşmişdi, o cür ağlamışdı...

– Birdən sən cadugər-zad olarsan a, Sona?..

Sona ürəkdən gülmüşdü:

– A-a-a. Mən səni çox istəyirəm də... Ona görə də hər şeyi bilirəm.

O vaxtlar Sona hərdən işdə də beləcə ürəkdən gülürdü və Sona ilə bir yerdə işləyən qızlar buna məəttəl qalırdılar, çünki beləcə ürəkdən gülməyə bir səbəb yox idi və hamı təəccüblə Sonaya baxırdı, sonra da dünyagörmüş Xədicə xalaya baxırdılar, yəni ki, ay Xədicə xala, bu Sonaya nə olub, belə gülür?! Xədicə xala gülməsəyirdi və deyirdi:

– Bəxtəvərdi də Sona, ona görə belə gülür...

Qızlar bu dəfə maraqlı və eyni zamanda, hörmət dolu gözləriylə Sonaya baxırdı, çünki bəxtəvərlik barədə, xoşbəxtlik barədə çox oxumuşdular, çox eşitmişdilər, amma bəxtəvərliyi, xoşbəxtliyi beləcə üz-üzə, göz-gözə görməmişdilər.

Bir dəfə Şövkət hamamda qız-gəlinlərlə bir yerdə çiməndə demişdi:

– Eh, Sonaya nə var ki, e, bəxtəvər başına, soyuq olanda istisi yanında, isti olanda sərinini yanında... Gözlərindən görürəm!..

Onda hələ ərə getməmiş qızlar Şövkətin bu sözlərindən əməlli-başlı bir şey başa düşməmişdilər, ərə getmiş cavan gəlinlər isə Şövkətin bu sözlərindən sonra, küçədə rast gələndə həsədlə Sonanın gözlərinə baxmışdılar.

Gülağa hündürboylu, enlikürekli, şümal bir oğlan idi və Xanım xalanın oğlanları ilə birlikdə məhəllənin ən sayılan, hörmətli cavanlarından idi və Gülağa da məhəlləni çox istəyirdi, çünki əvvəlcə atası ölmüşdü, sonra Gülağa on üç-on dörd yaşlarına çatanda anası ölmüşdü və Gülağanı məhəllə böyütmüşdü, evini məhəllə saxlamışdı, Gülağanın atası da məhəlləydi, anası da, qardaşları, bacıları da.

Sonra Sona gəldi və Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, Gülağa üçün dünyada Sonadan başqa heç kim və heç nə yox idi. Düzdür, Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, düzdür, məhəllə haradasa bir az Gülağadan incidi də, çünki Gülağa məhəllənin qızlarını bəyənmədi, özü təkbaşına yad bir qız alıb evinə gətirdi, amma bütün bunlarla bərabər, məhəllə Sonanı görəndən sonra, Sonaya fikir verəndən sonra, Sonanı qəbul etdi.

Gülağa ilə Sona bu məhəllədə birinci kişi və qadın xeylağı idi ki, günün günorta çağı, camaatın gözü qabağında qol-qola gəzirdi, yaxud gedəndə əl-ələ tuturdu və ən təəccüblüsü bu oldu ki, məhəllədə heç kim buna pis baxmadı, heç kim Gülağanı tənələmədi, heç kim Sonanın qarasına danışmadı, çünki məhəllə tükü tükədən seçirdi, məhəllə Gülağanı yaxşı tanıyırdı və Sonanı da yaxşı tanıyırdı.

O qış gecəsi Sona pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı.

Bütün gecə qaranlıq içində idi.

Hər tərəfi basmış o qaranlıq içində qarın güclə sezilən ağımtıl parıltısı yer üzünün qaradan başqa da rənglərindən xəbər verən yeganə işarə idi.

Qaranlıq içindəki o qar ağımtıllığı, elə bil ki, yavaş-yavaş artmağa başladı, gecənin qaranlığını aydınlaşdırmağa başladı və Sonaya elə gəldi ki, bütün bunlar bir yuxudur.

Bəlkə doğrudan da yuxudur?

Axır vaxtlar ağ yuxular görürdü.

Gülağanın özünü görmürdü, amma o ağ yuxular Gülağanın nəfəsi idi, Gülağanın baxışları idi, Gülağanın təbəssümü idi.

Bəlkə Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif titrəyişi də yuxuda görürdü?

Yox, bütün bunlar yuxu deyildi, bu ağ – o küçədəki, damlardakı, pəncərə sūrahilərindəki qarın ağırtısı idi, ağ yuxu deyildi, bax, o Sarı hamamın qaraltısıdı, onun yanında Əliabbas kişinin evidir, bir az yuxarıda Xanım xalagilin dalanıdır, o dalanda Sonanın adaşı cavan bir arvad da yaşayır və o arvadın Ələkbər adında balaca və çoxbilmiş bir oğlu da var, Xanım xalanın oğlanlarının da adı Cəfərdir, Adildir, Əbdüləlidir, Qocadır, Cəbrayıldır, Ağarəhimdir və Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Aqarəhim də Gülağanın dostlarıdır və hərgah Sona dəli olmuşdusa, bunların heç birini yadında saxlaya bilməzdi...

Pəncərənin qabağından çəkilib şam yandırmaq istədi, divardan asılmış o fotosəkilə yenə baxmaq istədi, amma yenə də qorxdu, şamı yandırmadı, gəlib çarpayıda oturdu; nədən qorxurdu? Qorxurdu ki, şəkilə baxar və yenə də o xəfif təbəssümü, dodaqların o xəfif titrəyişini görər? yoxsa qorxurdu ki, birdən yanılmış olar, başa düşər ki, gözüne görünüb o təbəssüm, o titrəyiş, aldanıb? Sona ikiəlli başını tutdu və yenə də birdən-birə otaqda ikinci bir nəfəs duydu, ikinci bir adam nəfəsi hiss etdi.

Bütün varlığını toplayıb diqqətlə qulaq asdı.

Otaqdakı o ikinci adam nəfəsi lap güclə duyulurdu.

Bu nəfəs, əlbəttə, Gülağanın nəfəsi idi və Sonanın buna heç bir şəkk-şübhəsi yox idi, bu belə də olmalı idi, Sona niyə qoxurdu, niyə ürəyi eləcə döyünürdü, sinəsindən çıxmaq istəyirdi?

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Gülağa müharibəyə getmişdi və düz iki yüz əlli üç gün idi ki, o yalançı məktub gəlmişdi, o yalançı qara xəbər gəlmişdi.

Üçkünc bir məktub idi və Sona o məktubu bir dəfə oxudu, sonra o məktubu ikinci dəfə oxudu, sonra üçüncü dəfə oxudu, orada açıq-aşkar yazılmışdı ki, Gülağa müharibədə həlak olub və Sona da həmin məktubu yüzüncü dəfə, iki yüzüncü dəfə oxuya-oxuya bilirdi ki, ağ yalandır bu, bilirdi ki, Gülağa Sonanı burada tək qoyub özü müharibədə ölə bilməz.

Məhəllə də o qara kağızdan xəbər tutdu və məhəllə Gülağanın yasını saxlamaq üçün Sonagilin evinin qabağında çadır qurmaq istədi, fotoqraf Əli gəlib Gülağanın şəklini istədi ki, yaxadan asmaq üçün kiçildib çoxaltsın, arvadlar, qızlar, gəlinlər ağlaya-ağlaya Sonanın başına yığışdı ki, heç olmasa bir balaca təskinlik versinlər, dərini bölüşdürsünlər, amma Sona buraya köçüb gəldiyi vaxtdan birinci dəfə məhəllənin üzünə ağ oldu, çadırın taxtalarını quraşdıran adamların üstünə, iri mis samovarını gətirib su ilə doldurmaq istəyən qəssab Dadaşbalanın üstünə qışqırdı, qoymadı ki, qapının ağzında çadır qursunlar, fotoqraf Əlini qovdu, şəkil vermədi, ağlamaq əvəzinə, başına yığışmış məhəllə arvadlarının üstünə qışqırdı:

– Yalandı bu!.. – dedi. – Yalandı bu!.. Yalandı!..– dedi.

Sona qoymadı ki, Gülağa üçün yas saxlasınlar, çünki o qara xəbər ağ yalan idi, Gülağa ölməmişdi, Gülağa ölə bilməzdi, çünki bu dünyada heç bir günahı yox idi, heç bir pis iş görməmişdi və ona nə üçün güllə dəyməliydi, nə üçün durduğu yerdə qanına qəl-

tan olmalı idi? Sona burada tək idi, Sona burada qalmışdı, sağ idi və Gülağa orada necə ölə bilərdi, güllə Gülağanı necə tuta bilərdi?

Saat neçə idi görəsən? İki idi? Üç idi? Dörd idi?

Gülağa saatsız idi və Sona düz üç yüz altmış bir gün idi ki, evin saatlarını, özünün də qolunun saatını dolabın siyirtməsinə yığmışdı və o vaxtdan bəri bu evdə saat işləməmişdi, çünki Gülağa ki, çox istədiyi bu saatlardan bu qədər uzaq düşmüşdü, durduğu yerdə əlinə tüfəng almışdı, sinəsini gülləyə nişan tutmuşdu, Sona qıymırdı ki, saat səslənsin bu evdə, qıymırdı ki, Gülağa orada güllə-boran səsi eşitsin, amma Sona burada əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, saat səsi eşitsin.

Dolabın siyirtməsindəki o saatların hamısı Gülağa gələndə qurulacaqdı, Gülağa gələndən sonra işləməyə başlayacaqdı və Gülağa da, əlbəttə, gələcəkdi, çünki cəbhədən gələn o üçkünc kağız ağ yalan idi (və o ağ yalan ağ yuxular gətirmişdi).

Gülağanın birnəfərlik balaca saatsız emalatxanası İçərişəhərin yanında Qoşaqa qapısı tərəfdə böyük bir binanın birinci mərtəbəsində idi və hərdən Sona işdən çıxıb tramvaya minirdi, həmin emalatxanaya gedirdi, emalatxanada da işin vaxtı qurtarırdı, Gülağa emalatxananın qapısını bağlayırdı, amma özləri içəridə qalırdı, iki taxta kətil güclə sıғыşan o balaca, o darısqal otaqda yanaşı oturub divarlardan asılmış, mizin üstünə yığılmış böyükü-küçüklü yüz saatın tıqqıltısına qulaq asa-asa pəncərənin şüşəsindən İçərişəhərin Qoşaqa qapısına baxırdılar və bu zaman o Qoşaqa qapısı əslində Sonanın da, Gülağanın da bir-birlərinə gizli hisslərinin, gizli həyəcanlarının qapısı idi.

Gülağa emalatxananın işığını söndürürdü və küçədən keçən adamlar pəncərənin şüşəsindəki iplərdən sallanmış cürbəcür saatların arasından içərinin qaranlığında oturmuş Sonanı və Gülağanı görmürdü, amma Sona da, Gülağa da o adamları görürdü və küçədən keçən o adamların heç ağlına da gəlmirdi ki, cürbəcür saatlar düzölmüş bu şüşənin o tərəfindəki balaca darısqal saat təmiri emalatxanası həmin dəm, əslində, emalatxana deyildi. Sona ilə Gülağanın hisslərinin, həyəcanlarının yuvası idi – necə ki, ağaclarda quşların yuvası olar, adamlar gedər-gələr, o yuvanı görməz, amca o yuvanın içindəki quşlar hamını görər.

Bəzən Gülağa gözlərini o Qoşaqa qapısından çəkirdi, saatların çıqqıltısı arasından Sonanın da ürəyinin döyüntüsünü eşidir-

di, sonra Sonanın əynindəki paltarın yaxasını açdı, hələ evlənməklərindən əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, üzünü Sonanın döşlərinin arasında gizlədirdi və Sona hiss edirdi ki, Gülağanın gözləri dolub, əli ilə Gülağanın yumşaq saçlarını qarışdıraraq-qarışdıraraq Qoşaqa qapısına baxırdı, elə bil ki, açıq sinəsi ilə bu dünyagörmüş, iri daşların çopurları uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış yüz illərdən xəbər verən o Qoşaqa qapısına meydan oxuyurdu...

Qışda Gülağa o emalatxanada kiçik bir primus yandırır və o kiçik primusun istisi həmin emalatxanaya bəs eləyirdi, primusun iyi, alovunun göyümtül-yaşıl rəngi və tamam canlı bir məxluq kimi, hənirtisi saatların çiqıltısı ilə birlikdə Bakının ortasındakı, camaatın gözü qabağındakı o balaca, o darısqal emalatxanayı tamam başqa bir aləmə aparırdı və həmin aləmdə Sona ilə Gülağadan başqa heç kim yox idi, o aləm, ancaq Sonaya və ancaq Gülağaya məxsus idi.

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Sona o emalatxanayı görmürdü.

Bir dəfə işdən çıxanda yenə də tramvaya minib Qoşaqa qapısının yanına getmək istədi, o emalatxanaya baxmaq istədi, amma getmədi, çünki Gülağa uzaqlarda idi və Gülağasız o emalatxanaya, o Qoşaqa qapısına baxmaq da düz deyildi, Sona bunu özünə qıymadı və həmişəki kimi, dinməz-söyləməz öz evinə gəldi.

Gülağanı müharibəyə yola saldığı gün heç özləri də bilmədi, necə oldu ki, səhər tezdən birlikdə Qoşaqa qapısının qabağındakı həmin meydana getdilər və bir müddət meydanın ortasında dayanıb qapısı qıfıllı o emalatxanaya baxdılar, Gülağa gülümsədi, Sona da gülümsədi, çünki bu, müvəqqəti bir ayrılıq idi, Gülağaya heç nə olmayacaqdı, Gülağa sağ-salamat qayıdıb gələcəkdi.

Düz üç yüz altmış bir gün keçmişdi, səhər üç yüz altmış iki gün olacaqdı, sonra bəlkə yeddi yüz altmış səkkizinci gün olacaqdı, bəlkə üç min doqquz yüz səksən dördüncü gün olacaqdı, amma axır ki, Gülağa qayıdıb gələcəkdi – bunu Sona yaxşı bilirdi, belə olacaqdı, Gülağa qayıdacaqdı, amma on gün idi ki, bu otaqda nəşə baş verirdi, Sona bunu hiss edirdi və Sona burasını da bütün ürəyi ilə, bütün içi ilə hiss edirdi ki, nəyinsə ərəfəsindədir.

Sona həmin ərəfə barədə fikirləşmək istəmirdi, çünki, əslində ürəyinin dərinliyində, o dərinlikdə ki, ora özü də daxil olmağa çəkinirdi, cürət eləmədi, bax, orada, o dərinlikdə bilirdi ki, nə baş verəcək və buna görə də ərəfə barədə fikirləşməyə qorxurdu,

qorxurdu ki, birdən özünə də məlum olar ki, doğrudan da dəli olub.

Sona çarpayıdan ayağa qalxdı.

Yox, dəli olmamışdı Sona.

Görəsən, saat neçədir?

Bunun nə mənası var idi, saat neçədir?

Sona şamı yandırdı və o şamı əlinə götürüb divarın qabağına gəldi, Gülağanın fotosu ilə üzbəüz dayandı.

Şamın işığı fotosəkilin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında ışıldadı və Sonaya elə gəldi ki, Gülağanın gözləri qapalı idi, yəni qaranlıqda Gülağa gözlərini yummuşdu və o gözlər şamın işığından diksindi, birdən-birə açıldı, birdən baxdı.

Gülağanın bu fotosəkli üç ay idi ki, bu divardan asılmışdı və düz üç ay idi ki, Sona səhər işə getməzdən əvvəl də, axşam işdən qayıdandan sonra da, yuxuya gedənə qədər Gülağanın bu fotosəkli ilə danışır, bu fotosəkillə də söhbət edirdi və çox vaxt da bu danışq, bu söhbət sözsüz olurdu, çünki Gülağa həmişə Sonanı sözsüz də başa düşürdü, adicə bir-birlərinin gözünün içinə baxmaq kifayət idi və Gülağa bu fotosəkildə də Sonanı başa düşürdü, Sona bunu bədəninin hər bir hüceyrəsi ilə hiss edirdi, duyurdu.

Bir neçə gün idi ki, Sonaya elə gəlirdi ki, bu fotosəkildə nəsə bir dəyişiklik var, nəsə əvvəlki kimi deyil, amma baxırdı, baxırdı və bu dəyişikliyin nə olduğunu tapa bilmirdi. Gülağa indi də həmişəki kimi baxırdı, dodaqlarındakı o təbəssüm də həmişəki kimi idi, amma bütün bunlarla bərabər, Gülağanın bu fotosəklində nəsə elə bir şey var idi ki, əvvəllər yox idi və ümumiyyətlə... ümumiyyətlə, fotolarda elə şey olmurdu.

Bayaq paltarını soyunub yerinə girməzdən əvvəl də Sona Gülağanın bu fotosəkli ilə beləcə üzbəüz dayanmışdı və birdən-birə Sona həmin fotosəkildə Gülağanın dodaqlarında bir titrəyiş sezdi, o titrəyişi gözləri ilə gördü, bu, yalan deyildi, Sonanı qara basmırdı, bu həqiqət idi, bayaq fotosəkildə Gülağanın dodaqları xəfif bir titrəyişlə titrədi.

Sona həyəcan keçirmirdi, Sona qorxmurdu ki, dəli olar, amma Sonanın şam tutmuş əli titrəyirdi və Sonanın əli titrədikcə şamın zəif işığı fotosəkildə Gülağanın yanaqlarında, dodaqlarında, çənəsində oynayırdı.

Sona əlində titrəyən o şamın işığında bir müddət diqqətlə Gülağaya baxdı, amma şamın zəif işığının hərəkətindən başqa foto-

şəkildə bir tərpaniş sezmədi, sonra Sona Gülağanın gözlərinin içinə baxdı və birdən-birə bu gözlərin dərinliyində bir ağrı hiss etdi və o qaranlıq qış gecəsi həmin hiss Sonanı sarsıtdı.

Günlərin həmin gözəl günündə idi, Gülağa ilə rastlaşmışdılar, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlamışdılar, sonra evlənmişdilər, o vaxtlardan bu tərəfə Gülağanın gözləri həmişə dumduru olmuşdu, o gözlərin başqalarının sezə bilmədiyi (amma Sonanın gördüyü) lap dərinlikdə də heç bir ağrı olmamışdı, çünki ola bilməzdi, çünki Sona ilə Gülağa bir yerdəydilər, çünki bu otaqları var idi, bu çarpayıları var idi, çünki Qoşaqaala qapısı ilə üzbəüz o balaca, o darısqal emalatxanaları var idi və o emalatxanada göyümtül-yaşıl rəngli bir alovla yanan o primusun da səsi adi primus səsi deyildi, çox mülayim, çox yumşaq bir canlı hənitisi, nəfəsi idi.

Sona həmin fotosəkildə indi Gülağanın gözlərinin dərinliyində gördüyü o ağrıya baxdı və bu zaman gözlənilməz, aqlasığmaz bir hadisə baş verdi: Sona saat səsi eşitdi və sərt hərəkətlə dönüb dolaba tərəf baxdı.

Saat səsi dolabdan gəlirdi.

Sona dolaba yaxınlaşdı, özünün qol saatını, evin divar saatını və Gülağanın mizüstü saatını düz üç yüz altmış bir gün bundan əvvəl qoyduğu və o vaxtdan bəri də əl vurmadığı siyirtməni açdı, əlindəki şamı irəli tutub siyirtmənin içini işıqlandırdı: saatların üçü də çıqqaçıq işləyirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi.

Sonanın qol saatında 12-yə 7 dəqiqə qalmışdı.

Divar saatı 6.26 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saatı 03.12 göstərirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi, yəqin ki, saatlar müxtəlif vaxtlarda yatmışdılar, amma indi üçü də birdən işləməyə başlamışdı.

Sonanın əlindəki o şam daha titrəmirdi.

Sona divardan asılmış o böyük fotosəklin yanına qayıtdı.

Dolabın saatlar işləyən siyirtməsi eləcə açıq qaldı.

Sonanın əlindəki şamın işığı yenə də Gülağanın sifətinə düşdü və Sona yenə də Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrını gördü, sonra o biri əlini fotosəklin hamarı ilə Gülağanın alınına sürtdü.

Gülağanın alnında narın tər damcıları var idi.

Yox, bu, şamın istisindən fotosəklin kağızına düşmüş nəm deyildi, bu, tər damcıları idi, çünki Gülağa əzab çəkirdi, Gülağa bu

şəkildən çıxmaq istəyirdi. Sona bunu başa düşmüşdü və Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrı da indi çəkdiyi bu əzabın ağrısı idi.

Şam öz-özünə söndü.

Sona o qaranlıq içində bir müddət Gülağanın fotosəkli ilə üz-büz dayandı.

Şamı daha yandırmadı.

Lap ehmallıca, lap barmaqlarının ucunda pəncərəyə tərəf getdi, elə bil uşaq yatmışdı və Sona da qorxurdu ki, səs olar, uşaq yuxudan oyanar.

Bütün küçə qaranlıq içində idi və həmin qış gecəsi o qaranlıq içində küçələrdəki, evlərin damındakı qarın zəif, ağımtıl parıltısı daha ağ yuxuları Sonanın yadına salmırdı, çünki Sona daha yuxular barədə fikirləşmirdi, qaranlıq otaqda həmin pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

Daha qar yağmırdı, külək də əsmirdi, hər halda, küləyin səsi gəlib otağa çatmırdı, sakit, səssiz-səmirsiz bir qış gecəsi idi və o sakitlik, o səssizlik içində dolabın açıq siyirtməsindəki saatların çıqıltısı eşidilirdi.

Şamın sönmüş fitilinin yüngül iyi otağa yayılmışdı və bu yüngül qov bir balaca Qoşaqa qapısının qarşısındakı o darısqal saat təmiri emalatxanasında göyümtül-yaşıl alovla yanan primusun qoxusuna bənzəyirdi, amma Sona bu barədə də fikirləşmədi, həmişəki kimi, xəyalən Qoşaqa qapısının qabağında o balaca, o darısqal emalatxanaya getmədi; Sona əynindəki gecə köynəyilə pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

On beş-iyirmi gün bundan qabaq fabrikdə bir yerdə işlədikləri qızlardan hansısa bu ölümlü-itimli günlərdə heç olmasa, bir balaca ürək açmaqdan ötrü nəsə gülməli bir söz dedi, hamı güldü, təkcə Sona gülmədi və dünyagörmüş Xədicə xala:

– Dərldidi də Sona, necə gülsün... – dedi. – Ürəyi ağrıyır Sonanın...

Həmin qış gecəsi, o saat çıqqaçığın müşayiət etdiyi həmin sakit, səssiz-səmirsiz qış gecəsi Sona küçənin qaranlığına baxırdı və o dəm Sonanın heç bir dərdi yox idi, Sonanın ürəyi daha ağrı-mırdı, ağrı Gülağanın gözlərində idi və Sona gözləyirdi.

Sona Gülağanı yaxşı tanıyırdı və bilirdi ki, Gülağa güclüdür, zirəkdir, bilirdi ki, Gülağa da indi bütün varlığıyla Sonanın yanına qayıtmaq istəyir və Sona gözləyirdi (və Gülağa bunu bilirdi!).

Sona elə-eləcə pəncərənin qabağında dayanmışdı, çünki bir daha o şəkilə baxmaq istəmirdi, Gülağanın gözündəki o ağrını görmək istəmirdi, Gülağanın o əzablarının gözgörəsi şahidi olmaq istəmirdi və dayanıb gözləyirdi.

Sona tamam sakit idi, tamam arxayın idi, bilirdi ki, Gülağanın gözlərindəki o ağrı da, Gülağanın o əzabları da müvəqqətidir, o ağrı da keçib gedəcək və o əzab da yox olacaq.

Dolabın açıq siyirtməsindəki o saatların çıqqılması, elə bil ki, həmin qış gecəsinin nəbzi idi, otaqda vururdu.

Şamı sönmüş fitilin qoxusu çəkilib getmişdi və otağın havasında o qoxudan sonra bir təmizlik var idi və Sona bilirdi ki, bu otaq da Gülağanı gözləyir.

Saatların çıqqılması içində yavaş-yavaş artan bir səs eşidildi və Sona başa düşdü ki, bu səs cırılan kağızın səsidir.

Gülağa azad olurdu.

Gülağa qayıdırdı.

Küçədəki, evlərin damlarındakı, pəncərələrin sürəhilərindəki qarın ağımtıl işığı elə bil ki, artmağa başlamışdı, qaranlıq içində gümüşü bir parıltıyla küçələrin, şəhərlərin, bütün dünyanın təmizliyindən, təzəliyindən xəbər verirdi.

Kağız daha cırılmadı.

Sükut çökdü və elə bil ki, dolabın siyirtməsindəki o saatların da çıqqılması kəsildi.

Sona çönüb otağa baxmırdı, pəncərənin qabağında dayanmışdı və gözləyirdi.

Otaqda addım səsi gəldi.

Bir addım...

İkinci addım...

Üçüncü addım...

Yenə sükut çökdü.

Sona arxadan az qala kürəklərinə toxunub döyünən o ürəyin səsinə eşitdi.

Sonra Gülağa əlini ehməllə Sonanın çiyinə qoydu.

Sona diksinmədi, Sona bilirdi ki, belə də olacaq və birdən-birə Sonanın ürəyi coşdu, düz üç yüz altmış bir günün dərdi, düz iki yüz əlli üç günün əzabı iri-iri, gilə-gilə yaş olub gözlərindən axdı.

Sonanın çiyindəki o əl köynəyinin altına girdi, çıpaq çiyində gəzdi və o əlin istisi, o əlin hərəkəti Sonanın bütün içindən keçdi.

Sonra Gülağa Sonanı özünə tərəf çevirdi, Sonanın gözlərinə baxdı və başa düşdü ki, ömründə heç vaxt Sonanı beləcə xoşbəxt görməyib, hətta o balaca, o darısqal emalatxanada bir-birlərinə qı-sılıb qoşa oturdular o dəqiqələrdə də Sona beləcə xoşbəxt deyildi.

Sona həmin qış gecəsi o qaranlıq otaqdakı pəncərənin qabağında özünü Gülağanın bağına basdı, Gülağanın üz-gözünü, boy-nunu, sinəsini öpə-öpə:

– Axır ki, gəldin... – pıçıldadı. – Axır ki, gəldin... Qayıtdın axır, qayıtdın... – pıçıldadı. – Gəlib çıxdın... – dedi. – Gəlib çıxdın...

Gülağa Sonanın əynindəki o gecə köynəyini çıxartdı və Sonanın ağappaq çılpaq bədəni, elə bil ki, o otağın qaranlığını düz üç yüz altmış bir gün pərçimlənib saxlamış və yalnız indi azadlığa çıxmış hisslərlə, həyəcanlarla doldurdu.

Gülağa çılpaq Sonanı qucağına aldı, çarpayıya gətirdi.

Gülağa Sonanın hələ də yaxşı qurumamış və duz tamı verən gözlərini, dodaqlarını, qabarıb özünə yer tapmayan döşlərini öpürdü və Sona xoşbəxtlikdən boğula-boğula, təngnəfəs ola-ola pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı bir məktub gəlmişdi mənə... – deyirdi.

Gülağa pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı deyildi o məktub... – deyirdi. – Mən ölmüşdüm... Məni vurmışdular... Məni sən diriltidin... – deyirdi. – Sənin nəfəsin məni dartıb o şəkildən çıxartdı...

Səhər yavaş-yavaş açılırdı.

Yenə qar yağmağa başlamışdı.

Sona çarpayıda uzanmışdı və Gülağaya baxırdı.

Gülağa pəncərənin qabağında dayanmışdı və düz üç yüz altmış bir gün görmədiyi məhəllədə o qış səhərinin açılmasına tamaşa edirdi.

Sona gülümsəyirdi, çünki Gülağanın yerinə sevinirdi.

Sonanın bütün bədənində bir rahatlıq var idi və o rahatlıqda bir əbədilik, həmişəlik var idi.

Sonra Gülağa pəncərənin qabağından çəkilib dolaba yaxınlaşdı, siyirtmədəki saatları götürdü, mizüstü saati həmişəki yerinə qoydu, Sonanın qol saatını da mizin üstünə qoydu, sonra əlində tutduğu divar saatına baxdı.

Sona da çarpayıdan qalxıb Gülağanın yanına gəldi və bir-bir o saatlara baxdı.

Vaxtlar həmin müxtəlifliyi olduğu kimi saxlamışdı.

Sonanın qol saatında 3-ə 10 dəqiqə qalmışdı.

Divar saati 9.29 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saati 06.15 göstərirdi.

Sonra Sona ilə Gülağa bir-birlərinə baxdılar və ikisi də bərkdən, ürəkdən gülməyə başladılar.

İkisi də çılpaq idi, ikisi də o balaca otağın ortasında dayanmışdı, bir-birinə baxırdı və bərkdən, ürəkdən gülürdü.

Sonra Gülağa əlindəki saati divara vurmaq istədi.

Sona:

– Neyləyirsən divara vurub?.. – dedi.– O biri evimizdə vurarsan. Onsuz da buradan köçəcəyik...

– Niyə?

– A-a-a.. Kim inanar ki, sən şəkildən gəlmisən? – Sona fotosəklə baxdı.

Fotoqraf Əlinin böyütdüyü o fotosəkində kağızın yalnız qırıqları qalmışdı, Gülağanın portretinin yeri boş idi və Sonaya elə gəlirdi ki, elə bil o şəkili qayçı ilə kəsib götürmüşən.

XXXI

Mən çal bıçlı, başının ortası tamam tökülmüş ağappaq qıvrım saçlı o taksi sürücüsündən – Cəfərquludan çox şey soruşmaq istəyirdim, amma heç nə soruşmadım, daha doğrusu, nə üçün? niyə? səbəbini bilmirəm... – Heç nə soruşa bilmədim və aydınlıq bir yaz gecəsi evdən çıxıb piyada bizim məhəlləmizə tərəf getdim.

Bakının dağlıq hissəsinə qalxan və bir azdan məni nöyüt dükanının – bizim nöyüt dükənimizin tininə, məhəlləmizə aparıb çıxaracaq küçə boyu addımlaya-addımlaya bu tanış evlərə, birmərtəbəli, ikimərtəbəli, üçmərtəbəli binalara baxırdım və heç birini tanıyırdım; yəni bu binalar öz-özlüyündə mənə tanış idi, anamın əlindən tutub bu küçə ilə şəhərin mərkəzinə tərəf çox getmişdim, bu küçədən çox keçmişdim, amma eyni zamanda, mən bu binaların heç birini hansı bir xatirəylə bağlı xatırlayırdım, mən bu binalarda bir yadlıq hiss edirdim və mənə elə gəlirdi ki, bu hiss qarşılıqlıdır, çünki küçələr yalnız binalardan, yalnız asfaltdan, daşdan ibarət deyil və mənə elə gəlir ki, küçələrin də yaddaşı var; insan-

lar gəlir, gedir, amma küçələr qalır, küçələrin ömrü insanların ömründən çox-çox artıq olur, küçələr yüz il, iki yüz, üç yüz il yaşayır və gəlib-gedən o insanların nəfəsi ilə nəfəs alır, gəlib-gedən o insanların hissləri, həyəcanları ilə yaşayır və bu barədə fikirləşəndə hərdən mənə elə gəlir ki, qarışqa adında, ya fil adında, ya insan adında məxluq olduğu kimi, küçə adında da bir məxluq var.

Mən sonuncu dəfə bu küçə ilə nə vaxt getmişəm? – yadıma gəlmir... Biz məhəllədən köçəndə on-on bir yaşım var idi və yəqin qırx il idi ki, ayağım bu küçəyə dəymirdi (bu da mənim etibarım!..) və hərgah, küçənin yaddaşı varsa, küçə canlıdırsa, deməli, nəyisə də unudur, yaddan çıxarır və bunu duymaq, hiss etmək qüssə gətirir, bu yalnız qırx ilin ayrılıq qüssəsi deyil, yalnız həmin qırx ilin əbədi bir keçmişdə qalmağının, qayıtmazlığının qüssəsi deyil, bu qüssə, eyni zamanda, gələcəyindir, daha doğrusu, gələcəkdə qalmış beş ilin, on ilin, hətta qırx-əlli ilin də haçansa əbədi bir keçmişdə qalacağıının indidən hiss olunan qüssəsidir.

Bizim o nöyüt dükanımızın, o ərzaq dükanımızın sarı əhənglə rənglənmiş birmərtəbəli binasını uzaqdan gördüm və o saat da tanıdım və nə qədər istəsəm də ki, bunu yazmayım, qayıdıb çıxıb getmək istədim, çünki bütün bunların nə mənası var idi? Mən indi o məhəllədə kimi axtarırdım? «Keçmişə səfər» – bu yalnız bizim özümüzün kitablarda yaratdığımız bir ifadədir, əslində, keçmiş heç kimi qəbul etmir, keçmiş öz işini görüb, qurtarıb və onun qarısında əbədi bir qıfil var, Ziba xalanın qarısındakı o paslı qıfil kimi, Əliabbas kişinin qarısındakı o yekə qıfil kimi...

Lakin mən ki indi, bax, bu küçə ilə üzüyuxarı, bizim məhəlləmizə doğru getdiyim bu anlarda Ziba xalanı da, Əliabbas kişini də xatırlayıram...

Əsmər deyir ki, guya, mən ürəyimin dərinliyində sentimental bir adamam; bilmirəm, bəlkə də belədir və mənim fikirləşdiklərim də, yazmaq istədiklərim də sentimental bir adamın fikri, istəyidir, ola bilər, amma, hər halda, mən məhəlləmizin tinindəki sarı əhənglə rənglənmiş o balaca binanı görəndə dayanmaq istədim, geri qayıdıb çıxıb getmək istədim və o dəm mənə elə gəldi ki, o tanış və eyni zamanda yad binalar, o küçə pəncərələri, cürbəcür rənglərlə rənglənmiş – yaşıl, göy, qəhvəyi, çəhrayı, sarı küçə qapıları, yavaş-yavaş yarpaqlamağa başlamış meynələrlə əhatə olunmuş küçə eyvanları mənə baxır və mənə məzəmmət edir; əl-

bəttə, bu hissdə bir uşaqlıq var idi, amma nə olar? Mən ki... mən ki, öz uşaqlığıma qayıtmaq istəyirdim...

Məhəlləmizin aşağı başında tinin ucuna çatıb nöyüt dükanı ilə üzbəüz dayandım, məhəlləmizə baxdım və yox, mənim ürəyim düşmədi, yerimdə də donub qalmadım, elə bil ki, elə belə də olmalı idi, elə bunu da gözləyirdim; Sarı hamam da yox idi, bizim dalanımız da yox idi, aralıqdakı o binalar, o evlər də yox idi və həmin sahədə indi çoxmərtəbəli böyük bir yaşayış binası var idi. Həmin binanın pəncərələri yanırdı, eyvanlarına adamlar girib-çıxırdı, o böyük bina öz gündəlik həyatı ilə yaşayırdı və həmin binanın qabağında hündür, qollu-budaqlı bir söyüd ağacı var idi.

Yüngül bir meh əsdi və o yüngül meh o qollu-budaqlı söyüdü yenicə göyərməyə başlamış körpə yarpaqlarını tərپətədi və mənə elə gəldi ki, əslində, o yarpaqlar məni salamladı; mənə elə gəldi ki, indi o böyük, o qollu-budaqlı söyüd ağacı da, vaxtilə mənim atam kimi, bu küçədə – bu yeni küçədə qərİblik içindədir.

Bir, iki, beş, yeddi, on, on bir... Bu böyük bina on bir mərtəbə idi və onun yəqin ki, cəmi ikicə mərtəbəsinə bizim bütün məhəlləmiz sığışardı.

O binanın üçüncü mərtəbəsinin mənə yaxın eyvanında üçdörd yaşlı bir uşaq dayanmışdı və sürəhinin dəmir barmaqlığı arasından mənə baxırdı; mən də o uşağa baxdım, ona göz vurdum və birdən qərİbə bir hadisə oldu: o uşaq ağzını yekə açıb bərkdən ağlaya-ağlaya otağa qaçdı; anası tələsik eyvana çıxdı, küçə boyu o tərəf-bu tərəfə baxdı, başını yuxarı qaldırıb binanın üst eyvanlarına baxdı və yəqin ki, heç harada şübhəli bir şey görməyib otağa keçdi.

Mənim söyüdüüm güldü.

Bir dəfə mən yuxuda qıpqırmızı bir ay görmüşdüüm və elə yuxuda ikən o qırmızı aya baxa-baxa başa düşürdüüm ki, yuxu görürəm, başa düşürdüüm ki, o cür yekə, o cür qırmızı ay ola bilməz, amma o yekə, o qırmızı ay, necə deyərlər, mənim bunu başa düşüb-düşməməyimin fərqində deyildi, eləcə qırmızı alışıb-yanırdı, eləcə mənim gözlərimin qabağında idi.

İndi göydə həmişəki (adi!) ay idi, həmişəki (adi!) ulduzlar idi, bir də ki, o böyük yaşayış binasının işıqları yanırdı və həmin işıqlı pəncərələr, işıqlı qapılar bizim məhəllədə özlərini qətiyyəən yad hesab eləmirdi, əksinə, o pəncərələrin, o şüşə qapıların işığında,

genişliyində, yaraşığında bizim məhəlləyə həтта bir minnət var idi.

Muxtarın yaşadığı, Ədilənin yaşadığı o üçmərtəbəli bina əvvəlki kimi, öz yerində idi (və indi bu mənə bir möcüzə kimi göründü!), amma Muxtargilin o şüşəbəndində daha Kübra xalanın dibçəkləri yox idi və ümumiyyətlə, bu bina, əlbəttə, əvvəlki bina idi, amma eyni zamanda, əvvəlki bina deyildi, divarlarına, pəncərələrinə, şüşəbəndinə, giriş qapısına baxan kimi, bilirdin ki, indi bu binanın həyatı tamam başqa bir həyatdır, əvvəlkindən yaxşıdır mı? pisdimi? bilmirəm, amma tamam başqa idi və mənim üçün burasına da şəkk-şübhə yox idi ki, indi bu binada tamam başqa adamlar yaşayırdı; o üçmərtəbəli binanın mənim üçün doğmalığının özündə indi bir yadlıq var idi.

Binanın qabağında, səkinin qırağında qırx il bundan əvvəl olduğu kimi, yerə, asfaltın üstünə salınmış balaca bir döşəkədə lap qocalıb əldən düşmüş bir qarı oturmuşdu (hərdən bu barədə fikirləşəndə mənə elə gəlir ki, həmin gecə o qarı mənim gözümə görünmüşdü...) və mən asta addımlarla gəlib o qarının qabağında dayandım, hələ uzaqdan görəni kimi tanıdığım o qarını salamladım (yoxsa o salamı özüm özümə verdim?).

– Axşamın xeyir, Səfurə xala.

– Abatın xeyir, – dedi.

– Necəsən, Səfurə xala?

– Necə olacağam? Görmürsən? Hay-hayım gedib, vay-vayım qalıb.

– Məni tanımadın?

– Yox...

– Mənəm də!..

Həmin yaz gecəsi o böyük binadan gələn işıq içində mən Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözlərində qəfil bir səksəkə gördüm və mənə elə gəldi ki, Səfurə xala hələ də səksəkə içindədir, hələ də müharibədə itkin düşmüş oğlu Eynulladan bir xəbər gözləyir. Əlbəttə, biz hamımız bu barədə çox eşitmişik, çox oxumuşuq ki, analar müharibədə itkin düşmüş oğullarının yolunu hələ də gözləyirlər, amma bu dəfə bütün ömrümdə birinci dəfə mən bunu gözlərimlə gördüm, duydu.

Mən Səfurə xalanın üzündəki qırıqlara baxdım və birdən-birə mənə elə gəldi ki, Səfurə xalanın üzündəki o əyri-üyrü qırıq xətt-

ləri ilə bizim qırx il bundan əvvəlki məhəlləmiz arasında çox yaxın bir oxşarlıq var...

Səfurə xala yenə də:

– Yox, tanımadım...– dedi.

– Ələkbərəm...

– Hansı Ələkbər? – Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözlərindəki o qəfil səksəkə, o həyəcan itib getmişdi, çünki o səksəkəni, o həyəcanı uzun müddət gözlərində saxlamağa heyi yox idi.

– Sonanın oğluyam...

– Hansı Sonanın?

– Pravadnik Ağarəhimin arvadı...

Səfurə xalanın da tamam qırışmış qoca sifəti mənim o söyüdümlü kimi gülümsədi:

– Vallah, dedim sənə də, hay-hayım gedib mənim, vay-vayım qalıb. Bir ayağım burdadı, bir ayağım qəbirdə. Allah tez gətirsin o günü..

– Sarı hamamdan yuxarıda, dalanda olurduq...

– Vallah, bilmirəm, Allahın yanında nə günahım var ki, götürüb aparmır məni?!

– Xanım xalagillə bir həyətdə olurduq.

O alacalanmış sulu gözlər deyəsən fikrə getdi, keçmişdən nə-sə qoparıb gətirmək istədi, sonra dedi.

– Allah Xanıma rəhmət eləsin!..

– Məni tanımadın?

– Yox.. Allah məni öldürsün! Öldürmür də. Xəcil eləyir məni..

Yenə yüngül bir meh əsdi və mən gözlərimi Səfurə xaladan çəkib o qollu-budaqlı söyüd ağacına baxdım, söyüdünlü yenicə göyerməyə başlamış yarpaqları titrədi, amma bu titrəyiş dünyanın ən adi titrəyişi idi, çünki o söyüd qırx il idi ki, mənim deyildi və əlbəttə, o söyüd məni tanımırdı.

Onbirmərtəbəli binanın işıqları bir-bir sönürdü.

Bir azdan o işıqlar tamam sönəcəkdə, yalnız göydəki ay, ulduzlar qalacaqdı və bizim küçəmiz qırx il bundan əvvəlki yox, sabahkı səhərini gözləyəcəkdə, sabahkı səhərinin addım həsrətini çəkəcəkdə, sonra o səhər açılacaqdı, onbirmərtəbəli bu binanın uşaqları hay-küylə aşağı düşüb məktəblərə gedəcəkdə, o uşaqların hamısının portfellerində gözəl avtomat qələmlər olacaqdı və o uşaqlar heç vaxt bu küçədə Ağ Dəvə görməyəcəkdə, aylar keçə-

cəkdi, üçüncü mərtəbədəki o balaca da böyüyəcəkdi və hansı bir binaninsa üçüncü mərtəbəsində (ya onuncu, iyirminci mərtəbəsində!) balaca bir uşaq görəcəkdi...

XXXII

Cəbrayıl müharibəyə gedəndə həyətimizdəki göyərçinlərdən çox nigaran getdi və Cəbrayıldan sonra o göyərçinlərə Ağarəhim baxdı. Göyərçinlərə verməyə bir şey yox idi, Ağarəhim bir sübh tezdən, bir də axşama yaxın dama qalxıb göyərçinləri uçururdu və göyərçinlər gedib özləri özlərinə yem tapırdılar (hər halda nəse tapırdılar ki, yaşayırdılar), qayıdıb həyətimizdəki quşxanaya girirdilər.

Cəbrayılın bir vaxt göydə mayallaq vuran, minbir oyundan çıxan, uçub göyün yeddinci qatında güclə görünən bir nöqtəyə dönmən göyərçinləri müharibə başlayandan sonra, Cəbrayıl gedəndən sonra günü-gündən zəifləyirdi, büzüşürdü, lələklərini tökürdü, elə hey gözlərini yumub mürgüləyirdi və Ağarəhim də müharibəyə gedəndən sonra, daha quşxananın ağzı həmişə açıq qaldı, göyərçinlər istəyəndə uçub gedib yem axtardılar, bir şey tapdılar, ya tapmadılar, təzədən həyətimizdəki o quşxanaya qayıtdılar, gündən-günə lap arıqladılar, lap əldən düşdülər, daha uçub gedib yem axtarmağa da nə həvəsləri, nə də taqətləri qaldı.

Cəbrayılın göyərçinləri öz aqibətləri ilə barışmışdılar və bu, mənim ürəyimdə bir dərd olmuşdu, amma mənim bu dərdə çarə eləməyə heç bir imkanım yox idi, çünki bizim həyətimiz də, bizim dalanımız da, bizim küçəmiz də tamam imkansız idi.

Mən dama çıxırdım, o göyərçinləri uçurtmaq istəyirdim, amma göyərçinlər uçmurdu, daha doğrusu, bir-iki dəfə qanadlarını çırpıb damda o tərəf-bu tərəfə atılırdı, başlarını çəp tutub mənim əllərimə baxırdı, sonra o göyərçinlər damın bir küncündə dayanıb başlarını bədənlərinə qısırdılar, gözlərini yumurdular və hərdən-bir quruldayırdılar; mənim əllərim həmişə boş olurdu, göyərçinlərə verməyə heç nə tapmırdım və təskinliyim də bu olurdu ki, Cəbrayılın uzun rezin şlanqını həyətimizdəki kranta keçirib tez-tez quşxananı yuyub-təmizləyirdim, amma göyərçinlər heç nə yemədikləri üçün, təmizləməyə də bir şey olmurdu, aclıqdan, xəstəlikdən tökülən lələklərdən başqa; sonra göyərçinlər ölməyə başladı və mən dörd gündən, beş gündən-bir gecə quşxanada ölmüş

o göyərçinləri çıxarıb atırdım və o ölü göyərçinlər də yəqin kürən pişiyin qisməti olurdu. Mən o göyərçinləri çox istəyirdim, mənim o göyərçinlərə yazığım gəlirdi, amma o yazıq ölü göyərçinlərdən iyrənirdim və yazıq ölü göyərçinlərdən beləcə iyrənməyim, öyü-yə-öyüyə onları götürüb aparıb atmağım bəzən mənim bütün həyatımı bir işgəncəyə çevirirdi: o göyərçinlərin axırı nə üçün belə olmalı idi? və dünyanın bu insafsızlığı az qalırdı o balaca Ələkbəri ağılatsın.

Bir gün çiyindənən yekə torba sallanmış bir kişi həyətimizə girdi, həddən artıq hündür və hətta o cür hündürlüyünə görə də çox kök idi və o bədheybət kişinin başı ülgüclə təmiz qırılmışdı, yoğun peysəri var idi və onun beləcə qaməti, yoğun peysəri bizim məhəlləmizi basmış o yetimliklə, o kimsəsizliklə heç cür uyşmurdu.

O bədheybət kişi Cəbrayılın göyərçinlərini almaq istəyirdi, amma Xanım xala həyətimizə sığışmayan, dalanımıza, küçəmizə sığışmayan o qamətə baxmayaraq, kişini həyətimizdən qovdu və o yoğun peysərli bədheybət kişi əvvəlcə diqqətlə həyətimizin o başına-bu başına baxdı, elə bil nəyi isə yoxlayırdı, nəyi isə öyrənirdi, sonra da qapıdan çıxı-cıxa:

– Onsuz da acından ölürlər... – dedi və danışdıqca da iri, sarı dişlərinin arasından tüpürçək sıçrayırdı. – Kiminçün saxlayırsan onları, ay ağılsız zənən?

Xanım xala həyəət qapımızı o bədheybət kişinin ardınca elə çırpdı, az qaldı təmiz qırılmış şişman peysəri partlatsın.

Xanım xala:

– Köpəyoğlu! – dedi. – Almaq istəyir ki, aparıb toyuq kimi saxlasın, sonra da başlarını kəsib satsın!..

Bu dəhşətli sözləri eşidəndə bütün tüklerim ürpeşdi və o dəm mən bütün varlığım ilə Xanım xalaya fəxr elədim, mənə elə gəldi ki, o bədheybət kişidən qorxmayan, o bədheybət kişini həyətimizdən qovan, ardınca qapını eləcə çırpın Xanım xala yenə də əvvəlki Xanım xaladır, mənə elə gəldi ki, avtobus da, o dörd «polutorka» da yenə dalbadal bizim dalanın ağızına düzülüb, mənə elə gəldi ki, bizim həyətimiz də, dalanı-mız da, küçəmiz də əvvəllərdəki kimi, arxalıdır, müharibə başlamazdan qabaq olduğu kimi, güclüdür, basılmazdır. Əlbəttə, eyni zamanda, mən o dəhşətli sözlərə təəccüb də etdim, çünki gözümü açandan eşitmişdim ki, göyərçin yemək günahdır.

– Göyərçin yemək axı, günahdır... – dedim.

Xanım xala:

– Dünyada o qədər günah iş tutan adam var ki... – dedi.

Həmin gecə uzun müddət həyətimizdəki o göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım; əvvəllər axşam düşən kimi o ağ göyərçinlər yatırdı, amma müharibə başlayandan sonra, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, o quşxananın qapısı eləcə açıq qalandan sonra, göyərçinlər bəzən gecənin yarısına kimi yata bilmirdi, quruldayırdı.

Mən bilirdim ki, o göyərçinlər acdır, mənim o göyərçinlərə verməyə heç nəyim yoxdu, mən bilirdim ki, o göyərçinlər daha heç vaxt göyün yeddinci qatına qalxıb güclə görünən bir nöqtəyə dönə bilməyəcək, amma mənim bütün ürəyim, bütün varlığım həmin dəm Xanım xalaya dərin bir təşəkkürlə dolu idi, çünki Xanım xala qoymadı ki, o yoğun peysərli bədheybət kişi o göyərçinləri çiyindən salladığı həmin torbaya doldursun; birdən-birə mənə elə gəldi ki, elə bil, özüm o torbanın içindəyəm və mənim nəfəsim tıncıxdı, az qaldı bir havasızlıq içində boğulum, amma yox, o yoğun peysərli bədheybət kişi göründüyü kimi qorxulu deyilmiş, Xanım xala onu bizim həyətimizdən qovdu və mən də onun torbasında deyildim, anamın, həmişəki kimi, otağın bir küncündə, yerdən saldıqı yorğan-döşəyin içində idim və həmin gecə mən o ac göyərçinlərin, o balacalaşmış, büzüşmüş xəstə göyərçinlərin qurultusuna qulaq asa-asa yenə də göyü gömgöy gördüm, ləkəsiz gördüm və o gömgöy, o tərtəmiz, ləkəsiz göydə yenə də Cəbrayılın sağlam, cəld, sıx lələkləri günün altında parıldayan göyərçinləri uçurdu, məhəlləmizin üstündə dövrə vururdu; müharibə başlayandan sonra, bəlkə də birinci dəfə ürəyimdəki o rahatlıq içində, gözlərimin qarşısında o gömgöylük içində, o təmizlik, ləkəsizlik içində yuxuya getdim və bütün həyatımda ilk dəfə tərtəmiz mavi bir yuxu gördüm: o ağ göyərçinlər də tərtəmiz mavi göyərçinlər idi, göy də tərtəmiz mavi idi və o mavi göyərçinlər o mavi göydə uçurdu və o mavilik içində haradasa ağ bir işıq yanırdı və mən bilirdim ki, o ağılıq Ağ Dəvənin ağılığıdır, yuxuda mənə elə gəlirdi ki, əllərim, bütün bədənim görmədiyim, amma işığı gələn Ağ Dəvənin ağappaq yununa toxunur və o yun ipək kimi yumşaqdır, mülayimdir, hərərətlidir.

Səhər anamın səsinə yuxudan oyandım:

– Vay, köpəyuşağı!.. Vay, süzün ciyərüz yansun!..

Anamın səsi həyətdən gəlirdi.

Mən başa düşdüm ki, nəşə bir hadisə baş verib, yerimdən qalxıb həyəətə qaçdım.

Gecə quşxanadakı göyərçinlərin hamısını oğurlayıb aparmışdılar.

Bu, məhəlləmizdə mənim yadıma gələn birinci oğurluq idi.

Mən çarhovuzun kənarında oturdum, o bomboş quşxanaya baxdım və özümü saxlaya bilməyib ağlamağa başladım: mənim özümün özümü zə yazığım gəlirdi, çünki gecə bizim həyətimizə girmişdilər, o göyərçinləri, o yazıq, xəstə göyərçinləri oğurlamışdılar, mənim isə xəbərim olmamışdı və Xanım xalanın da bundan xəbəri olmamışdı və biz o göyərçinləri heç olmasa qoruya bilməmişdik ki, öz quşxanalarında ölsünlər və əlbəttə, mənim o göyərçinlərə də yazığım gəlirdi və o balaca Ələkbər o yazıq göyərçinləri suda bişmiş, tavada qızarmış təsəvvür edəndə daha da bərkdən ağladı. Bu vaxt kimsə yekə əlini çiyinə qoydu və mən diksindim, çünki birdən-birə mənə elə gəldi ki, çiyindəki bu əl dünən həyətimizə gələn, çiyindən boş torba sallanan yoğun peysərli o bədheybət kişinin əlidir, amma mənim başımın üstündə dayanan Xanım xala idi, bu əl Xanım xalanın əli idi və Xanım xalanın əli tamam yüngülləşmişdi, mən heç vaxt ağıma gətirməzdim ki, Xanım xalanın o yekə əli beləcə yüngülləşib, beləcə çəkisiz olub və yekə əlin beləcə yüngülləşməyi, beləcə çəkisizliyi mənə daha da kövrəltdi.

Xanım xala:

– Ağlama, Ələkbər... – dedi. – Ağlama...

Mən lap bərkdən ağladım.

XXXIII

Bizim dalanımızda kürən bir pişik var idi, o qədər kök idi ki, dərisinə sığışmırdı, güclə yeri yirdi, yay aylarında səhərdən axşamcaqan dalanımızın qabağındakı elektrik şalbanının kölgəsində yatırdı və mən həmişə təəccüb edirdim ki, bu kürən pişik ki, bu qədər yatır, bəs, nə vaxt siçan tutur, nə vaxt yemək yeyir və beləcə kökəlir?

Gün ərzində şalbanın səkiyə düşmüş kölgəsi dəyişdikcə kürən pişik də tənbel-tənbel qalxıb yerini dəyişirdi, təzədən kölgədə uzanırdı, hərdən də gözünü açırdı, qalxıb gərnəşirdi, əsnəyir-

di, təzədən yatırdı və Balakərim deyirdi ki, o kürən pişiyin guya min yaşı var və guya o kürən pişik heç vaxt ölməyəcək.

Nə iş idisə, o kürən pişiklə məhəlləmizdə heç kimin arası yox idi.

Müharibə başlandıqdan sonra adamlar çərəksiz qaldı, siçanlar azaldı və o kürən pişik də arıqladı, axırda lap bir dəri, bir sümük qaldı, amma heç kim buna fikir vermədi, çünki camaat kürən pişiyin hayında deyildi, öz hayında idi.

Kürən pişiyin tənbelliyindən əsər-ələmət qalmamışdı, daha heç vaxt şalban kölgəsində uzanmırdı, səhərdən axşamacan məhəllənin həyətlərini gəzirdi, bəzən dalanda mənim dalımca düşürdü, miyoldayırdı və mən ayağımı yerə vurub onu qovurdum, çünki ona verməyə bir şeyim yox idi, bir də ki, ürəyimdə o yazıq kürən pişiyə qarşı gizli bir kin var idi, çünki Balakərimin sözləri mənim beynimə batmışdı və mənə elə gəlirdi ki, elə bil, doğrudan da, tanıdığım, istədiyim adamların hamısı öləcəkdi, yer üzündəki bütün adamlar öləcəkdi, təkcə bu kürən pişik heç vaxt ölməyəcəkdi, həmişə yaşayacaqdı.

Hərdən yenə də Əminə xalanın evindən səs-küy gəlirdi və onda hamı bilirdi ki, İbadulla yenə gəlib çıxıb, yenə keflidir, yenə anasından qızıl istəyir və əlbəttə, İbadulla həmişəki kimi yenə də Əminə xalanın yanından əliboş çıxırdı, daha doğrusu, qızılsız çıxırdı, amma məhəlləmizin camaatının boğazlarından kəsib Əminə xalaya verdiyi paylardan heç olmasa, nəşə bir ovuc götürürdü: suda bişmiş noxud, ya lobyaya, ya da bir başqa şey və belə günlərdən birində mən İbadullanı dalanımızın dibində, əvvəllər xartut bitən yerdə gördüm.

İbadulla yerə çöməlmişdi, o kürən pişik də İbadullanın yanında dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə pişik gözlərində açıq-aşkar bir mehribanlıq gördüm; kürən pişik həmin mehribanlıq dolu gözləri ilə İbadullaya baxırdı.

İbadulla kürən pişiyə əli ilə nəşə yeməli bir şey verirdi və mən uzaqda dayanıb baxdığım üçün bunun nə olduğunu görmürdüm, amma hər nə idisə, əlbəttə, İbadulla onu indicə çığır-bağır-la anasından almışdı.

İbadulla əli ilə kürən pişiyi yedirdə-yedirdə:

– Ala, ay pişik... – deyirdi. – Ay yazıq pişik... Bu qaranlıq dünyada mənim təkcə dostum sənsən... Adamlar bir-birinin düşməniydi, təkcə dünyanın pişiklərində insaf var, təkcə dünyanın pişiklə-

rində düzlük var... Ala... Ye... Görürsən, hamı üz döndərib sən-dən... Eybi yox.. Ala...

Mən kürən pişiyi yedizdirən İbadullaya baxırdım və özümü tamam itirmişdim; yox, mən təkcə ona görə özümü itirməmişdim ki, İbadulla ilə o kürən pişik arasında beləcə bir mehribanlıq görmüşdüm; həm də ona görə ki, niyə o kürən pişiyi məhəlləmizdə heç bir başqa adam yox, məhz İbadulla yedizdirir? Niyə bizim məhəllədə İbadulladan başqa heç kimin bu pişiyə beləcə yazığı gəlməyib?

Birdən-birə mən özüm özümə oğru pişik kimi göründüm, çünki beləcə gizləndə dayanıb baxırdım, gizlənə-gizlənə başqasının sirtinə bələd olurdum və mən geri dönüb həyətimizə qayıtdım və bir də heç vaxt İbadulla ilə o kürən pişiyi pusmadım.

Hər dəfə Əminə xalanın evindən səs-küy gələndə mən bilirdim ki, bir azdan dalanımızın dibindəki o xartutun yerində İbadulla anasından qoparıb aldığı qonşu paylarından nəsə bir tikə, bir parça o kürən pişiyə verəcək, kürən pişiklə söhbət edəcək, amma özümü saxlayırdım və ora getmirdim (bəlkə də bütün bunlar mənə belə gəlirdi, dalanın dibinə getsəydim də, orada heç kimi görməyəcəkdim!); bircə dəfə özümü saxlaya bilmədim, çünki dalanımızın dibindən ağlamaq səsi eşitdim və yavaş-yavaş o tərəfə getdim.

İbadulla o xartutun kötüyünün yanında yerə çöməlib ağlayırdı.

Kürən pişik İbadullanın qabağında böyrü üstə uzanmışdı, ayaqlarını uzatmışdı, gözlərini yummuşdu və mən başa düşdüm ki, kürən pişik ölüb.

İbadulla ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Niyə dünyada adamlar adam oldu? Niyə pişiklər adam olmadı?..

XXXIV

Elə ki, Eynulla yaralanıb sağalandan sonra ikinci dəfə müharibəyə getdi və Eynulladan heç bir səs-soraq çıxmadı, elə ki, Ağahüseyn əmi də müharibəyə getdi, Səfurə xala elə hey ağlayırdı, amma bir dəfə necə oldusa, birdən-birə anama dedi:

– Ağəz, o yazıq Ziba Əmeriqada o tısbağa yumurtasını necə yeyir?..

Anam tıbağa yumurtasının qarasına və Ziba xalanın halına əlini baldırına vurub yana-yana:

– Day demə!.. – dedi.

Doğrusu onda mən Səfurə xala ilə anamın bu söhbətinin sədəvlövlüyünə təəccüb etdim, çünki biz burada tıbağa yumurtasının tozunu necə yeyiriksə, Ziba xala da Amerikada onu eləcə yeyirdi.

XXXV

Əsmər iş otağımın qapısını açıb içəri boylandı:

– Səni telefona çağırırlar.

– Deməmişdim ki, işləyirəm, məni telefona çağırmaq? – deyə hirsələndim.

– Fətulla Hatəmdir...

– Nə olsun Fətulla Hatəmdir? – dedim. – Fətulla Hatəm bəyem Allahın bacısı oğludur?

Düzdür, bu sözləri dedim, amma özüm ayağa qalxdım, elə telefona tərəf gedə-gedə fikirləşdim ki, Fətulla Hatəm doğrudan da çox güclü adamdır, çünki hamı ürəyində ona nifrət edir, aşağıda da ondan zəhləsi gedir, yuxarının da, amma Fətulla Hatəm uzun illərdir ki, bu «hamı» ilə üzbəüz, təkbətək dayanıb, bir yaxın dostu, yaxın sirdaşı yoxdur, amma həmişə üzdədir, həmişə iş başındadır, yəqin ona görə ki, özünə ən yaxın dost, ən yaxın sirdaşdır, özü özünə mənəvi dayaqdır (bundan böyük güc?!). Dövlər dəyişir, adamlar dəyişir, bəzən Fətulla Hatəm də bir-iki il kölgədə qalır, bəzən lap vəzifədən də götürülür, amma yenə də haradansa pırtlayıb çıxır, əvvəlki hörmət-izzəti bərpa olunur.

– Salam, ay Ələkbər bala!..

– Axşamınız xeyir, Fətulla müəllim.

– Bala deməyimdən incimirsən? – Fətulla Hatəm güldü və mən onun gülümsəyən bəz, ağıllı və soyuq gözlərini gördüm. – İllər keçir, böyüyürsünüz, məşallah, böyük hörmət-izzət sahibi olursunuz, amma mənim üçün elə dünyanın uşaqlarıdır. Əlinizdə tutardınız yazılarınızı, idarənin içinə girməyə ürək eləməzdiniz... – Fətulla Hatəm yenə də güldü.

Hərgah mən Allaha inansaydım və Allah da mənə inansaydı, mənə etibar etsəydi, mənim cəmi bircə istəyimi yerinə yetirəydi, o zaman Allahdan yeganə xahiş edərdim: mənə bircə gün Fə-

tulla Hatəmin beyninin içinə sal, mən onun fikirlərini oxuyum, onun gözləri ilə dünyaya baxa bilim, onun öz daxili bəraətlərinə qulaq asım, onun hisslərini, həyəcanlarını görüm və onu başa düşüm; axı, dünyada, aydın məsələdir, heç kim özünü əclaf hesab etmir (bəlkə, ümumiyyətlə, dünyada əclaf adam yoxdur, ona görə? bəlkə bütün əclaflıqlar həmin adamı başa düşənə qədərdir?). Mən bəzən cürbəcür hadisələrlə bağlı özümü Fətulla Hatəmin yerinə qoyurdum; istəyirdim ki, onu başa düşüm, onun öz daxilində, öz «mən»ində bəraətlərini tapım (nə üçün böhtan atmışam? nə üçün qaralamışam? nə üçün bir şey deyib, başqa şey fikirləşirəm və edirəm? və s.), amma mənim bütün bu cəhdlərimdən heç bir şey çıxmırdı (hətta bir dəfə Fətulla Hatəmin bütün kitablarını qabağıma yığıb özümü məcbur etdim ki, onları oxuyum və oxudum da, amma Fətulla Hatəmin o kitabları da tamam yalan idi – hər halda, mənə belə gəlirdi – və o kitablar da mənə müəllifi haqqında bildiklərimdən başqa bir şey demədi), mən yarım saat da olsun Fətulla Hatəm ola bilmirdim və bu, mənə həmin dəqiqələrdə əzab verirdi, çünki, hərgah mən adımlı yazıçı qoymuşdumsa və bu, yalan yox, həqiqət idisə, mən bunu bacarmalıydım, mən Fətulla Hatəmin daxili bəraətlərini tapmalıydım, özüm üçün aşkar etməliydim... Mən bilirdim, bütün zehnimlə, ürəyimlə hiss edirdim ki, nə vaxtsa mütləq Fətulla Hatəm barədə nəsə yazacağam – roman olacaqdı, nə olacaqdı, bilmirdim, amma o əsər o vaxt yazılacaqdı ki, mən Fətulla Hatəmi gördüyüm, eşitdiyim bütün qatların, layların altından çıxara bilim (necə ki, arxeoloqlar yeri qazıb saxsı bir qab çıxarırdılar!), onun özünün özü ilə təkbətəkliyini görə bilim...

– Səni narahat etmədim ki?

– Xeyr, buyurun.

– Əsmər qızımızdan uşaqları xəbər aldım, deyir yaxşıdırlar.

– Çox sağ olun, pis deyillər.

Bunlar hamısı, əlbəttə, başlanğıc idi, indi mətləbə keçəcəkdik; hər halda, son iyirmi beş ildə mən Fətulla Hatəmin xasiyyətinin üzdə olan bu cəhətlərini yaxşı öyrənmişdim: müxtəlif ədəbi məclislərdə görüşürdük, ikimiz də yazı-pozu işi ilə məşğul idik, ikimiz də, necə deyərlər, bir ədəbi mühitdə yaşayırdıq (yaş fərqi baxmayaraq), amma Fətulla Hatəm heç vaxt bilməyib ki, mən kimin oğluyam (bəlkə də atamı çoxdan yadından çıxarıb...), heç vaxt bilməyib ki, mənim anam onun şəkilləri çıxmış qəzetlə mətbəximizdəki nöyüt pilotəsini silərdi.

– İllər belədir də, Ələkbər bala, düz deyiblər, quşqanadlıdır. Elə bil dünən idi sizə ailə qurmağımız...

Mən iyirmi ildən artıq idi ki, evli idim və mənim həyatımın ən çox xəcalət çəkdiyim bir hadisəsi də bununla bağlı idi... hələ o uzaq illərdə, o vaxtlar ki, hələ cəbhədən atamın qara xəbəri gəlməmişdi və dayım da bizi məhəllədən köçürtməmişdi, ürəyimizdəki o qorxu və nigarançılıqla müharibə illərini bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşayırdıq, həmin günlərdən birində, gecə anam birdən-birə qalxıb çarpayının üstündə oturdu: «–Yatmısan, Ələkbər?», «Yox», «–Ələkbər, yaxşı qulaq as mənə, deyir, şər deməsən, xeyir gəlməz, dilim qurusun, kiş-kişlər olsun, işdi-şayəd, yenə deyirəm, dilim-ağzım qurusun, müharibədən atondan pis bir xəbər gəlsə, işdi şayəd, mənim də başıma bir iş gəlsə, dayın da olmasa, tək qalsan sən, Allah eləməmiş, Ələkbər, heç vaxt, eşidirsən məni, heç vaxt gedib Fətulla Hatəmdən bir kömək istəmə!...». Həmin gecə söhbətindən sonra çox illər keçdi, mənim yazım-pozum çap olunmağa başladı və günlərin bir günündə Əsmərlə rastlaşdıq, evlənmək məsələsi ortaya çıxdı, elçi göndərmək lazım oldu və o zaman anam bütün ömrünün arzusu olan bu hadisələrə («– Bircə sənənin toyunu görəydim, Ələkbər, bircə nəvə gəzdirəydim qucağımda, day başqa heç nə istəmirəm Allahdan!...») xüsusi cidd-cəhdlə hazırlaş-a hazırlaş dedi ki, elçilər hörmətli adamlar olmalıdırlar, qız tərəf görsün ki, sən kimsən, qoy görsünlər ki, kimlə qohum olurlar və bir müddət keçəndən sonra, çox götür-qoy eləyəndən sonra birdən anam dedi: «– Ələkbər, bəlkə Fətulla Hatəmə deyəsən elçi gedə? Gedər?» Anamın bu sözlərinə quruyub qaldım, amma ən xəcalətlisi isə budur ki, gedib utana-utana, qızara-qızara bu xahişi elədim və Fətulla Hatəm də böyük bir ruh yüksəkliyi ilə bu işə razı oldu («–Düzdür, – güldü. – indi təzə-təzə yazı-pozuya başlamısınız, adamlarla danışanda qızarırsız, pörtürsüz,– güldü, – bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsız, qorxsaz qorxacaqsınız, – o güldü, – qorxmasaz, hörmət-izzət qalmayacaq. Eybi yox,o sənənin öz vicdanına! Hara gedirik və sənə kimi alırıq?»), bir-iki nəfəri də yanına salıb gedib mənim elçiliyimi elədi...

– Hə, – dedim, – illər tez gəlib gedir.

– Ələkbər, bilirsən ki, mən sənə həmişə bizim istedadlı yazıçılarımızdan biri hesab etmişəm və həmişə sənənin gələcəyinə xüsusi ümidim olub. Ancaq hərdən təəssüf eləyirəm ki, sən böyük mənəvi-əxlaqi problemlər qoyan romanlar əvəzinə, epik əsərlər

əvəzinə, vaxtını xırda şeylərə sərf eləyirsən... Özün başa düşürsən də, əyər mən sənin yaradıcılıq taleyinə biganə olsaydım, bu sözləri deməzdim.

– Nə olub, Fətulla müəllim?

(Bəlkə məndə Fətulla Hatəmə qarşı uşaqlıq çağlarından gələn bir qərəzçilik, qərəzli bir kin-küdurət var?)

– Bax, misal üçün, bu gün nəşriyyatdan o köhnə-pasmanda bir şair var idi, nəydi onun adı? Hə, Səftər Məsumun kitabını gətirmişəm. Baxıb görürəm ki, kitabın tərtibçisi sənsən, müqəddiməni də sən yazmışsın. Vaxtına hayıfın gəlmir? – Fətulla Hatəm yavaş-yavaş elə bil ki, özünü əlli ildən bəri adət etdiyi xitabət kürsüsündə, yaxud idarədəki böyük mizin arxasında hiss edirdi, gülmək hissəsi daha qurtarmışdı, indi ciddi söhbət gedirdi və mən bu söhbətin mənasını başa düşürdüm. – Axı, haradan tapıb çıxarırsız nəfəlini iyi verən bu Səftər Məsumları?

– Səttar Məsum, – dedim; bu da Fətulla Hatəmin xasiyyətinin bir cəhəti idi, adamların adını bilərəkdən təhrif edirdi, yəni o qəddər əhəmiyyətsizdir ki, yaddan çıxır.

– Hə, Səttar Məsum. Mən o bədbəxti tanıyırdım. Yazıq içki düşkününün biri idi... Düzdür, qəzəllərində, qoşmalarında təb var, özünün də taleyi faciəli oldu, qanlı-qadalı illər idi də, nə ağma baxırdılar, nə də bozuna...

(«Bədbəxt Mirzə Səttarın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökumətimizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi, Mirzənin qəzəllərinin altından misra-misra qırımızı xətt çəkib, minbir məna verib o misralara, zalım oğlu!.. Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbülə. Fətulla Hatəm deyib ki, bu, bizim zəmanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zaval yoxdur. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...»).

– Ancaq Ələkbər, hissə də qapılmaq olmaz də... Zalım oğlu o Səftər Məsum, səhərdən axşamacan zakusoçnularda idi...

– Siz onunla bir yerdə zakusoçnuda olmusuz?

Sükut çökdü. Doğrusu, heç özüm də bilmədim ki, bu sözlər ağzımdan neçə çıxdı (Fətulla Hatəm ömründə iyirmi beş qram konyakdan artıq bir şey içməzdi və yəqin ki, heç vaxt da «zakusoçnu»da olmamışdı) və elə bil ki, Fətulla Hatəmin onsuz da qarşın sifəti mənim gözlərimin qabağında daha da qaraldı və həmin

dəm o qaraltı ilə ilanın yerində qıvrılıb başını dik qaldırması, ha-
ça dilini çıxarıb baxması eyni şey idi.

– Bunu ona görə soruşuram ki, Fətulla müəllim (...deyəsen, qorxdum, yaqın qorxdum ki, indi izahat verirəm...), Səttar (bu də-
fə Səttar sözünü xüsusi vurğu ilə dedim), yəni Səftər yox, Səttar
Məsumun içki düşkünü olmağını sizdən başqa bir adamdan eşit-
məmişəm...

– Mənim sözüm kifayət deyil, Ələkbər?

(Əleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? Hər işim qaydasın-
dadı, bircə bəzmi-Süleymanım çatışmır!.. Bilirsən də, Ələkbər,
sənin adaşın Mirzə Ələkbər çox böyük əhli-qələm olub!.. Deyib,
qoca müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir çocuqca qüvvət ol-
maz!.. Başa düşdün? Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib
ki, nə deyir!.. Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsin, Sabirin dəli-
si idi, şerləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi,
xalqı sevən adam idi...).

– Fətulla müəllim, o kitab Səttar Məsumun zakusoçnu sərgü-
zəştlərindən bəhs etmir ki... Özünüz dediniz ki, təbli şair olub,
xalqın arasında populyardır, bütün ömrünü yazıb, müəllimlik edib,
heç bir iddiası da olmayıb. Heç olmasa, bir dəfə onun şerlərini yı-
ğıb çap elətdirmək lazım idi, ya yox?

– Ələkbər, axı, şəxsiyyət də gərək kamil olsun, şəxsiyyət də
gərək təmiz olsun, ülvi hisslərlə yaşasın!.. XVIII əsr fransız maa-
rifçiləri bilirsən nə deyib? O insan ki, əlinə qələm alıb oxucu ilə
söhbət edir, gərək dünyanın ən pak və təmiz məxluqu olsun!

Hərgah Allah mənim o yeganə istəyimi yerinə yetirsə, mən
elə bu dəqiqə gedib molla olmağa, yaxud keşiş olmağa, yaxud da
gedib sinaqoqda işləməyə hazırım.

– Fətulla müəllim, bəyəm Səttar Məsumun o balaca kitabı in-
sanların ülvi hisslərlə yaşamağına mane olur? Yazıq Səttar Məsu-
mun şikayəti, uzaqbaşı gülün bülbüldən şikayətidir də!

– Bəs, oradakı eyhamlar?

– Hansı eyhamlar?

– Sənin müqəddiməndəki eyhamlar! (...ilan tamam yay kimi
yığılıb...) Səttar (o da bu adı mənim kimi xüsusi vurğu ilə demə-
yə başladı) Məsumun taleyi ilə bağlı sənin yazdığın o eyhamlı ab-
zaslar, kor-kor, gör-gör, onlar axı, birbaşa mənim ünvanımadır!..

Nəşriyyatlarda, qəzet-jurnal redaksiyalarında kiçik bir işinin
yerinə yetirilməsi naminə (misal üçün: kitablarının həcmi bir çap

vərəqi artsın, yaxud məqalələri jurnalda üç nömrə əvvəl çap olunsun, yaxud iki otağı üç otağa dəyişdirməkdə Fətulla Hatəm onlara kömək eləsin, yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərsin və s.) Fətulla Hatəmə qulluq göstərmək istəyən o qədər yazıq adamlar var idi ki... İndi də yəqin Səttar Məsumun mənim çapa hazırladığım o balaca kitabı ilə bağlı gedib Fətulla Hatəmin qulağına pıçıldamışdılar və Fətulla Hatəm də, əlbəttə, heç kimin (o cümlədən də mənim) ağılına gəlməyən bir tədbir fikirləşib tapacaqdı.

– Camaat obıvateldir, sənin o abzaslarını necə yozacaqlar? – soruşdu.

– Həqiqət necədirsə, elə də yozsunlar.

(«Düzdür, – güldü, – indi təzə-təzə yazı-pozuya başlamısınız, adamlarla danışanda qızarırsız, pörtürsüz, – güldü, – bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsız, qorxsaz qorxacaqsınız, – güldü, – qorxmasaz, hörmət-izzət qalmayacaq. Eybi yox, o sənin öz vicdanına! Hara gedirik və sənə kimi alırıq?»).

– Sən hələ uşaqsan, Ələkbər!.. – Bax, bu daha əsl Fətulla Hatəm idi. – Həqiqət çox nisbi məfhumdur. Sən o illəri nəzəri cəhətdən öyrənmişən, mən isə o illərdə yaşamışam, o illərin ədəbi prosesində iştirak etmişəm. O mürəkkəb dövrün, o ziddiyyətli dövrün bütün əzab-əziyyətini ürəyimdə çəkmişəm. Mən təqiblərə məruz qalıb əzablar çəkəndə sən haradaydın?

– O böyük stolların arxasında əzablar çəkirdiz?

Fətulla Hatəm susdu, sonra tamam açıq-aşkar bir hədə-qorxu hiss olunan o məşhur boğuc səsiylə:

– Nə dedin? – soruşdu.

Əsmər əlini dodaqlarına vura-vura mənə işarə eləyirdi ki, susum, danışmayım, özümü ələ alım, amma hərgah həqiqət lap nisbidirsə də, əvvəl-axır bir dəfə mən öz həqiqətimi Fətulla Hatəmə deyə bilərəm, yoxsa yox? Doğrudan da, nə vaxta qədər Fətulla Hatəmlə eyhamlarla danışmalıyıq və hərgah mən, yaşı əllini keçən, saç-saqqalı ağarmış bir adam (yazıçı!) ömrümün axırına qədər Fətulla Hatəmlə beləcə eyhamla danışacağamsa (və ümumiyyətlə, Fətulla Hatəmlərlə), onda nə istəyirəm? niyə yazıram? və necə yazacağam?

– Ələkbər bala, telefon pis işləyir, nə dediyini başa düşmədim.

– Fətulla müəllim, yadınıza gəlir, bir dəfə, müharibə vaxtı

Muxtargilə qonaq gəlmişdiniz? Onda pəncərənin şüşəsini mən vurub sındırmişdim!..

Əsmər daha mənə işarə eləmirdi, əli ilə ağzını sıxıb yerində donub qalmışdı (yadıma gəlir, mən həmin hadisəni haçansa Əsmərə danışmışdım).

Bir neçə an sükut çökdü və elə bil telefon, doğrudan da, xarab olmuşdu, cürbəcür fisiltı, xışiltı eşidilirdi və elə bil ki, mən o fisiltının, xışiltının şəklini görürdüm, çünki Fətulla Hatəm indi hirsdən daha da qaralmış sifəti, kinlə işıldayan gözləri, bütün sifəti yenə də mənim gözlərimin qabağında idi və telefonun dəstəyindən eşidilən o fisiltı ilə, o xışiltı ilə bu sifət arasında bir oxşarlıq, yaxınlıq var idi.

– Muxtar kimdir?

– Səttar Məsumla bir küçədə yaşayırdı...

Yenə sükut çökdü, sonra Fətulla Hatəm həmin hədəli-qorxulu məşhur boğuş səsiylə sözləri bir-bir dəqiq tələffüz edə-edə:

– Ələkbər, – dedi. – Mən sənə üçün bir stəkan su deyiləm ki, birnəfəsə başına çəkəsən!

– Bilirəm, – dedim.

Fətulla Hatəm dəstəyi asdı.

Əsmər yalnız indi əlini ağzından çəkib:

– Sən neylədin?! – dedi.

Hətta mənim arvadım da Fətulla Hatəmdən qorxurdu...

XXXVI

Küçəmiz, dalanımız yetimləşəndən, həyatımız kimsəsizləşəndən sonra, dalanımızın qabağı tamam «polutorka»sız və o avtobussuz qalandan sonra, o vaxt ki, kişi qalmadığı üçün İbadulla bizim dalanda kişilik edirdi, fərəhsiz, sevinsiz bürkülü bir yay axşamı Xanım xalanın anama dediyi sözlər mənə çox təsir etdi; o sözlər nə üçün mənə o cür təsir etdi? Yəqin ona görə ki, Xanım xala ömründə heç vaxt (hətta o yekə əli o cür yüngülləşəndən sonra da!) məhəlləmizin başqa arvadları kimi, ürəyinin ağrısını açıb camaatın gözünün qabağına tökməzdi, dərđini-sərini danışa-danışa ürəyindəki o ağrının göynəyi ilə camaatın da gözünün yaşını axıtmazdı. Anam hərdən Xanım xala haqqında başqa arvadlara, bəzən də özü özünə deyirdi: «–Heç olmasa bir az ağlaya, qışqıra, bir az ürəyini boşalda... Yoxsa ki, dinib danışmır, o altı oğulun ni-

garançılığını da salıb ürəyinə... Adam ürəyi dözər buna bəyəm?»). Həmin fərəhsiz, sevincsiz, bürkülü yay axşamı isə Xanım xala qalın qaşlarının altından baxan gözlərini bir neçə an anamın gözlərinin içinə dikdi, sonra nazik dodaqlarını tərpedə-tərpedə:

– Sona, – dedi, – uşaqlar ki, ordadı, uşaqlar ki, o ölüm-dirimin içindədi, – dedi. – Cəfərsiz, Adilsiz, Əbdüləlisiz, Qocasız, Cəbrayılısız, Ağarəhimsiz, – dedi, – bu rahat günləri ki, mən burda yaşayıram, bunları özümə günah bilirəm, Sona...

Anam:

– Sən özünü üzməginən, – dedi. – Allahın köməkliyiynən hamısı sağ-salamat qurtarıb gələcəklər!.. Hitlerin ölüb-önlərinin goruna itin poxu!.. Köpəyoğlunun taxtı tabut olsun, yəhəri qannan dolsun oğraşın, oyun açdı başımıza!..

Xanım xala bir müddət də anama baxdı, sonra taxta pilləkənlərlə öz evlərinə qalxdı, mən açıq-aşkar gördüm ki, anam Xanım xalanı başa düşmədi və Xanım xala özü də bildi ki, anam onu başa düşmədi; anam Xanım xalanın xətrini istəyirdi. Xanım xalanın tək qalmağı, Xanım xalanın o nigarançılığı, bir səs eşidən kimi, hamıdan (bəlkə elə özündən də!) gizlətmək istədiyi həmin nigarançılıqla həyəət qarımıza tərəf baxmağı anamı əməlli-başlı yandırıb-yaxırdı, amma Xanım xala bu RAHAT GÜNLƏRİ özünə rəva bilmirdi, bu RAHAT GÜNLƏR Xanım xalanı sıxırdı, əzirdi, rahatlıq vermirdi.

Mən dalanımızın dibinə, İbadullanın kəsdiyi o xartut kötüyünün yanına getdim, müharibədən əvvəl, o xartutun gözəl çağlarında uşaqlarla köməkləşə-köməkləşə bura gətirdiyimiz və iki gün dalbadal yağış yağdığı üçün hələ də nəm olan «kubik» daşın üstündə oturdum; mənim özümün özümdən zəhləm gedirdi, mən heç vaxt bu cür hiss yaşamamışdım, o balaca Ələkbər özü özündən xəcalət çəkmişdi, özü özündən utanmışdı, özünün özünə yazığı gəlmişdi, amma o dəm birinci dəfə idi ki, özü özünə nifrət edirdi, çünki mənim atam müharibədə vuruşurdu, bizim məhəllənin bütün kişiləri, cavanları müharibədə vuruşurdu, mən isə burada RAHAT yaşayırdım, mənim ürəyimi qüssə, kədər bürüyürdü, amma əslində o qüssənin, o kədərin özündə də bir rahatlıq var idi, çünki mən cəbhədəki atam kimi ölümə getmirdim; o dəm mən hətta küçəmizin, dalanımızın, həyətimizin o yetimliyəndə, kiməsizliyəndə də bir RAHATLIQ gördüm.

O nəm «kubik» daşın üstündə oturduğum həmin bürkülü yay

axşamı Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan o qara gözləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və mən o qara gözlərdə daha əvvəlki zabitəni hiss etmədim, mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın gözlərindəki o zabitəni aclıq yox, kimsəsizlik yox, nigarançılıq da yox, bax, həmin RAHATLIQ yeyib, yox eləyib.

İbadullanın keçən il iri və itidişli yekə mişarla kəsdiyi o gözəl xartutun yoxluğuna daha hamımız öyrəşmişdik, daha gecələr burada Balakərimin başına yığışib o tütəyə qulaq asmırdıq. Ağ Dəvənin əhvalatlarına qulaq asmırdıq və o gözəl xartutdan qalmış həmin iri kötüyün ətrafını bu bir ilin ərzində ot basmışdı, elə bil ki, həmişə oyunlarımızın məskəni olan bu balaca yer – dalanımızın dibi, indi bizim bütün məhəlləmizin yiyəsizliyinin, yetimliyin göstəricisi idi; təkcə kürən pişik gəlib buralarda dolaşır, sonra kürən pişik də öldü və bu yerlərə heç bir ins-cins ayağı dəymədi.

Mən nəm «kubik»in üstündə oturub çox kədərli bir yadigar kimi, o gözəl xartutdan qalmış o böyük kötüyə baxırdım və birdən elə bil ki, qəfildən ayıldım, o kötüyün dalanın divarına yaxın bir küncündə bitmiş bir dəstə kötük göbələyi gördüm. Atam səfərlərə gedəndə, vaqon qoxulu o bərəkətli həsir zənbili evimizə dolu gətirəndə, hərdən mən həmin zənbildən kötük göbələyi də çıxarırdım: atam Rusiyanın stansiyalarından alıb gətirirdi, deyirdi ki, göbələklərin içində ən salamətı bu göbələkdir. Anam o göbələkləri şit yağda soğanla qovururdu, üstünə yumurta vururdu və mən də o göbələk çıxartmasını çox xoşlayırdım.

Mənim yaşıl bir maykam var idi, yəni həmin mayka haçansa yaşıl olmuşdu, sonra o qədər cırılmışdı, didilmişdi ki və anam da o cırılmış, didilmiş yerləri o qədər gözləmişdi ki, yaşıllığından və ümumiyyətlə, maykalığından bir şey qalmamışdı. Birdən-birə heç nə barədə fikirləşmək istəmədim, daha doğrusu, bütün fikirlərim başımdan uçub getdi, hətta xartutu kəsən və bu kədərli yadigarı qoyub gedən o iri və itidişli yekə mişarı da yadımdan çıxartdım və o ağac göbələyinin irili-xırdalı hamısını yığıb yaşıl maykamanın ətəyinə doldurdum.

Dayım təxminən bir il əvvəl haradansa bir şüşə günəbaxan yağı tapıb bizə gətirmişdi və o bir şüşə günəbaxan yağını anam doğrudan da, gözünün işığı kimi qoruyub saxlayırdı, amma həmin bürkülü yay axşamı anam da, görünür, atamın səfərlərini xatırladı, balaça arakəsməmizdə atılıb qalmış o həsir zənbilə baxdı, ah

çəkdi, gözləri doldu, – «Allah bəisin evini yıxsın!» – dedi və həmin günəbaxan yağından bir az tavaya töküb göbələyi qızartdı, sonra tən yarıya bölüb iki boşqaba çəkdi və boşqabın birini mənə uzadıb o bürkülü yay axşamı dünyanın ən gözəl sözlərini dedi:

– Apar arvada, Ələkbər... Denə ki, özün yıqmısan göbələyi... Denə ki, özümüz doyunca yemişik...

Mən o gözəl qoxusu bütün ətrafa yayılmış o isti boşqabı anamdan alıb həyəətə çıxdım, taxta pilləkənləri yuxarı qalxdım, o, isti boşqabı mizin üstünə qoydum və anamın dediyi sözləri Xanım xalaya dedim. Xanım xala ayaqlarını altına yığıb taxtda oturmuşdu, mənə baxdı, mizin üstünə qoyduğum o isti göbələk qovurmasına baxdı, bir söz demədi, amma gülümsədi və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın o gülümsəməyində nəsə şüşə kimi bir şey var, sırtı çilik-çilik ola bilər.

Mən şüşəbəndin ortasında dayanmışdım və bilmirdim ki, nə edim. Nədənsə çıxıb getmək istəmirdim, istəyirdim ki, Xanım xala bu göbələk qovurmasını isti-isti mənim yanımda yesin; bəlkə də gözləyirdim ki, Xanım xala məni tərifləyəcək, durduğum yerdə – beləcə göbələk tapdığım üçün mənim yerimə sevinəcək? bilmirəm... Xanım xala taxtdan düşüb mizin yanına gəldi, yenə boşqabdakı göbələk qovurmasına baxdı, yenə gülümsədi və mən yenə də o gülümsəmədə şüşə kimi bir şey gördüm.

Xanım xala dedi:

– Yadıva gəlir, Ələkbər, bir dəfə bizə Ənzəli balığı gətirmişdün?..

Mən başımı tərپətdim, yəni ki, yadıma gəlir və doğrudan da, həmin gün mənim yadıma gəlirdi və həmin gün Xanım xalanın gözlərindən süzülüb axan o iki damla göz yaşını da xatırladım. – Xanım xalanın birinci və axırncı dəfə gördüyüm göz yaşlarını, sonra otaqda divardan asılmış Abuzərin şəklini yadıma saldım (Abuzərin o şəkli də şüşənin arxasında idi), sonra o şəklə oxşayan Qocanı yadıma saldım, sonra da birdən-birə elə bil ki, Balakərim tütək çaldı və Balakərimin tütəyində çalınan o uzaq, eyni zamanda çox yaxın havanı eşidə-eşidə Ədiləni yadıma saldım və o vaxt Xanım xalanın gözlərindən axan o iki damla göz yaşını indi mənim təsəvvürümdə təkcə Abuzərdən ötrü axmırdı, o göz yaşları indi həm də Ədilədən ötrü axırdı... Sonra mənə elə gəldi ki, bizim bütün məhəlləmiz bir yetimlik, bir kimsəsizlik səfərinə çıxıb və Xa-

nım xalanın mənim təsəvvürümdəki o iki damla göz yaşı məhəl-
ləmizin ardınca atılmış suyun damlarıdır.

Mən çıxıb getmək istədim, çünki gözlərimin qabağına cürbəcür
görümlər gəlirdi və mən heç özüm də bu görüşlərdən baş açə
bilmirdim, o görüşlər, o təsəvvürlər mənim başımı ağrıdırdı, bey-
nimi yorurdu və bu zaman Xanım xala o bir boşqab göbələk qo-
vurmasına baxa-baxa birdən dedi:

– Ələkbər, bəlkə bunu göndərək Əliabbas kişiyyə?

Mən:

– Əliabbas kişi çoxdan köçüb gedib ki, kəndə... – dedim.

Xanım xala:

– Hə? – soruşdu. – Sonra dedi: – Hə, düzdü... – mənə baxdı
və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından ba-
xan qara gözləri də Əminə xalanın gözləri kimi zəifləyib, pis gö-
rür və heç kimin bundan xəbəri yoxdur; sonra birdən-birə məni
dəhşətli bir qorxu bürüdü ki, birdən Xanım xala dəli olar...

Xanım xala bir də:

– Hə, düzdü... – dedi. – Sonra: – Sən heç nigaran qalmaginə,
Ələkbər, – dedi. – Qayıdıb gələcək, altısı da, Ələkbər... Mən ta-
nıyıram onları, Ələkbər, gələcəklər altısı da, heç nə olmayacaq
onlara, Ələkbər... Sən heç nigaran qalma, səni hələ maşınla çox
gəzdirəcəklər onlar, Ələkbər... Cəfər də gəzdirəcək səni maşın-
da, Ələkbər, Adil də gəzdirəcək, Əbdüləli, Cəbrayıl da, Ələkbər,
Ağarəhim də, Qoca da siznən bir yerdə gəzər, Ələkbər...

Xanım xala mənə baxa-baxa bu sözləri deyirdi, amma mənim
bütün tüklərim biz-biz olmuşdu, mənə elə gəlirdi ki, Xanım xala
məni görmür, mənə baxan gözləri harasa çox uzaqlara dikilib və
bu sözləri də Xanım xala mənə demirdi, uzaqlardakı o adamlara
deyirdi, bəlkə də bu şüşəbənddən çox-çox uzaqlarda dayanmış
özünə deyirdi:

– Sıxma ürəyini, Ələkbər, heç birinə heç nə olmayacaq, altısı
da qayıdıb gələcək... Mən tanıyıram axı, onları, Ələkbər...

Mən, ayaqlarım titrəyə-titrəyə taxta pilləkənləri düşüb evimi-
zə getdim və bir müddət mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın mənim
çıxıb getməyimdən hələ də xəbəri yoxdur, hələ də mənə müraci-
ət eləyə-eləyə Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın,
Ağarəhimin qayıdıb gələcəyindən danışır, onların heç birinə heç
nə olmayacağından deyir; bir müddət də keçdi, sonra Xanım xa-
la da o taxta pilləkənlərlə aşağı düşdü, əlində balaca bir bağlama

var idi – mən başa düşdüm ki, pay göndərdiyimiz həmin göbələk qovurmasıdır, – həyətimizdən çıxıb dalanın aşağı başına tərəf getdi və bu dəfə də mən başa düşdüm ki, Xanım xala o göbələk qovurmasını Əminə xalaya pay aparır.

...Gecə mən yerimdə gözlərimi yumub Balakərimin tütəkdə çaldığı o uzaq və eyni zamanda da çox yaxın havanı yenə də eşitdim və o tütək çaldı, çaldı, çaldı, sonra da elə bil, Balakərim həm çalırdı, həm deyirdi:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində...
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

XXXVII

O arvad üç gün-üç gecə idi ki, bir balası qarnında, o biri balası qucağında aclıqdan qaçırdı, amma karvan yolu elə hey uzanıb gedirdi, qurtarmaq bilmirdi, bir mənzilə gətirib çatdırmırdı və dünyanın səhər axırıncı çörək qırığını qucağındakı balasına verdi, lap kiçik bir qırıq da özü yedi ki, qarnındakı balasının olsun; lap az keçdi ki, aclıq onları yenə haqladı, aclıq onları yenə öldürməyə başladı.

Şəhərə aclıq düşdü, qaçan başını götürüb qaçdı, qalan acından qırıldı və iri gözləri çuxura düşüb acından işim-işim işıldayan, bir vaxt dolu və ehtiraslı bədənini tarımlamış ağ dərisi indi sümüklərindən sallanan o arvadın da əri öz boğazından kəsib balalarına verdi və özü acından həlak oldu, sonra o görünməmiş aclıq bir-birinin ardınca o arvadın üç oğlunu da apardı, cəmi bir balası qucağında, bir balası da qarnında qaldı və üç gün bundan əvvəl bütün əmlakına, ev-əşiyinə, həyət-bacasına dəyişdiyi bir parça arpa çörəyini qoynunda gizlətdi, yaşı hələ tamam olmamış balasını qucağına aldı, o ac Şəhərdən çıxdı, ayağı yalın, başı açıq bu karvan yoluna düşdü.

Bu karvan yolu vaxtıyla yolçu ilə dolu olardı, buradan gecəgündüz karvan keçərdi, amma indi tamam bomboş idi, çünki o ac Şəhərdə dövələrin, atların hamısını kəsib yemişdilər və o ac Şəhərə daha heç bir karvan gəlmirdi, çünki camaat karvanın dövələrini o saat kəsib yeyirdi.

Karvan yolu bomboş, boz bir düzənlikdən keçib-gedirdi və

həmin düzənlikdə o görünməmiş quraqlıqdan sonra, günün altında qupquru quruyub saralmış qanqaldan başqa heç nə yox idi.

Gün çıxmışdı və get-gedə daha artıq qızdırırdı, amma o arvad da, o arvadın qucağındakı uşaq da, qarnındakı balası da həmin günəş hərəkətini hiss etmirdi; bütün içini, bütün varlığını yeyən bir aclıqdan başqa, o arvadın döşlərinin qapqara giləsində duz basılmış yara yeri kimi göynəyən, cızdağını çıxaran bir ağrı var idi: həmin uzandıqca uzanan yol boyu, həmin aclıq içində o arvad içi boş kisə kimi sallanmış döşlərini qucağındakı balasının ağzına verirdi, uşaq olan-qalan gücü ilə südü tamam qurumuş o döşləri sümürürdü, yara eləyirdi, əvvəllər heç olmasa bir az qan gəlirdi bu döşlərdən, indi daha heç qan da yox idi.

O arvadın qarnındakı bala da aclıq içində idi, təpik atırdı, əllərini, başını tərpedirdi və arvad, əlbəttə, bətnindəki bu hərəkətlərin hamısını hiss edirdi, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş o uşağın çəkdiyi əzabı bütün ürəyi ilə duyurdu, amma heç nə edə bilmirdi, elə hey uzanan, uzanan, qurtarmaq bilməyən bu karvan yoluna baxırdı, əlini qarnına sürtürdü, bətnindəki o uşağı sakit eləmək istəyirdi, əlini qarnına ehtiyatla sürtürdü ki, sümükləri çıxmış barmaqları qarnının nazilib sallanmış dərisindən o uşağı əzməsin, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş uşağı... Qucağındakına baxdı: mən ölsəm sənə qurban, sən öl-mə, mən yazığam... nə günah elədim ki, başıma qəza gəldi?..

A başım, başım səni...
Töküm qan, yaşım səni...
Hara götürüm qaçım,
Bələli başım, səni?..

Ümid, ancaq bu karvan yoluna idi, bu karvan yolu əvvəl-axır harasa bir yerə gətirib çıxartmalı idi, o yerdə insanlar olacaqdı və o yerdə bir tikə çörək olacaqdı.

Arvad bütün gücünü toplayıb ayaqlarını sürütləyirdi, əllərini isə hiss etmirdi, əlləri elə bil ki, qucağındakı o körpənin bələyi altında qurumuşdu, daşa dönmüşdü və bir də ki, döşlərinin gilələri göynədə-göynədə ağrıyirdi.

Əzizim, günə düşdüm.
Kölgədən günə düşdüm...
Evin yıxılısın, fələk,
Sən deyən günə düşdüm...

Arvad yolun kənarında bir qaratikan kolu gördü, gəlib o kolun yanında dayanmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra yerindən tərpnə bilməsin, qucağındakı uşağı yerə qoyub qaratikan kolunun kökünü eşib çıxartmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra uşağı yerdən qaldıra bilməz, amma ayaqları özü özünə dayandı, bədəni özü özünə əyilib uşağı ehmallica torpağın üstünə qoydu, əlləri özü özünə qaratikanın dibini eşdi, eşdi, qaratikanın kökünü çıxartdı, ağzına aparıb çeynəməyə başladı ki, bir azı qarnına getsin, bətnindəki o uşağın olsun, bir azını da ağzından çıxarıb torpağın üstündə qoyduğu o uşağa versin, qaratikan kökünün zəqqəto acısını hiss etmədi, amma dişləri o kötüyü əzə bilmədi, nə qədər elədisə də bir şey çıxmadı, qaratikanın kökünü yerə atdı, özü də bilmədi ki, necə ayağa qalxdı, uşağı yerdən necə götürdü, təzədən necə yola düzəldi...

Göyün üzü tərtemiz idi, günün işığından başqa göydə heç nə yox idi və bu vaxt çox uzaqlarda güclə sezilən yaşıl dağlar görünürdü, o dağlarda o tərəflərdəki gözəl dünyanın cürbəcür meyvələri var idi, o dağlarda buz kimi bulaqlar var idi...

Dağlar, necə dağlarsan?..
Məni görcək ağlarsan...
Sənəmdə yer qalmadı,
Sən haramı dağlarsan?..

Çox uzaqlarda güclə sezilən o yaşıl dağlar, elə bil, o arvada bir az güc verdi, bir az ümidini artırdı, o arvad qurumuş əlləri kimi, döşlərinin ağrısını da unuttu, o yaşıl dağları tuş tutub getdi, getdi...

Əzizim oyan, dağlar...
Al qana boyan, dağlar..
Bu yan zülmətxanadır,
Necədir o yan, dağlar?..

Amma bir azdan o tərtemiz göy də tutulmağa başladı, topa-topa buludlar gəldi, uzaqdakı o yaşıl dağlar görünməz oldu və o arvad başa düşdü ki, bu, daha axırdı, başa düşdü ki, onu da, qucağındakını da, qarnındakını da Allah qarğıyıb və birdən-birə yüz təbib də gəlsəydi, bir Allah qarğımışa nə edə bilərdi?

Qabaqda, yolun kənarında bir ağac gördü, uzaqdan tanıdı ki, o

ağac zeytun ağacıdır, yenə ürəyində ümid yarandı, yenə taqətsiz ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə o zeytun ağacının yanına gəlib çatdı, qucağındakı uşağı yerə qoydu, o qoca zeytun ağacının dibini axtardı, bir dənə də qopub düşmüş zeytun tapmadı, ağacın üstündə də bir dənə zeytun yox idi, o arvad uşağını yerdən qaldırıb yenə yola düşmək istədi, amma daha uşağı qaldıra bilmədi, yerə oturdu, bədənini dik saxlaya bilsin deyər, kürəyini o qoca zeytun ağacının gövdəsinə söykədi və tamam əmin oldu ki, daha heç vaxt buradan qalxa bilməyəcək, daha heç vaxt o uşağı qucağına ala bilməyəcək və tamam taqətsiz inildəyə-inildəyə ağlamağa başladı və o arvadın eləcə zingildəməyi ilə, elə bil, torpağın üstündə qalmış o uşağa da güc gəldi və o uşaq da bərkdən ağlamağa başladı.

Bir müddət beləcə keçdi.

Bütün dünyada heç kim yox idi, bir o tutulmuş göy idi, bir o uzandıqca uzanan yol idi, bir də o arvad idi, qarnındakı balası idi, torpağın üstündəki o uşaq idi və o arvad it kimi zingildədikcə, torpağın üstündəki o uşağın ağlamağını eşitdikcə, hər tərəfə bir zülmət çökürdü və o arvad hiss edirdi ki, bu, əbədi bir zülmətdir, həmin zülmət yavaş-yavaş onları aparır...

Bir müddət beləcə keçdi.

O arvadın zingildəyə-zingildəyə ağlamağı və torpağın üstündəki o uşağın ağlamağı, elə bil ki, o arvadın qarnındakı balasını sakitləşdirdi, daha əl atmadı, ayaq atmadı, o zülmət onu da özü ilə aparmağa başladı və bu zaman o arvad öz ağlamağından, torpağın üstündəki o uşağın ağlamağından savayı da bir ağlamaq səsi eşitdi, axırıncı dəfə bütün gücünü topladı və onları götürüb apararı o zülmətdən çıxdı, gözlərini açdı.

Ürəyiyumşaq adam həmin qoca zeytun ağacının altında dizi üstə yerə çöküb o arvadla üzbəüz oturmuşdu, o arvada baxırdı, torpağın üstündəki o uşağa baxırdı, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxırdı, onların axırıncı gücləri ilə ağlamaqlarına baxırdı və özü də gözlərinin qabağındakı bu müsibətə için-için ağlayırdı.

Ağ Dəvə yolun kənarında dayanmışdı və sükut içində kövşəyə-kövşəyə o arvada, o arvadın qarnına, torpağın üstündəki o uşağa, Ürəyiyumşaq adama və qoca zeytun ağacına baxırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamı görəni kimi tanıdı, deməli, Allahın üzü onlardan hələ tamam dönməmişdi, Allahın onlara yazdığı gəlmişdi, bu çöl-biyabanda başqa birisini yox, Ürəyiyumşaq adamı gətirib onların üstünə çıxartmışdı.

Ürəyiyumşaq adamın əlində kiçik bir bağlama var idi və o arvad o saat hiss etdi ki, o kiçik bağlamanın içindəki çörəkdir.

Ürəyiyumşaq adam da o karvan yolunun yolçusu idi və qoca zeytun ağacının altında ağlayan o arvadı görəndə Ağ Dəvəni saxladı, Ağ Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən büküb aşağı çöməldi, Ürəyiyumşaq adam dəvədən düşüb o arvada yaxınlaşdı, torpağın üstündə acından ağlayan o uşağı gördü, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxdı və özünü saxlaya bilmədi, dizi üstə yerə düşdü, o arvadın halına, o uşağın halına için-için ağladı.

O arvad daha ağlamadı, torpağın üstündəki o uşaq da, elə bil, hiss elədi ki, anası bu saat ona nəşə verəcək, səsini kəsdi, Ürəyiyumşaq adam isə, kirmək bilmirdi, dizləri üstə oturub hiçqıra-hiçqıra ağlayırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamın əlindəki o bağlamaya baxırdı.

Ürəyiyumşaq adam axır ki, birtəhər özünə gəldi, ayağa qalxdı, yoluna düzəlmək istədi və bu zaman o arvad dəhşətlə pıçıldadı:

– Hara, qardaş?

Ürəyiyumşaq adam əli ilə ağlamaqdan qızarmış gözlərini silə-silə:

– Yolum uzaqdır, bacı, – dedi. – Mən də mənzil başına çatacağam-çatmayacağam, Allah bilir...

– Bir parça çörək ver bizə...

Ürəyiyumşaq adam əlində tutduğu o kiçik bağlamaya baxdı və:

– Bu, mənim azuqəmdi, bacı... – dedi. – Mən sənə halına çox acıyıram, – dedi. – Nə qədər istəyirsən, oturum sənə bu halına ağlayım, – dedi. – Amma bu, mənim azuqəmdi, onu sənə verə bilmərəm, – dedi və yenə də özünü saxlaya bilməyib hiçqıra-hiçqıra ağladı.

O arvad daha ağlamadı, sümükdən və dəridən ibarət titrəyən barmağı ilə torpağın üstündəki o uşağı göstərdi və:

– Ondan da əl çəkdim, – dedi. – Sonra əlini qarnının üstünə qoydu. – Heç olmasa, bunu saxlamaqdan ötrü mənə bir dişdəm çörək ver...

Ürəyiyumşaq adamın təmiz ala gözləri var idi və həmin təmiz ala gözləri ilə o arvada baxdı, heç nə demədi..

O arvad Ağ Dəvəyə baxdı, Ağ Dəvənin iri qara gözlərini gördü və o arvad Ağ Dəvənin o iri qara gözlərində elə sözlər oxudu

ki, həmin sözlər açıqdan da, açıqlığın o qurtarmaq bilməyən, uzandıqca uzanan yol boyu əzab-əziyyətindən də betər oldu, bütün içini, bütün varlığını didib dağıtdı.

Ağ Dəvənin o iri qara gözləri o arvada deyirdi: yox, sən o bir dişdəm çörəyi qarnındakı o tifil üçün yox, özün üçün istəyirsən; sən özün özünü qarnındakı o tifillə aldatma, o bir dişdəm çörəyi sən özünü ölümdən qurtarmaq üçün istəyirsən...

O arvad gözlərini Ağ Dəvənin o iri qara gözlərindən gizlətdi.

Ürəyiyumşaq adam yenə özünü saxlaya bilmədi, yenə hıçqırdı və astadan eləcə için-için ağlaya-ağlaya Ağ Dəvəni mindi, o karvan yoluna düşdü, Ağ Dəvə yavaş-yavaş addımlaya-addımlaya uzaqlaşdı, gözdən itdi.

Sonra tamam sakitlik çökdü.

O qoca zeytun ağacının altında Ağ Dəvənin o iri qara gözlərinin baxışından, elə bil, nəşə qalmışdı və elə bil, həmin «nəşə» o sakitlik içində pıçıldayırdı: mən sizin işinizə qarışmıram, insanlar...

O karvan yolu da, o qoca zeytun da tək-tənha qaldı.

Ağ Dəvənin o iri qara gözlərinin söylədikləri tamam yüngül və tamam şəffaf, gözəgörməz bir duman kimi, həmin karvan yolunun üstünə, həmin qoca zeytun ağacının dibinə çökmüşdü və keyli müddət bu yerlərdən çəkilib getmədi...

XXXVIII

Atam üç-dörd ay idi müharibəyə getmişdi və mənə elə gəlirdi ki, atamın xiffətini tək mən çəkmirəm, tək anam çəkmir, mənə elə gəlirdi ki, bizim evimizdəki rəflərə düzülmüş o stəkan-nəlbəkilərdən tutmuş, çarpayımızdan, mizimizdən, sandığımızdan, taxta kətillərimizdən tutmuş o həyət pəncərəmizəcən, o qapımızacan hər bir əşya, evimizin hər bir küncü-bucağı atamın xiffətini çəkir; atamın öz dünyası var idi, atam öz təbiətinə və taleyinə görə bəlkə də bizim dalanımıza, bizim küçəmizə yad bir adam idi, amma mənə elə gəlirdi ki, indi bizim dalanımız, bizim küçəmiz də atamın xiffətini çəkir və indi mənə elə gəlirdi ki, atam burada bizimlə olmadığı vaxtda, yəni müharibəyə getdiyi bu aylar ərzində bizim məhəlləyə daha yaxın olub, daha əziz olub.

Həmin günlərdən birində, bir payız axşamı, o qoşa tutun yarpaqlarının saralıb töküldüyü bir vaxtda dalbadal üç dənə qara

«emadin» gəlib Muxtargilin evinin qabağında dayandı və Cəfər-qulu ilə mən, elə bil ki, o qara «emadin»lərdən qorxa-qorxa Sarı hamamın qapısına qısılib gözlərimizi məhəlləmizin bu gözlənilməz qonaqlarına zillədik.

Birinci «emadin»i biz tanıyırdıq, Muxtarın idi və Muxtar tələsik o maşından düşüb ikinci, üçüncü «emadin»in qabağına gəldi: ikinci maşından uzun qara saçları səliqə ilə arxaya daranmış bir nəfər çıxdı və mənə elə gəldi ki, boz kostyum geyib düyünü iri qalstuk taxmış və indi gülümsəyən bu adamı çox görmüşəm, amma onun kim olduğunu heç cür tapa bilmədim; üçüncü maşından da bir nəfər düşdü və Muxtar:

– Xoş gəlmisiniz! – dedi. – Buyurun, gəlin içəri!..

Mən ömrümdə Muxtarı bu cür üzgülər görməmişdim və ümumiyyətlə, təsəvvür eləməzdim ki, Muxtar beləcə qonaqpərvər ola bilər.

O gülümsəyən adam üzüyuxarı, üzüaşağı maraqla bizim küçəmizə baxdı və daha da artıq gülümsəyən-gülümsəyən (onun o gülümsəməyində güclə sezilən bir rixşənd də var idi və həmin xüsusiyət bu günə kimi davam edir, gülümsəyəndə, elə bil, hamıya, bütün dünyaya rixşənd edir) Muxtara dedi:

– Muxtar yoldaş, buralar lap ekzotikadır ki... – güldü.

Əlbəttə, mən o vaxt «ekzotika» sözünün mənasını bilmirdim, amma o vaxtdan da həmin söz bütün dəqiqliyi ilə həkk olunub mənim beynimdə qaldı; mən o sözün mənasını bilmirdim, amma həmin söz mənə nəşə pis bir söz kimi göründü və bu günün özü-nə kimi mənim ürəyimdə o sözə – o günahsız «ekzotika» sözünə qərəzli bir münasibət var. Bir də ki, yadıma gəlir, o adamın gülüşü mənə pis təsir etdi, elə bil, mənim əlimi tutub güclə yaş bir qurbağaya toxundurdu, mən o gülüşün süniliyini, yalançılığını o saat hiss etdim, çünki məhəlləmizdə heç kimin heç vaxt o cür yalandan gülməyini görməmişdim.

O adam Muxtargilin giriş qapısından içəri girəndə Cəfər-qulu pıçıldadı:

– Tanıdun? Səttar Məsumu satan budu də!.. Görürsən necə hırıldayır?..

Mən Cəfər-qulunun sözlərindən sonra o adamı o saat tanıdım: əlbəttə, özü idi, Fətulla Hatəm idi, qəzetlərdə şəkillərini çox görmüşdüm, ədəbiyyatdan yeni dərs kitabımızda şəkli var idi, anamın onun şəkilləri çap olunmuş qəzetlə mətbəximizdəki o nöyüt pələ-

təsini təmizləməyi və həmin şəkillərin ovulub qırıq-qırıq yerə tökülməyi gözlərimin qabağına gəldi.

Qara «emadin»lərin üçü də Muxtarın qapısı ağzında dayanmışdı, maşınların üçünün də sürücüsü var idi və o sürücülərin üçü də qoca kişilər idi, çünki cavan sürücülərin hamısı müharibədə idi, Cəfər kimi, Adil kimi, Əbdüləli kimi, Cəbrayıl, Ağarəhim kimi, amma Fətulla Hatəmin özü qoca deyildi, mənim atamla bir yaşda idi, amma mənim atam müharibədə idi, bizim bütün evimiz atamın xiffətini çəkirdi, bizim balaca arakəsmədəki həsir zənbil bomboş idi, o bərəkətli vaqon iyini tamam itirmişdi, amma Fətulla Hatəm indi bizim məhəllədə idi, gizli bir rişxəndlə gülümsəyən gözləri ilə bizim küçəmizə baxıb mənim mənasını bilmədiyim sözlər deyirdi. Fətulla Hatəm indi Muxtarın evində qonaq idi, yəqin nəsə yeyirdilər, nəsə içirdilər, Fətulla Hatəm həmişə gülümsəyirdi, gülürdü, amma mənim atam həmişə fikirli olurdu. Fətulla Hatəm bizim küçəmizə qara «emadin»lə gəlirdi, amma mənim atam həmişə qəribçilik içində idi, Fətulla Hatəm Muxtargildən çıxıb qara maşınında öz evlərinə gedəcək, amma mənim atam bəlkə də heç vaxt evimizə qayıtmayacaqdı. Səttar Məsum Sabiri çox istəyirdi, Fətulla Hatəm Səttar Məsumun üzünə durmuşdu, tutdurmuşdu, amma indi bizim təzə dərsliyimizdə Sabirin şəkildən bir az sonra Fətulla Hatəmin şəkli gəlirdi; bir koma qəhər içəridən mənim boğazıma dirəndi (birdən-birə mənə elə gəldi ki, Xanım xalagildə yazı mizinin üstündəki o iri adam sümükləri Səttar Məsumun sümükləridir və heç kim bunu bilmir...) və dünyanın belə bir ədalətsizliyi mənim ürəyimi o vaxta qədər heç zaman duymadığım dəhşətli bir acıqla, kinlə, ədavətlə doldurdu, qəhər mənə boğdu və mənə elə gəldi ki, Kübra xalanın o şüşəbənddəki gülləri də beləcə bir qəhər içindədir, mən heç özüm də bilmədim ki, yerdən iri bir daş parçasını necə götürdüm, o iri daş parçasını Muxtarın şüşəbəndinə necə çırpdim.

Şüşəbəndin böyük şüşələrindən biri cingiltiyə sınıb küçəyə töküldü, mənim atdığım o daş, elə bil, bizim bütün küçəmizi səksəndirdi, amma o bir anlıq səksəntidə bir qürur da hiss etdim, elə bil, mən nədən ötrüsə Muxtarın o şüşəbəndindən, Muxtarın evində oturmuş o adamlardan bütün küçəmizin intiqamını almışdım və küçəmiz də mənim bu intiqamımla, mənim özümlə qürurlanırdı.

Muxtarın sürücüsü:

– T1 çto delayeş, neqodyay?! – qışqırıb maşının qapısını açdı,

amma mən və ardımca da Cəfərqulu bir göz qırpımında qaçıb küçəmizin yuxarı başındakı tindən burulduq və qaça-qaça da məhəl-ləmizdən uzaqlaşdıq.

Əlbəttə, Muxtargilin evində oturmuş o adamlar qorxmışdu və indi yəqin qanları qara idi, amma o şüşəbənddəki o güllər, Kübra xalanın gülləri indi yəqin şüşəsi sınıb tökülmüş o açıq pəncərədən mənim ardımca gülümsəyirdi...

Evə bir də gecə qayıtdım.

XXXIX

Gərək ki, inişil idi, ayın əvvəllərində Bakıda bir neçə gün dal-badal bərk yağış yağdı, külək əsdi və həmin küləkli-yağışlı may günlərindən birində evdə mənim ürəyim darıxdı, plaşımı geyib şlyapamı başıma basdım və küçəyə çıxıb dənizkənarı bulvara tərəf getdim.

Düzdür, yağış lap azalmışdı, hərdən bir atırdı, amma hər tərəf su içində idi, külək əsirdi və mən küçədəki kiçik gölməçələrə fikir vermədən addımlayırdım.

Yaxşı yadımdadır, bazar günü idi, amma Bakının küçələri bomboş idi və binaların navalçalarından tökülən, küçələrdə səkinin dibi ilə köpüklənə-köpüklənə axan suya, yaş divarlara, damlara yaz gələli təzəcə oyanıb birdən-birə də belə bir payız soyuğuna düşmüş ağaclara baxdıqca, üzümə, əllərimə adda-budda yağış damcıları düşdükcə mənə elə gəlirdi ki, bütün Bakı camaatı şəhərdən çıxıb haradasa buz kimi suyun altına düşüb və bu boş küçələr, yaş binalar da beləcə adamsız qalıb.

Dənizkənarı bulvarda açıqlıq olduğu üçün külək daha da bərk əsirdi və bulvarda da, əlbəttə, heç kim yox idi, sahil bomboş idi və yağışdan işıldayan asfalt sahil dəniz boyu uzanırdı.

Bir dəstə ac qağayı da uçub dəniz kənarına gəlmişdi və o küləyə, yağışa baxmayaraq, dənizin üstü ilə uçurdu, enib dalğaya dimdik vururdu və həmin küləkli-yağışlı may günü mən çox təəs-süf etdim ki, ciblərimdə bu quşlara verə biləcəyim heç nə yoxdur, hətta tələsik bulvardan çıxıb dükana getmək istədim, bu quşlar üçün kilə alıb gətirmək istədim, amma belə bir fikrə düşməyim – bilmirəm niyə? – məni özümə, yaşımaya yaraşmayan gücsüz bir adam kimi göstərdi; məsələ onda deyildi ki, alıb gətirdiyim xırda balıqlar onsuz da böyük və ac quşların hamısını doyuzdurmaya-

caqdı, məsələ onda idi ki, bu istək tamam sadələvh bir uşaq istəyi idi...

Dəniz dalğalı idi və o dalğaların üzü elə ağappaq köpüklənmişdi ki, o təmiz ağılıq həmin küləkli-yağışlı may gününün bozluğu ilə heç cür uyuşmurdu.

Mən sahildən yuxarı qalxdım və bulvarın ağaclıq hissəsi ilə addımlamağa başladım, hər dəfə yenicə yarpaqlamış və bu qəfil may soyuğundan üşüm-üşüm üşüyən ağacların yanındakı çəndən külək yarpaqların suyunu mənim üzümə çırpırdı.

Bulvar boyu addımlaya-addımlaya kənardan özüm özümə baxdım: beləcə küləkli-yağışlı bir gündə yazıçının bulvarda gəzməyində, əlbəttə, bir romantika var idi və kənardan görünən, kənardan baxılan o romantikaya, doğrusu, mənim gülməyim tutdu.

Həmin küləkli-yağışlı may günü boş bulvarda tək-tənha doladığım o dəqiqələrdə mənə elə gəlirdi ki, dünyada bu küləyin və bu dənizin səsindən başqa, bir də ki, indi daha uzaqda qalmış o qağayı səsindən başqa heç bir səs yoxdur və olmayıb.

Bulvardakı köhnə yay kinoteatrının yanından keçəndə, elə bil ki, mənim bu hissimə bəndiymiş kimi, səs eşitdim; bu, küt bir səs idi və mən dayanıb səs gələn tərəfə baxdım: yaşlı üç kişi kinoteatrın qarşısındakı bomboş meydandan bir skamya götürüb divarın dibinə çəkmişdilər və özləri də bir-birlərinə qısılib həmin skamyada oturmuşdular, ortadakı adam dizinin üstünə bir parça taxta lövhə qoymuşdu və üçü də bədənləri ilə həmin taxta lövhəni küləkdən qoruya-qoruya domino oynayırdılar.

O yaşlı kişilərdən birini mən qırx il görməsəm də, o saat tanıdım.

Taxta lövhə yaş olduğu üçün o üç nəfərin can-dildən həmin lövhəyə çırpıdıkları domino daşlarının səsi çox küt çıxırdı və o səsin o cür küt çıxmağında da nəsə bir payız əhvali-ruhiyyəsi, bir payız sarılığı var idi, hərgah səsin rəngi olsaydı, o domino daşlarının küt səsi mütləq xəzəl rəngində olmalıydı.

O üç nəfərdən biri, o yaşlı kişi Muxtar idi.

Mən bir müddət dayanıb eləcə kənardan Muxtara baxdım.

Bu qırx ildə Muxtar az dəyişmişdi, amma eyni zamanda, qırx il bundan əvvəlki o Muxtar ilə indi bu küləkli-yağışlı gündə bulvarda oturub iki başqa qoca kişi ilə o sarı səsli domino daşlarını çırpa-çırpa domino oynayan bu Muxtar arasında çox görümlü, hiss olunası bir fərq də var idi; bu yalnız yaş fərqi deyildi, bu fərq bəl-

kə də onda idi ki, indi Muxtarın əynində həmin qara meşin pencek, başında həmin meşin kepka, ayaqlarında həmin xrom uzunboğaz yox idi və Muxtar indi dünyanın ən adi bəndəsi kimi geyinmişdi.

Yay kinoteatrının mövsümü hələ açılmamışdı, qapısı bağlı, divarları yaş, bilet kassasının balaca pəncərəsi dəmir torlu idi və qərribə idi, elə bil ki, bu boş bulvarda, bu küləkli-yağışlı gündə o üç nəfərin kinoteatrın divarı dibində oturub domino oynamağı həmin kinoteatrı daha artıq kimsəsiz, daha artıq tənha eləmişdi.

O üç nəfər yaşlı kişinin isə divarının dibində bir-birlərinə qısıldıqları kinoteatrın həmin kimsəsizliyi, tənhalığı ilə işi yox idi, dominonun daşlarını bədənləri ilə küləkdən qoruduqları taxta lövhənin üstünə vura-vura domino oynayırdılar (və o domino daşlarının da səşində bir payız məyusluğu var idi).

Mən bir kənarda dayanıb o üç nəfərə baxırdım, domino daşlarının o küt səşini eşidirdim, sonra mənə elə gəldi ki, bu ətrafa nəşə çox doğma bir qoxu yayıldı, o qoxu çox-çox uzaqlardan gəldi, sonra mən başa düşdüm ki, bu, o isti perəşkilərin qoxusudur, sonra mən Kübra xalanın şüşəbənddə saxladığı o saxsı dibçəklərdəki gülləri xatırladım.

Həmin güllər, əlbəttə, çoxdan solub-sovulub yox olmuşdu.

Bu üç nəfər yaşlı kişi də mənim kimi evdə oturmaqdan darıxmışdı, tapışıb həmişəki yerlərinə gəlmişdilər, bu kimsəsiz və tənha kinoteatrın divarının dibində bir-birlərinə qısılib domino oynayırdılar.

O domino daşlarının çıxartdığı küt səşin payız sarısını, ancaq mən görürdüm, o səş, ancaq mənim gözlərimin qabağında xəzələ çevrilirdi, amma o üç nəfər qoca kişi bunun fərşində deyildi.

Mən, Muxtara baxırdım və Muxtarın da həmin küləkli-yağışlı gündə mənim kimi evdə darıxıb bura gəlməyi, elə bil, uzaqdan-uzağa bizi bir-birimizə yaxınlaşdırırdı.

Mən uşaq olanda Balakərim bizə deyirdi ki, dünyadakı bütün insanlar bir-biri ilə qohumdur, çünki yer üzündəki bütün adamlar Adəm ilə Həvvanın törəmələridir və Balakərim bu sözləri özünün böyük bir kəşfi kimi deyirdi və o zaman Balakərimin o sözləri mənə dünyanın ən böyük (və nə üçünsə çox sirli!) həqiqətlərdən biri kimi təsir etmişdi.

Mən gülümsədim, çünki həmin küləkli-yağışlı may günü mənə elə gəldi ki, elə bil, doğrudan da, Muxtarla qohumuq.

Həmin küləkli-yağışlı günün gecəsi göydə qəribə bir təmizlik var idi, göy başdan-başa ulduzla dolmuşdu, ay çıxmışdı, elə bil, ömründə heç vaxt yer üzündə yağış deyilən, bulud deyilən, külək deyilən bir şey olmayıb və aylı-ulduzlu gecə mən də qəribə bir yuxu gördüm:

Adi binalardakı kimi, blok pilləkənləri idi, amma o pilləkənlər yuxarı qalxmırdı, yerin altına enirdi.

Mən həmin pilləkənləri burula-burula, tərləyə-tərləyə sürətlə xeyli aşağı endim.

Sonra bir evə girdim və başa düşdüm ki, bura Muxtarın evidir.

Muxtar ağ tuman-köynəkdə idi, əlində də içi su ilə dolu böyük bir vedrə var idi.

Muxtarın əynindəki o tuman-köynəyin ağılığında bir kəfən rəngi var idi.

Mənim əlimdən tutdu: – «Gəl, gəl bura!..» – dedi və biz həmin yerin altındakı evdən də aşağı düşməyə başladıq və Muxtar o pilləkənləri endikcə vedrədəki su dalğalanıb ayaq altına tökülürdü, elə bil ki, yağışdan sonrakı kiçik gölməçələrdi.

Mən əvvəlcə elə bildim, qabağımızdakı tabut qapağıdır, amma sonra gördüm ki, zirzəminin dar taxta qapısıdır və biz o qapının qarşısında dayandıq. Muxtar əlini dirsəyəcən vedrəyə saldı – suyun içindən bir dəstə açar çıxarıb zirzəminin o darısqal taxta qapısındakı yekə qıfılı açdı (o yekə qıfıl mənə çox tanış gəldi, hətta o an mən diksindim də, sonra lap xəfif, az qala tamam şəffaf cizgilərlə Əliabbas kişini gördüm, Ziba xalanı gördüm..) və biz içəri girdik.

Muxtarın ağ köynəyinin qolu dirsəyəcən yaş olmuşdu, ağ tumanının balaqları da vedrənin suyundan yaş olmuşdu və tumanının, köynəyinin yaş yerləri bədəninə yapışmışdı.

Muxtar dedi: «–Bude onlar!.. Hamısını saxlamışam!».

Zirzəminin torpaq döşəməsinə saxsı dibçəklər düzülmüşdü və həmin dibçəklərdə güllər bitmişdi.

O güllər Kübra xalanın gülləri idi, amma o güllər kağızdan idi.

Muxtar əyilib vedrədəki sudan ovuc-ovuc götürürdü və saxsı dibçəklərdəki o kağız gülləri sulayırdı.

Sonra mən hiss etdim ki, indicə yuxudan oyanacağam və mən, doğrudan da, yuxudan oyandım, gecənin yarısı idi, təzədən gözlərimi yumub bir müddət yerimdə o tərəf-bu tərəfə çevrildim; təzədən yatmaq istəyirdim, istəyirdim görüm ki, o kağız güllər Muxtarın verdiyi ovuc-ovuc sudan sonra canlandı, canlı gül oldu, yoxsa yox?

XL

Bir dəfə – həmin 44-cü ilin isti və quraqlıq payız günlərindən biri idi. Xanım xala həmişəki dik addımları ilə küçəmizdən keçirdi, birdən üçmərtəbənin yanında ayaq saxladı, başını qaldırıb papaqçı Əbülfətginin pəncərələrinə tərəf baxdı və birdən papaqçı Əbülfətin arvadı Fatma xalanı səslədi və dünyada heç kimin göz-ləmədiyini dəhşətli sözlər dedi:

– Fatma! Fatma! – dedi Xanım xala. – Ədiləyə denə çıxıb üzümə tüpürsün mənə, haqqı var!..

Küçədə məndən, Balakərimdən və Cəfərquludan başqa heç kim yox idi, qoşa tutun altında, səkidə oturmuşduq; Cəfərqulu heyrətlə Xanım xalaya baxdı və mən açıq-aşkar gördüm ki, Cəfərqulu Xanım xaladan, Xanım xalanın bu sözlərindən qorxub; Balakərim də Xanım xalaya baxırdı, amma Balakərimin həmişə yol çəkən gözlərində heç bir heyrət yox idi; mən də Xanım xalaya baxırdım və ürəyim döyünə-döyünə çox kədərli bir sevinclə sevinirdim ki, nə yaxşı ki, bizim küçəmizdə indi heç kim yoxdur, nə yaxşı ki, Xanım xalanın bu sözlərini heç kim eşitmədi, çünki mən istəmirdim ki, məhəlləmizin camaatı da Cəfərqulu kimi heyrətlə Xanım xalaya baxsın; özüm öz ürəyimin döyüntüsünü eşidirdim, mən qorxurdum, mən Cəfərquludan da betər qorxurdum, mənə bütün canımı bir xof bürümüşdü, mən istəmirdim ki, Xanım xala dəli olsun.

Fatma xalagil də yəqin Xanım xalanın sözlərini eşitmədi.

Xanım xala daha heç nə demədi, həmişəki dik addımları ilə gedib dalanımıza buruldu.

Balakərim bir müddət bizim dalanımıza tərəf baxdı, sonra:

– Dünya! – dedi. – Sənin...

Və ömründə söyüş söyməyən Balakərim həmin isti payız günü dünyanı çox pis söyüşlə söydü.

XLI

Mən Amerikaya üç il bundan əvvəl getmişdim və hərgah bir dəfə də mənim yolum Amerikaya düşsə, mütləq Ziba xalanı axtarıb tapacağam.

Bəlkə Ziba xala çoxdan ölüb?

Bilmirəm...

Amma məndə belə bir hiss var ki, Ziba xala sağdır, hətta mən Ziba xalanı görürəm də: lap qocalıb, beli bükülüb, gözləri sulanıb və o sulanmış gözlər gecə-gündüz uzaq bir məhəllənin, heç kimin tanımadığı və heç kimin təsəvvür də etmədiyi bir məhəllənin xifətini çəkir...

Ziba xalanın nəvələri, nəticələri ingiliscə danışır və o gözəl tum torbasından, o gözəl tum stəkanından xəbərləri yoxdur.

Axı, mən Ziba xalanın, heç olmasa, familini də bilmirəm, onu necə tapmaq olar?

« – Kimdi Ziba xala?»

« – Qavrilin anası...»

Vəssalam. Başqa nə deyə bilərəm?

Bir də ki, «uzaq Bakıdakı məhəllələrdən birində yaşayardı...»

XLII

Müharibə qurtarmaq bilmirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə idi və İbadulla, demək olar ki, hər gün məhəlləyə gəlirdi və demək olar ki, hər gün də Əminə xalanın çıxırtısı dalanımıza yayılırdı: «–Nə istəyirsən məndən, ay nadürüst oğlu, nadürüst? Genə gəldün? Allah haçan məni götürüb aparacaq ki, sənün əlündən qurtarsın canım, ay naxələf?...»

Kürən pişik öləndən sonra mən bir müddət, təxminən bir həftə-on gün İbadullanı görmədim, hətta burası da mənim yadımda idi ki, o bir həftə-on gün ərzində hərdənbir İbadulla yadıma düşdü və elə bil ki, mən özüm özümdən gizlətmək istədiyim bir niğaranlıq keçirirdim: İbadullaya nə olub görəsən? Amma o bir həf-

tədən-on gündən sonra, İbadulla yenə araq iyi verə-verə dalanımıza gəlməyə başladı, Əminə xalanı qışqırmağa başladı.

Dalanımızın arvadları, qızları, daha həyət qapılarının ağzına yığışıb, pəncərələrdən boylanıb Əminə xalanın evinə tərəf baxmırdı, çünki hərənin öz dərdi özünə bəs idi, çünki qara xəbərlər gələn evlərdə qopan vay-şivənin yanında qoca Əminə xalanın çığırtısı daha təsir etmirdi.

Bir gün mən həyətimizin dalan qapısının ağzında oturdum, atam neçə ay idi ki, müharibədə idi və anamın öz-özünə danışmağa başladığı günlər idi, kimsəsiz dalanımıza baxırdım, dalanımızın sakitliyinə qulaq asırdım və mən də özümü bütün dünyada tamam tək-tənha hiss eləyirdim, sinəmdə tamam təşnəsiz bir ürək vururdu və o ürəyin həmin təşnəsiz tıppılısını açıq-aydın eşidirdim, mənə elə gəlirdi ki, bu təklik-tənhalıq əbədidir, ürək həmişə beləcə təşnəsiz vuracaq, bizim dalanımızın sakitliyindəki o yazıqlıq, kimsəsizliyindəki, yiyəsizliyindəki o yetimlik də daimidir; mənim ürəyim o tıppılısı da, elə bil, dalanımızın nəbzi idi, sevincsiz, həyəcansız vururdu, vururdu.

Birdən yenə də Əminə xalanın çığırtısı qopdu və bu çığırtı da daha əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, bizim dalanımızı diksindirmirdi, əksinə, elə bil ki, Əminə xalanın o çığırtısı da bizim dalandakı həmin sakitliyin, kimsəsizliyin davamı idi, həmin yazıqlıq, yetimlik kimi bir şey idi; sonra Əminə xalanın çığırtısı birdən-birə də kəsdi və Əminə xala daha qışqırmadı, mənə elə gəldi ki, dalanımızın divarları, pəncərələri, həyət qapıları mənimlə birlikdə bir müddət Əminə xalanın həmişəki kimi, təzədən qışqırmağını gözlədi, sonra o çığırtını da, Əminə xalanı da yadından çıxardı və həmin yazıq biganəliyinə, kimsəsizliyinə qapıldı; o ürəkdə də eləcə sevincsiz, həyəcansız vururdu...

Bu vaxt Əminə xalanın həyət qapısı zərblə açıldı, İbadulla dalana çıxdı və mən dalanımızın o sakitliyi, daha doğrusu, həyətimizin o biganəliyi içində Əminə xalanın sözlərini eşitdim: «-Get, köpəyoğlu, çıx get day, canım qurtardı sənnən!.. Get, köpəyoğlu, get, bir qara daş da dalunca!..».

Mən ömrümdə İbadullanı belə görməmişdim, pərtə ala gözləri sevincdən, əldə etdiyi qələbədən işıldayırdı və gözlərinin o işıltısı İbadullanın günün altında yanıb qaralmış arıq sifətinə, qırışmış nazik boğazına, bütün cansız vücuduna bir yaraşlıq vermişdi; elə bil, yerişi də dəyişmişdi, addımlarında heç vaxt olmayan bir

sərrastlıq var idi, sinəsini irəli vermişdi, gəlib mənə qabağımdan ötdü, əvvəlcə mənə fikir vermədi, çünki o dəm İbadulla deyəsən, ümumiyyətlə, heç nəyə fikir vermirdi və dünyanın ən xoşbəxt, daha doğrusu, dünyanın ən qalib adamı idi, sonra birdən-birə dayandı, geri dönüb həmin şəstli addımlarla düz mənə qabağıma gəldi, əlini pencəyinin cibinə salıb ağ əsgiyə bürünmüş nəşə çıxartdı, həmin balaca əsgiyə bağlamasını mənə gözlərimin qabağında açdı, həyəcədən dili-dodağı əsə-əsə, məxorkadan saralmış iri və seyrək dişlərinin arasından ətrafa tüpürçək sıçraya-sıçraya:

– Hə, gördünüz?! – dedi. – Axırı verdi qızılarımı!.. Gördünüz!?

O ağ əsgiyə parçasının içində Nikolayın saqqallı şəkilləri olan bir ovuc qızıl sikkə var idi.

– Getdim mən day!.. Axtarun, taparsuz mənə Voronejdə!.. Ay tapduz a!..

İbadulla getdi; eləcə şəstlə və sərrast addımlarla getdi.

Mən Əminə xalanın qışqırığını aydın eşidirdim:

«–Get, köpəyoğlu, səni görüm qan qusasan!.. Səni görüm tramvay altında qalasan, köpəyoğlu, saxladuğun o qəhbəynən bir yerdə!...»

Mənə elə gəldi ki, bizim o qəmgin dalanımıza nəşə çirkab bir su töküldü.

Mənə elə gəldi ki, Əminə xalanın özü də başdan-başa o çirkabın içindədir.

İbadullanı mən bir daha heç vaxt görmədim.

Amma bir dəfə heç vaxt yadımdan çıxmayan bir əhvalat baş verdi.

Bizim dalanımızda kimsə rusca qışqıra-qışqıra nəşə deyirdi və ağlayırdı.

Əlbəttə, qışqıraraq ağlamaqla daha bizim dalanımızı, bütün məhəlləmizi təəccübləndirmək olmazdı, qışqıraraq ağlamaq da o müharibə illərində bizim məhəlləmizin o kədəri kimi, təbii bir şey olmuşdu, amma camaat dalanımızdan gələn o səsin qışqıraraq ağlamaqdan başqa nəşə bir qeyri-adiliyini o saat hiss etdi, dalanımızın pəncərələrindən boylandı, həyəət qapılarının ağzına yığışdı.

Əyninə qara paltar geyib başına qara yaylıq bağlamış və ağlamaqdan gözləri qızarmış, göz qapaqları şişmiş, təxminən əlli yaşlarında bir arvad Əminə xalanın həyəət qapısı ağzında dayanıb rusca deyirdi:

– Qde İbadulla? On ved kak malenkiy rebyonok, propadyot!..
– Və özünü saxlaya bilməyib ağlayırdı.

Bir göz qırpımında bütün dalana belə bir pıçıltı yayıldı ki, rusca danışan bu qadın İbadullanın həmin erməni arvadıdır və bizim dalanın camaatı bu işə lap mat qaldı, çünki İbadulladan on beş yaş böyük olan bu arvadın məktəb müəllimlərinə oxşayan ciddi görkəmi, qara paltarının, yaylığının səliqəsi, rusca danışib eləcə ürəkdən ağlamağı İbadulla ilə və İbadullanın erməni arvadı barədəki təsəvvürlə heç cür uyuşmurdu.

– Qde on? Çto vı s nim sdelali? Ved propadyot on bez menya, kak vı etoqo ne ponimayete? Qde nayti eqo, podskajite... – deyirdi və ağlayırdı...

XLIII

Yay keçib getdi, payız gəldi və həmin payız günü həyətimize axşam təzəcə düşmüşdü, mən evimizin həyətə açılan qapısı ağzında oturub bilək nazikliyində yaraşlıqlı bir ağac olmuş o söyüdü saralmış yarpaqlarına baxa-baxa həyətimizin sakitliyinə qulaq asırdım və o sakitlik yenə də mənim ürəyimi sıxırdı, mənə elə gəlirdi ki, o sakitlik kiminsə görünməz gözləri ilə mənə baxır, o sakitlik bilir ki, bu saat mən həyətimizdə təkəm, mənim heç kimim yoxdur; o sakitlik, elə bil, pusquda durub.

Anam çörək növbəsinə getmişdi, məhəlləmizin uşaqları yəqin ki, Sarı hamamın həyətinə yığışmışdı, amma mənim gedib onlara qoşulmağa həvəsim yox idi, o dəm mən, hətta Balakərimin tütəyinə, söhbətlərinə də qulaq asmaq istəmərdim, elə-eləcə o tənha həyətimizdə oturmuşdum, bilək nazikliyində bir ağac olmuş o söyüdə baxırdım, yerə sallanmış budaqlarının yavaş-yavaş tamam saralan yarpaqlarına baxırdım və o söyüdü yarpaqlarının da beləcə saralması, küçədəki o qoşa tutun, o böyük və yaşlı qoca tutun yarpaqları kimi quruyub tökülməsi mənim ürəyimi daha da sıxırdı; mən məhəlləmizin kişilərinin, cavan və güclü oğlanlarının ölməyinə öyrəşmişdim, yəni onların müharibədən gələn qara xəbərlərinə adət etmişdim, amma indi bilək yoğunluğunda olsa da, bu balaca söyüdü, mənim gözlərimin qabağında ağac olmuş bizim bu söyüd ağacımızın saralıb tökülən yarpaqlarına baxdıqca, mənə elə gəlirdi ki, bələkdəki çağalar, təzə-təzə yeriməyə başlayan uşaqlar ölür... Sonra birdən mənə elə gəldi ki, həyətimize çökmüş o sakitlik Ağ Dəvənin iri qara gözləri ilə mənə baxır; mən

nə elə gəldi ki, Ağ Dəvənin gözləri ilə mənə baxan o sakitlikdə bir ədavət, bir kin var, mən həyətimizin, bizim o balaca, o gözəl həyətimizin, talvarlı, çarhovuzlu həyətimizin sakitliyindən qorxdum.

Sonra mən Xanım xalanı gördüm – şüşəbənddə dayanıb şüşə arxasından mənə baxırdı və elə bil ki, o şüşə adi pəncərə şüşəsi deyildi, Xanım xala ilə bizim həyətimiz arasında, ümumiyyətlə, Xanım xala ilə bütün məhəlləmiz arasında, bütün yer arasında, göy arasında şəffaf bir sədd idi və o səddə bir buz soyuqluğu, buz hamarlığı, qalın buz bərkliyi var idi, bir müddət beləcə bir-birimizə baxdıq, sonra Xanım xala əli ilə məni çağırırdı və mən ömrümdə ilk dəfə Xanım xaladan ürkdüm, özümü o yerə qoydum ki, guya Xanım xalanın məni çağırmağını başa düşürəm, mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmaq, təkbətək qalmaq istəmirdim, amma Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini açdı (o buz soyuqluğunda, buz hamarlığında şəffaf sədd isə elə-eləcə qalırdı) və məni çağırırdı (səsi o şəffaf buz səddinin arxasından gəldi və o səsdə də bir buz nəfəssizliyi, həyatsızlığı var idi).

– Bura gəl, Ələkbər...

Mən qarımızın ağzında ayağa qalxıb başımı aşağı saldım və gəlib taxta pilləkənləri bir-bir qalxmağa başladım; ayağımı hər dəfə pilləkənə qoyanda yayda və sonra da quraqlıq keçən neçə müddət ərzində günün altında qurquru qurumuş taxtalar cırıldı-yırdı və həmin payız axşamı o taxta pilləkənlərin cırıltısı da Xanım xala ilə yer üzünün arasındakı o buz soyuqluğundakı qalın şəffaf səddən deyirdi.

Mən şüşəbəndə girdim, amma başımı qaldırmadım, çünki Xanım xalaya baxmaq istəmirdim, qorxurdum ki, Xanım xalanın gözlərində açıq-aşkar bir yazıqlıq görüm, hətta qorxurdum ki, birdən Xanım xala həyətimizi beləcə tək görüb, məni beləcə tək görüb ağlayar, yəni başa düşər ki, həyətimizdə heç kim yoxdur, mən təkəm, heç kimin onun ağlamağından xəbəri olmayacaq və ağlayar; o demə mən anamın gətirəcəyi o çörəkdən də əl çəkməyə hazır idim, təki anam indicə həyətimizə girəydi və mən Xanım xalanın ağlamağını görməyəydim; amma Xanım xala ağlamadı, əksinə, gülümsədi:

– Otur, Ələkbər, – dedi. – Sənə yadigar verəcəyəm. – Sonra otağa keçdi və bir azdan əlində tutduğu bir şəkillə geri qayıtdı. – Bax, Ələkbər, yaduva gəlir bu şəkil?

Əlbəttə, bu şəkil mənim yaxşı yadımda idi və bundan biri də bizim evimizdə var idi və mən o şəkli çox istəyirdim; hələ müharibə başlamazdan əvvəl Qoca məni fotoqraf Əlinin yanına aparışdı və biz birlikdə şəklimizi çəkdimişdik.

Fotoqraf Əlinin taxta kardon üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş, az qala divar boyda dörd fonu var idi: birində iki nəfər təyyarə sürürdü və o təyyarə ağappaq buludların üstü ilə gedirdi, uçurdu; o birində qəhrəman cüssəli bir nəfər əyninə «çerkezka» geyib, belindən xəncər asıb, başına qaragül papaq qoyub at çapırdı; üçüncüdə dörd nəfər ağacların arasındakı skamyada oturub kitab oxuyurdu və həmin kitabların üstündə də adları yazılmışdı: «Lyubov i kovarstvo» (rus dilində) «Tamilla», «Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu Frəngimaab», «Çapayev», axırıncıda üç nəfər gözəl bir bulağın başında oturub kabab bişirirdi və bütün bu fonların hamısında şəkilləri çəkilmiş həmin adamların – təyyarə sürənlərin, at çapanın, kitab oxuyanların, kabab bişirənlərin başlarının yeri boş idi, şəkil çəkdirmək istəyənlər həmin fonlardan birini seçirdi və başını həmin boş yerdən çölə çıxarırdı, fotoqraf Əlinin çamadan kimi dördkünc və qara aparatına baxırdı. Fotoqraf Əli əvvəlcə gəlib o boş yerlərdən çıxmış başları çənəsindən, alnından tutub o tərəf-bu tərəfə çevirirdi, bir az kənara çəkilib zəndlə baxırdı, sonra yenə də gəlib şəkil çəkdirmək istəyən həmin adamların başını o yana-bu yana əyirdi, axır ki, həmin başların düzgün yerini tapırdı: «–Tərpənmə! –Tərpənmə!..» – deyirdi və cəld aparatının arxasına keçib bu dəfə də öz başını qara şalın içinə soxurdu: «–Tərpənmə!.. Tərpənmə!..» və fotoşəkli çəkirdi.

Qoca ilə mən ikinəfərlik fon yalnız bir dənə olduğu üçün, şəklimizi təyyarə sürən yerdə çəkirdik; qabaqda Qoca oturmuşdu, o ağappaq buludların üstü ilə təyyarəni Qoca sürürdü, mən də arxada oturmuşdum, göyün yeddinci qatındakı həmin təyyarədə uçurdum.

O payız axşamı həyətimizin o sakitliyi içində mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmuşdum və əlbəttə, yaxşı başa düşürdüm ki, Xanım xala məni, heç olmasa, bir balaca sevindirmək istəyir, mənim üçün nəsə bir şey eləmək istəyir, amma neçə illər idi ki, bizim həyətdən, Xanım xalanın o şüşəbəndindən qutab iyi gəlmirdi və o qutab iyi keçmişin həm sevinci, həm də qüssəli bir xatirəsinə çevrilmişdi və indi Xanım xalanın əli çatan bu şəkil idi, həmin şəkil ilə o balaca Ələkbəri sevindirmək istəyirdi, çünki Xanım xala şü-

şəbənddən baxanda o şəffaf buz layının arxasından o balaca Ələkbərin kimsəsizliyini, fərəhsizliyini görmüşdü, o balaca Ələkbər evlərinin həyət qapısı ağzında oturub boynunu bükəndə, həyətdəki o sakitlikdən qorxanda, Xanım xala o şəffaf buz layının arxasından o uşağın gözlərindəki həmin qorxunu görmüşdü.

Mən, əlbəttə, Xanım xalaya demədim ki, bu fotosəkildən məndə də var, Xanım xala ilə üzbəüz oturub fotosəklə baxdım və bu zaman birdən-birə başa düşdüm ki, həmin şəkil mənim üçün daha əvvəlki kimi maraqlı deyil, mən bu şəkildə təyyarənin, bu şəkildəki o ağappaq buludların açıq-aşkar yalançılığını gördüm, hətta fikirləşdim ki, bu şəkli cırmaq lazımdır, çünki bizim məhəlləmizin o yetimlik çağında, o qaraxəbərlə çağında bu yalançı təyyarənin ağappaq yalançı buludların üstü ilə uçmağı mənə pis təsir elədi. Xanım xala isə gülümsəyə-gülümsəyə deyirdi:

– Bax, görürsən, Ələkbər... Bu şəkli sənə yadigar verirəm... Ancaq yaxçı saxla ya, Ələkbər, bu şəkli, yaxçı şəkildi çox...

Mən başımı tərpedirdim, yəni ki, elədir, düzdür, bundan artığına isə gücüm çatmırdı, bir söz deyə bilmirdim, təkcə elə başımı tərpedirdim; mən gözümlə o şəkildən çəkib Xanım xalaya baxmaq istəmirdim, çünki Xanım xalanın gülümsəməyi mənim xoşuma gəlmirdi, daha doğrusu, Xanım xalanın nazik dodaqlarındakı o təbəssümdə nəşə elə bir şey var idi, o, mənim xoşuma gəlmirdi və mən istəmirdim ki, Xanım xala elə gülümsəsin, mən istəyirdim ki, Xanım xalanın o nazik dodaqları həmişəki kimi, kip örtülmüş olsun, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan iri qara gözləri yenə zabitə ilə baxsın, o gözlərin həmin sərtliyi həmişə hiss olunsun.

Mən, Qocanın şüşəbəndin aşağı küncündəki yazı masasına da baxmaq istəmirdim, çünki mənə elə gəlirdi ki, Qocanın dərslər öyrəndiyi o ağappaq iri adam sümükləri yenə də o mizin üstündədir və mən o adam sümüklərini görmək istəmirdim – bir azdan gecə düşəcəkdə, məhəlləmiz yatacaqdı və mən istəmirdim ki, o zaman, yəni o gecə vaxtı, hamı yatandan sonra, Xanım xala bu boş şüşəbənddə həmin ağappaq iri adam sümükləri ilə təkbətək qalsın.

Həmin gecə mən yuxuya gedə bilmirdim, ayıqlıq ilə yuxu arasında elə hey ağappaq buludların üstü ilə uçurdum; mən o təyyarəyə minmək istəmirdim, uçmaq istəmirdim, amma elə hey uçurdum və açıq-aşkar görürdüm ki, buludların o ağılığı elə adam sümüklərinin ağılığıdır, o ardı-arası kəsilməyən uçuş boyu məni

də, o təyyarəni də, o ağappaq buludları da Xanım xalanın nazik dodaqlarındakı o təbəssüm müşayiət edirdi və mənə elə gəlirdi ki, o təbəssüm, əslində Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin baxışından yaranmışdı, biz də həmin baxışın, həmin baxışdan doğan o təbəssümün içində uçurduq.

O gecənin səhəri mən məktəbdən qayıdanda anam:

– Şalvarıvı çıxar ver, – dedi. – Yuyacağam.

Mənim məktəbə geydiyim şalvar tamam çirkin içində idi və sabun tapılmadığı üçün, anam o şalvarı yuya bilmirdi ki, səhərəcən qurusun və mən onu təmiz geyib məktəbə gedim, amma həmin gün dayım bizə bir parça gilabi tapıb gətirmişdi (dayımın da bir gözü şikəst idi, müharibəyə getməmişdi və hərdən beləcə gəlib bizə baş çəkirdi) və anam bu qərara gəlmişdi ki, o bir tikə gilabi parçasını başqa bir şeylə dəyişməsin, ya başqa pəl-paltara, hamamda çimməyə sərf eləməsin, mənim şalvarımı yusun.

Anam həmin payız günü həyətimizdəki krantın altında gilabini köpükləndirib mənim şalvarımı yuyurdu və birdən əlini saxladı, belini düzəldib Xanım xalagilin şüşəbəndinə tərəf baxdı və özünə:

– Bu arvad nöş görükmür bu gün?.. – dedi, sonra yenə həmişəki kimi «ah» çəkdi, başını buladı. – Yazıq arvad... Danışib-ağlayıb heç olmasa ürəyini də boşaltmır, bütün dərđini-sərini salır içinə...– dedi.– Allah baisi cəzasına yetirsin, necə ki, yetirir (hamı bilirdi ki, Hitlerin axırına daha az qalıb və o zamanlar anam tez-tez deyirdi: – Allah Stalinin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin, az qalıb day bu Hitler oğraşın axırına!..). Əzrayıl qənimini versin baysın, necə ki, verir!.. – Sonra anam mənə dedi: – Ələkbər, get gör arvad neyniyir?..

Mən dünənki kimi başımı aşağı salıb taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala şüşəbənddəki taxtın üstündə oturub çiyinini divara söykəmişdi və gözlərini yumub yatmışdı. Mən oğrun-oğrun şüşəbəndin küncündəki yazı mizinə baxdım: yox, yazı mizinin üstündə heç nə yox idi. Xanım xala oyanmasın deyə, yavaşca şüşəbənddən çıxdım və həyətdə anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Anam yenə də başını buladı, yenə də ah çəkdi və yenə də:

– Yazıq arvad... – dedi.

Anam şalvarımı yudu, həyətdəki zivədən asdı, şalvar o isti payız günəşinin altında tez qurudu və anam günorta həyətdə çıxıb şal-

varımı zivədən götürəndə yenə də Xanım xalanın şüşəbəndinə tərəf baxdı:

– Aa-a-a, bu arvad nöş görükmür? – dedi. – Ələkbər, ay Ələkbər! Balam, get gör neyniyir arvad səhərdən o evdə...

Mən yenə də başımı aşağı saldım, yenə də o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala, bayaqki kimi, yuxu içində idi və mən yenə də ehmallıca həyəətə düşdüm, anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Birdən-birə anamın bütün si-fətini bir nigarançılıq bürüdü:

– Bu qədər də yatmaq olar? – dedi və anamın si-fətini bürümüş o nigarançılıq mənim də ürəyimə bir nigarançılıq gətirdi və mən də anam kimi başımı qaldırıb Xanım xalanın şüşəbəndinə baxdım.

Anam əlində tutduğu şalvarı mənə verdi, əllərini günorta həmişə əynində olan döşlüyünün ətəyinə silə-silə mənə baxdı, sonra o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə tərəf qalxdı. Mən anamın ürəyinin döyüntüsünü hiss edirdim və mənim ürəyim də bərkdən döyünməyə başladı, anam şüşəbəndə girdi, çox uzun bir an keçdi, birdən anam bərkdən çığırdı və anamın çığırtısını eşidən kimi, mən əlimdəki şalvarı yerə tullayıb dalana qaçdım, ağlaya-ağlaya qışqırdım:

– Xanım xala ölüb!..

Mən öz səsimdən başqa heç nə eşitmirdim və öz səsım də mənə başqasının səsi kimi, uzaqdan gəlirdi, mən heç nə görmürdüm, heç nə fikirləşmirdim, ağlayırdım və ağlaya-ağlaya da qışqırırdım:

– Xanım xala ölüb!.. Xanım xala ölüb!..

O axşam bütün məhəllə bizim həyətimizdə, dalanımızda idi.

Məhəlləmizə qara xəbər gələndə, adam öləndə evlərdən, həyətlərdən vay-şivən qopardı, arvadlar ağlayıb üz-gözlərini cıradı, amma o axşam bizim həyətimizdə, dalanımızda heç kim ağlamırdı, hamı susmuşdu, heç kim heç nə demirdi və bizim həyətimizdəki, dalanımızdakı o sükut ağlamaqdan çox betər idi; o axşam küçəmiz də eləcə dərin bir sükut içində idi və küçəmizin o sükutu da qapqara bir matəm ağırlığı var idi.

O gecə Balakərim də qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət susdu, sonra bizim dalana tərəf baxa-baxa:

– Onda təqsir yoxdu... – dedi. – Ağ Dəvə yatmışdı qapısında...

Səhəri gün Molla Əsədulla qabağa düşdü və məhəlləmizdə,

demək olar ki, kişi qalmadığı üçün, arvadlardan və uşaqlardan ibarət böyük bir izdiham – bizim bütün məhəlləmiz Xanım xalanı qəbiristanlığa apardı və qəbiristanlıqda məhəlləmizin camaatına baxa-baxa mənə elə gəldi ki, həmin dəqiqələrdə tamam boş qalmış küçəmiz, dalanımız, həyətimiz, məhəlləmizin indi bomboş, adamsız olan bütün evləri, o evlərin pəncərələri, qapıları, divarları, pilləkənləri, küçəmizə döşənmiş o qəmbər daşlar da, o qoşa tut ağacı da lal sükut içində ağlayır. Papaqçı Əbülfət əmi də, Fatma xala da qəbiristanlıqda idi və mənə elə gəlirdi ki, indi Ədilə də haradansa baxır və Ədilə də o boş məhəlləmiz kimi, lal sükut içində Xanım xalanın ölməyinə ağlayır.

Xanım xalanı basdırandan sonra camaat dağılışanda, anam da arvadlarla çıxıb gedəndə, mən yerimdən tərpənmədim, çünki mən bilirdim ki, mən əmin idim ki, Balakərim qəbiristanlıqda qalacaq, tək oturub tütək çalacaq və mən də Xanım xala basdırılan o payız günü Balakərimin o tütəyinə qulaq asmaq istəyirdim, mənə elə gəlir ki, o tütəyin səsinə qulaq asmasam, bir də heç vaxt həyətimizə çıxma bilməyəcəyəm, bir də heç vaxt başımı qaldırıb həyətimizdəki şüşəbəndə baxa bilməyəcəyəm və camaat dağılışandan sonra Balakərim doğrudan da qəbiristanlıqda qaldı, bir müddət ayaq üstündə dayandı, sonra gəlib Xanım xala basdırılan yerlə üz-büz köhnə bir qəbir daşının yanında yerdə oturdu, tütəyi sarı pəncəyinin cibindən çıxartdı və yay kimi isti o payız günü həmin qəbiristanlıqda dünyanın ən qəmli havasını çaldı.

XLIV

Balakərim yenə də gündüzlər məhəllənin kişisiz evlərinə kömək eləyirdi, su daşıyırdı, odun yarırdı, mismar tapıb, daş tapıb sökülən, dağılan yerləri özü bildiyi kimi yamayırdı, düzəldirdi (hər halda, anam daha Balakərimə «şeytan fəhləsi» demirdi), axşamlar isə qoşa tut ağacının altında, ya da Sarı hamamın həyətinə oturub tütəyini sarı pəncəyinin cibindən çıxarırdı və öz havalarını çalmağa başlayırdı, sonra:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

– deyib Ağ Dəvənin əhvalatlarından dınışdı və Balakərimin da-

nışdığı həmin əhvalatlarda da əynindəki pencəyin rəngi kimi, bir qəmginlik var idi.

Balakərimi müharibəyə aparmırdılar və uşaqların arasında belə bir şeyə gəzirdi ki, guya Ağ Dəvə qoymur Balakərimi davaya aparsınlar; düzdür, mən daha böyümüşdüm, mən daha hər şeyi başa düşürdüm və mən bilirdim ki, Balakərim kimilərini müharibəyə aparmırlar, amma uşaqların arasında yayılmış o şeyə, elə bil ki, mənim gözlərimdə Balakərimin danışdığı o əhvalatlara (hətta Balakərimin özü də!) bir çəki, bir həqiqilik, doğruluq vermişdi, mən o əhvalatlara əvvəlkindən daha artıq inanırdım, o əhvalatlar mənə əvvəlkindən daha artıq təsir edirdi və o tütəyin havalarında da, elə bil ki, daha artıq bir sehr var idi.

Bizim məhəlləmizi, əlbəttə, daha heç nə ilə təəccübləndirmək, heyrətləndirmək mümkün deyildi, özü də təkcə ona görə yox ki, məhəlləmiz hər şey görmüşdü, əsas ona görə ki, məhəlləmiz öz həyatının hər saatını, hər gününü cəbhədən gələ biləcək ölüm xəbərinin xofu ilə yaşayırdı, hər saat, hər gün səksəkə içində kiminsə ölüm xəbərini gözləyirdi və buna görə də başqa xəbərlərə, başqa hadisələrə biganə idi, amma bir gün bizim məhəlləmizdə elə bir hadisə baş verdi ki, böyükdən kiçiyə kimi, hamı mat qaldı: Şövkət Balakərimə ərə getdi və Balakərimi gətirib öz evində saxlamağa başladı.

Deyirdilər ki, gecə Şövkət özü gedib Balakərimi Sarı hamamın həyətidəki quşxana kimi yerdən çıxarıb, darta-darta evinə gətirib, su qızdırıb Balakərimi uşaq kimi çimizdirib, yedizdirib-içizdirib və ömründə heç vaxt arvad görməmiş Balakərim də həmin gecə minnətdarlıq, sədaqət, etibar dolu gözləri ilə Şövkətə baxa-baxa hönkür-hönkür ağlayıb və Şövkət də Balakərimin başını döşlərinə sıxıb ona qoşulub, hönkür-hönkür ağlayıb.

Həmin gündən sonra, biz daha Balakərimin başına yığışmırdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud Sarı hamamın həyətidə oturmurdu, sarı pencəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb çalmırdı, Ağ Dəvənin əhvalatlarını danışmırdı, demək olar ki, bütün günü evdə, yəni Şövkətin evində olurdu, o əhvalatları daha, ancaq Şövkət üçün danışdı, bizim o əziz, o gözəl tütəyi də daha, ancaq Şövkət üçün çalırdı; hərdən o əzizimiz, o gözəlimiz tütəyin zəif səsi eşidiləndə biz gəlib Şövkətin kip örtülmüş, pərdə çəkilməmiş küçə pəncərəsinin qabağında, səkidə otururduq və bizim o keçmiş tütəyimizin səsinə qulaq asırıdıq.

Bir dəfə küçədə Balakərimlə üz-üzə gəldim və əvvəlcə elə

bildim ki, bu adam Balakərim deyil, Balakərimə çox oxşayan başqa bir adamdır: o sarı pencək Balakərimin əynində deyildi, əvəzinə göy rəngli təzə pencək geymişdi və Balakərim oğrun-oğrun o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa gedirdi, elə bil ki, əynindəki o təzə göy pencəyə görə küçəmizdən, küçəmizdəki o birmərtəbəli, ikimərtəbəli binaların divarlarından, qapılarından, pəncərələrindən utanırdı, o Sarı hamamdan, o qoşa tut ağacından utanırdı...

Mən Balakərimə baxa-baxa birdən-birə çox istədim ki, Balakərim yenə də «şeytan fəhləsi» olsun, anam yenə də ona belə desin və gülümsəsin (müharibədən əvvəlki kimi gülümsəsin)...

Mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin küçəmizdən çəkilməsi, əslində, bizim məhəlləmizə bir növ vəfasızlıqdır, mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin birdən-birə küçəmizdən beləcə çəkilməsi ilə küçəmizin, dalanımızın, həyətlərin – bütün məhəlləmizin yetimliyi, kimsəsizliyi daha da artıb, amma mən nə Balakərimdən, nə də Balakərimi bizim əlimizdən almış Şövkətdən inciyirdim, əksinə, mən haradasa, ürəyimin dərin bir nöqtəsində Balakərimin yerinə də, gecələr oturub gözləri yuxudan qapananacan Balakərimin danışdığı o əhvalatlara qulaq asan, daha tək yaşamayan, tərtəmiz saxladığı Balakərimlə bir yerdə yatıb, bir yerdə duran Şövkətin də yerinə sevinirdim və əslində, bizim bütün məhəlləmiz, hətta əvvəllər həmişə Şövkətin qarasına danışan o dərddli arvadlar da o qaraxəbərlilə günlərdə ürəklərinin həmin dərin nöqtəsində Balakərimin də yerinə, Şövkətin də yerinə sevinirdi... Amma o sevinclə bərabər, mənə ürəyimdə bir nigarançılıq (bəlkə gizli bir ümid idi?) da yaranmışdı ki, günlərin bir günündə Balakərim əynindəki o təzə göy pencəyi çıxarıb tullayacaq, o gözəl sarı pencəyi geyəcək, bizim küçəmizə, bizim Sarı hamamımızın həyətinə, o qoşa tut ağacının altına qayıdacaq...

XLV

1944-cü ilin dekabrında cəbhədən atamın ölüm xəbəri gəldi və dayım bizim evimizi satdı, anamı da, mənə də götürüb öz yanına apardı.

Biz məhəlləmizdən köçdük.

XLVI

Onlar altı nəfər idi.

Onların altısı da müharibədən sağ-salamat qayıdıb gəlmişdi. Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin o

boz və çiskinli sentyabr günündə dik dayanıb lal bir sükut içində o mərmər başdaşına baxan ciddi sifətləri yenə mənim gözlərimin qabağında idi və o baxışlardakı güc, möhkəmlik, kişilik, eyni zamanda o baxışlardakı ehtiram, sədaqət, elə bil ki, bu gecə – bu yağışlı sentyabr gecəsi mənim bu iş otağıma da bir hərarət, bir nikbinlik gətirirdi.

Sentyabr neçə gün idi ki, beləcə yağışlı keçirdi və neçə gün idi ki, mən o altı nəfərlə beləcə üzbəüz idim, onlara baxırdım, onların baxışlarını oxuyurdum və o baxışlar, o şux duruş neçə gün idi ki, yalnız mənim iş otağına yox, bəlkə də mənim bütün içimə, mənim gündəlik həyatıma bir hərarət gətirirdi və bu hissdə bir təmizlik, bir şəffaflyq var idi, daha doğrusu, mənə elə gəlirdi ki, bu hiss mənim başqa hisslərimi təmizləyir, mənim düşüncələrimə, istəklərimə də bir təmizlik gətirir.

Mən kürəyimi söykənəcəyə söykəyib ayaqlarımı parketin üstü ilə uzadıb evimdəki iş otağımda, yumşaq kürsüdə oturmuşdum və küçə eyvanına açılan pəncərələri, eyvanın kafel döşəməsini döyəcləyən, navalçalardan tökülən, şırıltı ilə küçədən axan yağışın səsinə qulaq asırdım və o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilmirdi (və əlbəttə, mən özüm istəməirdim ki, o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilsin!), mən onları təsəvvürümə bir-bir gətirmirdim, onların altısı da bir yerdə mənim gözlərimin qabağında idi.

Mən Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi yeddi-səkkiz gün bundan əvvəl o boz, o çiskinli gündə qara mərmər başdaşı ilə üzbəüz dayanmış gördüm və bütün bu müddət ərzində (elə hey yağış yağan həmin payız günləri ərzində...) o balaca Ələkbər də mənimlə birgə oldu, daha doğrusu, o balaca Ələkbərin hissləri, düşüncələri, o balaca Ələkbərin təmizliyi mənimlə birgə oldu, o hisslər, o düşüncələr, o təmizlik, elə bil, nəşə məlhəm kimi bir şey idi və o məlhəmlə mənim yazı mizimi silmişdi, o ağ vərəqləri də, mənim o yazı makinamı da həmin məlhəmdən keçirmişdi.

Mən qalxıb yataq otağına getmək istəməirdim, soyunub yerimə girib yatmaq istəməirdim, elə beləcə, oturmaq istəyirdim və istəyirdim ki, bu yağış da beləcə yağsın; həmin gecəyarısı o yağışın səsinə qulaq asa-asa mənə məlum oldu ki, sən demə, ən çox sevdiyim fəsil bu payız fəslimiş və dünyanın ən gözəl səsi də mənim üçün bu yağışın səsiymiş və o sevimli yağış səsinə qulaq asa-

asa mən mürgüləməyə başladım; əlbəttə, mən istəsəydim mürgüləməzdim, ayağa qalxardım, ya çay içərdim, əl-üzümü yuyardım və gözlərimin qabağındakı o altı nəfərlə, necə deyərlər, ayıq başla üz-üzə durardım (bütün bu yeddi-səkkiz gündə olduğu kimi), amma bu gecə yarısı, o yumşaq kürsüdə mürgü məni maqnit kimi özünə çəkirdi və mən də müqavimət göstərmirdim, əksinə, mürgüləmək istəyirdim, çünki mənim ürəyim hiss eləyirdi: şırhaşır yağışlı bu sentyabr gecəsi həmin mürgü mənə nə isə deyəcək...

...nə isə göstərəcək...

...bilmirəm...

bilmirəm, bütün bunlar yuxu idi, yoxsa məni qara basırdı?

amma hər halda mən bütün bunları görürdüm...

...o karvan yalnız Ağ Dəvədən ibarət idi...

...bir.. üç... beş... altı...

o karvanda altı dəvə var idi, hər dəvənin də öz sarbanı var idi, hərə öz dəvəsinin qabağına düşüb gedirdi və mən açıq-aşkar gördüm ki, o sarbanlar bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayla, Ağarəhimə oxşayır...

yox, yox, bu sarbanlar Cəfər özü deyildi, Adil özü deyildi, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim özü deyildi, bunu mən bilirəm...

...amma onlara çox oxşayırdılar...

o dəvələrin belində iri xurcunlar var idi və əlbəttə, o gözəl xurcunlar yundan toxunmuşdu, amma o gözəl xurcunlar, eyni zamanda, böyük həsir zənbilə oxşayırdı və mən bilirdim ki, o xurcunlardan güclə hiss olunan vaqon iyi gəlirdi...

mən özümü görmürdüm, amma mən də haradasa o karvanın yanında idim, bəlkə də o karvanı ötürürdüm, bilmirəm və mən o karvandan soruşdum (bəlkə də o sualı verən mən deyildim, kimsə bir başqa adam idi, bəlkə də heç adam deyildi, günün altında yamyaşıl düzənlik boyu uzanıb gedən o karvan yolu idi, yaxud uzaqlardan baxan zirvəsi qarlı o meşəli dağlar idi?..).

...hara?..

Karvan cavab verdi (sarbanlar yox, Ağ Dəvələr yox, məhz bütün karvan cavab verdi).

...Gələcəyə gedirik!..

mən (yaxud uzanıb gedən o karvan yolu, yaxud zirvəsi qarlı o meşəli dağlar) bu sualı niyə verdim, mən ki lap əvvəldən bilirdim o karvanın hara getdiyini, bilirdim ki, o karvan Gələcəyə gedir,

düzdür, mən bunu bilirdim, amma buna baxmayaraq, mən karvanın o cavabına sevindim, çünki əslində, sevinən mən deyildim, daha doğrusu, sevinən mən idim, amma mən indi o böyük çoxmərtəbəli binanın üçüncü mərtəbəsində yaşayan və ağlaya-ağlaya küçə eyvanından otağa qaçan o uşağın yerinə sevinirdim...

...o uşaq sevinirdi, o uşaq gülürdü və həmin karvanı yola salırdı...

...yox...

...yox...

...o uşaq Gələcəkdə dayanmışdı və Gələcəkdən görünən o karvanı qarşılayırdı...

yola salan isə qalın qaşların altından baxan iri və qara gözlər idi...

Keçmiş, o Ağ Dəvə karvanını Gələcəyə yola salırdı.

*Şüvəlan–Bakı.
1984.*

MÜNDƏRİCAT

PYESLƏR

Taun yaşayır	5
Qatil	79

ROMANLAR

Mahmud və Məryəm	143
Ağ dəvə	349

ELÇİN
(ƏFƏNDİYEV ELÇİN İLYAS oğlu)
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
(10 cildə)
4-cü cild

NƏŞRİYYAT REDAKTORU
Akif Dənzizadə,

RƏSSAMI
İlqar Tofiqoğlu,

TEXNİKİ REDAKTORU
İlham Niftəliyev,

BƏDİİ REDAKTORU
Ceyhun Tağıyev,

KORREKTORLAR
*Rəfiqə Qənbərqızı,
Fəridə Ələsgərli,
Gülərə Qədirli,*

OPERATORU
Aygün Əmirli,

ÇAPA MƏSUL
*Sərraf Mürsəlov,
Anar Abdullayev,
Azər Yumusov.*

*Çapa imzalanmış 28.09.2005,
formatı 60x90 1/16,
37,0 ç.v.
ofset kağızı №1, tayms qarnituru,
sifariş 01/04,
sayı 1000.*

Kitab
* «**ÇİNAR-ÇAP**»
*nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*
(Tel.: 4989555, 4937255, 4902757

